

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОЗОБРОДОВА ДІНА МИХАЙЛІВНА

УДК : 316:1-047.44(043.3)

**САМООРГАНІЗАЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ /Д. М. КОЗОБРОДОВА/

Науковий консультант: Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор
філософських наук, професор

Одеса – 2019

АНОТАЦІЯ

Козобродова Д. М. Самоорганізація як предмет соціально-філософського аналізу. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

У кваліфікаційній роботі проаналізовано поняття та категорію самоорганізації у природничо-науковому та соціально-гуманітарному пізнанні. Доведено, що розвиток соціальної синергетики та теорії соціальної самоорганізації сприяв застосуванню синергетичних концептів і моделей для дослідження соціокультурної реальності.

Метою дослідження є еволюція категорії і теорії самоорганізації в постнекласичному соціально-філософському знанні.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в українській соціально-філософській думці здійснено комплексне дослідження самоорганізації в соціогуманітарній сфері в роботах української філософської та наукової школи кінця XX – початку XXI століття (Українська синергетична школа); вперше показано філософсько-методологічний взаємозв'язок наукових досліджень явища та процесу самоорганізації групи українських філософів і гуманітаріїв (соціологів, психологів, педагогів, культурологів) у соціогуманітарній сфері на основі синергетики; виявлено евристичний потенціал теорії самоорганізації в сучасних соціальних дослідженнях соціальної реальності та людини, що дозволило ввести в науковий обіг новий концепт «психомірність соціальної реальності». Обґрунтовано доцільність вживання концепту «еволюція поняття самоорганізації в соціогуманітарних дослідженнях» та застосування теорії самоорганізації для дослідження розвитку українського суспільства в період соціальних змін.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що положення кваліфікаційної роботи можуть корисними для розробки стратегії розвитку

соціальних досліджень в Україні, наукового, методологічного й філософського розвитку досліджень поняття, явища та процесу самоорганізації в соціогуманітарній сфері та в дослідженнях соціальної реальності як психомірної. Знання специфіки, шляхів і механізмів самоорганізації в людській діяльності, її соціально-культурних, психомірних, когнітивних, інформаційних, освітніх та інших соціогуманітарних аспектів, дозволяє вирішити проблему формування та розвитку особистості в умовах становлення соціуму та соціальної реальності в сучасній Україні. Результати та висновки кваліфікаційної роботи можуть використовуватися в освітньому процесі, в ході викладання таких курсів, як «Філософія», «Соціальна філософія», «Соціальна психологія», «Етика», «Естетика», «Філософія освіти», «Соціологія», «Культурологія», «Когнітологія», а також спецкурсів, у яких увага акцентується на специфіці самоорганізації в соціогуманітарній сфері. Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані для подальшої розробки соціально-філософського аспекту процесу самоорганізації.

У першому розділі – **«Категорія самоорганізації в соціально-гуманітарному знанні»** – проаналізовано філософські та науково-філософські розвідки, що дало змогу простежити розширення синергетики зі сфери природничих наук у сферу соціогуманітарних. Визначено, що синергетика набула статусу загальнонаукової дослідницької програми, яка реалізує принципи, норми та ідеали постнекласичного етапу розвитку наукового знання. Обґрунтовано теоретичні засади дослідження синергетики у межах брюсельської школи, очолюваної І. Р. Пригожиним, та штутгартської школи, на чолі якої був Г. Хакен. Розглянуто новий проєкт розвитку знання на основі трансдисциплінарності, в якому синергетичне бачення займає одне зі значущих місць. За основі узагальнення теоретичних напрацювань з означеної проблеми встановлено, що базовим фундаментом для інтеграції та

трансформації способів пізнання постала синергетика, яка уже здійснює проєкт трансдисциплінарного підходу до реальності. Однією з центральних проблем соціальної синергетики визначено проблему самоорганізації складних соціальних систем в умовах нестабільності, динаміку процесів самоорганізації, соціальні трансформації як теоретичне прогнозування та самоуправління соціальних систем. Схарактеризовано провідні категорії соціальної синергетики – категорії соціального порядку та соціального хаосу.

Наголошено на пріоритетності вивчення процесів самоорганізації в природничих науках (фізика, хімія, біологія), що відіграло важливу роль у формуванні постнекласичного етапу розвитку науки. З'ясовано, що найбільш значущими науковими відкриттями є дослідження у сфері математичного моделювання, динаміки незворотних процесів у нерівноважних системах, а також розвиток досліджень у галузі квантової механіки, лазерної фізики, біології, біохімії, фізики, гео- і радіофізики тощо.

У другому розділі – **«Теоретико-методологічні основи дослідження самоорганізації»** – проаналізовано ідеї та методологію синергетики в соціогуманітарній сфері. Розглянуто теоретичні аспекти еволюції категорії і теорії самоорганізації в постнекласичному соціально-філософському знанні.

З'ясовано, що психосинергетика зробила крок до спроби переходу до синтезованого, різноманітного та проблемно-орієнтованого підходу до вивчення психіки людини на основі синергетики, а також у дослідженні психосинергетичної стратегії людської діяльності, яка формується протягом життя, та пізнавальної системи людини. Розвиток психосинергетики в філософсько-теоретичному плані дозволив уявити людину як відкриту складну систему, що самоорганізується, що надало можливість сформулювати нові уявлення про механізми її розвитку, становлення та деформації.

Проаналізовано проблему дослідження процесів самоорганізації в освіті та в педагогіці. Осмислюються засади впровадження синергетики в освітній процес: синергетика для освіти, синергетика в освіті та синергетика освіти. Стверджується, що актуальним для сучасної педагогічної думки є створення нової галузі педагогічної науки, що визначає своїм предметом математичне моделювання розвитку освітніх систем – педагогічна синергетика.

В ході наукового дослідження встановлено значення та роль концепції трансформативної освіти, що знаходиться в загальному контексті таких постнекласичних гуманітарних стратегій, як теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса, теорії зміни парадигм Т. Куна, проблемно-орієнтованої системи освіти П. Фрейре, а також робіт із соціального конструктивізму і теорії соціальної самоорганізації. У соціальній філософії формується нова парадигма, яка охоплює постнекласичні трансдисциплінарні стратегії та практики. Спільним фундаментом цих стратегій, що відповідають вимогам сучасного глобального суспільства, є синергетичний світогляд, який ґрунтується на вивченні процесів самоорганізації особистості та соціуму.

У третьому розділі – **«Детермінації самоорганізації в сучасному суспільстві: проблеми та перспективи»** – проаналізовано різні підходи до аналізу суспільства як системи, що самоорганізується. Досліджено актуальні для української гуманітарної науки аспекти теорії самоорганізації в системі соціально-філософського знання. Описано роль представників Української синергетичної школи в упровадження ідей синергетики у соціогуманітарне знання. З'ясовано, що сучасне глобальне суспільство – це нелінійне суспільство, яке саморозвивається, в якому відбувається постійний перехід між станами соціального порядку та соціального хаосу. Студіювання спеціальних джерел засвідчило необхідність розгляду суспільства як дисипативної системи, аналізу соціального порядку та соціального хаосу, що нерозривно пов'язаний з поняттям соціальної ентропії.

Досліджено роль соціального суб'єкта в контексті самоорганізації соціальних систем. Виокремлено різновиди соціального вибору, який реалізують суб'єкти в період біфуркації: фундаменталізм (безкомпромісність), компроміс, арбітраж (нейтралізація), конвергенція. Проаналізовано процеси самоорганізації на мікрорівні (філософсько-культурологічний підхід) та макрорівні (роль еліти у суспільстві). На макрорівні еліта сприяє досягненню консенсусу у суспільстві шляхом постійної модернізації його політичних, економічних та інших структур, не допускаючи виникнення між ними серйозних суперечок та протиріч. Це дозволяє підтримувати в соціальній системі потрібний рівень ентропії, не даючи їй вийти за критичні межі, й тим самим уникати входження системи в період біфуркацій.

Висвітлено прикладні аспекти теорії соціальної самоорганізації, а саме – дії соціальних механізмів у політичній історії України, починаючи з 2002 року і до сьогодення. Філософсько-теоретичний аналіз різноманітних феноменів суспільного життя України (вибори до центральних органів влади в Україні 2002-2004 рр., події Майдану – 2004 і 2013 рр.) за допомогою синергетичної методології дозволив представити теоретичні моделі, що мають евристичну та практичну значущість. У періоди соціальних змін, у моменти кризи системи панівного соціального порядку, у суспільстві починають формуватися самоорганізаційні структури, і це виявляється справедливим для будь-якого суспільства, тобто, у всіх історичних періодах і всіх культурних просторах.

Проаналізовано теорії соціальної самоорганізації, запропоновані представниками української соціально-філософської думки. У зазначених теоріях розкрито внутрішню природу соціальної кризи, визначено механізми соціальної самоорганізації, шляхи подолання соціального хаосу в момент біфуркації соціальної реальності.

З'ясовано, що акцентуація уваги на людині та її соціальній діяльності дозволяє розглядати соціальну реальність як психомірне середовище, що

розвивається та трансформується в результаті психічної діяльності людини, групи, спільноти людей у різному масштабі простору й часу, а також у масштабі окремих культур і цивілізацій. На основі узагальнення наукових підходів до проблеми психомірності, встановлено, що психосинергетична парадигма задає певний ракурс і оптику розгляду проблем соціальної реальності як «психомірного середовища». Психосинергетика, як парадигмальна модель, дозволяє здійснити певний синтез між конкретними дисциплінами та соціальною філософією.

Ключові слова: самоорганізація, самоорганізація суспільства, синергетика, соціальний порядок, соціальний хаос, психосинергетика, соціальна ентропія, психосинергетична парадигма, трансформативна освіта, біфуркація.

SUMMARY

Kozobrodova D.M. Self-organization as a subject of social and philosophical analysis. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philosophy, specialty 09.00.03 - Social Philosophy and History of Philosophy. - State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky", Odessa, 2019. The qualification work analyzes the concept and category of self-organization in natural sciences and social sciences. It is proved that the development of social synergetic and the theory of social self-organization contributed to the application of synergistic concepts and models for the study of socio-cultural reality.

The purpose of the research is the evolution of the category and theory of self-organization in post-classical social and philosophical knowledge.

The scientific novelty of the research is that for the first time in the Ukrainian socio-philosophical thought a comprehensive study of self-organization in the socio-humanitarian sphere was carried out in the works of the Ukrainian philosophical and scientific school of the late XX - beginning of the XXI century (Ukrainian Synergetic School); the philosophical and methodological

interconnection of scientific research into the phenomenon and the process of self-organization of a group of Ukrainian philosophers and humanitarians (sociologists, psychologists, educators, cultural scientists) in the social and humanitarian sphere on the basis of synergetics; the heuristic potential of the theory of self-organization in modern social studies of social reality and man has been revealed, which allowed for the introduction of a new concept of "psycho-dimensionality of social reality" into scientific circulation. The expediency of applying the concept of "evolution of the concept of self-organization in socio-humanitarian studies" and the application of the theory of self-organization to study the development of Ukrainian society in the period of social changes are substantiated;

The practical significance of the research lies in the fact that the provisions of qualification work can be useful for developing a strategy for the development of social research in Ukraine, scientific, methodological and philosophical development of research on the concept, phenomenon and process of self-organization in the socio-humanitarian sphere and in studies of social reality as a psychomer. Knowledge of the specifics, ways and mechanisms of self-organization in human activity, its socio-cultural, psychomeric, cognitive, informational, educational and other socio-humanitarian aspects, allows to solve the problem of personality formation and development in the conditions of social formation and social reality in modern Ukraine. The results and conclusions of the qualification work may be used in the educational process, in the course of teaching such courses as "Philosophy", "Social Philosophy", "Social Psychology", "Ethics", "Aesthetics", "Philosophy of Education", "Sociology", "Cultural Studies", "Cognitive Science", as well as special courses that focus on the specifics of self-organization in the socio-humanitarian sphere. The main points and conclusions of the qualification work can be used to further develop the socio-philosophical aspect of the process of self-organization.

In the first section - **"The category of self-organization in social and humanitarian knowledge"** - philosophical and scientific-philosophical intelligence was analyzed, which made it possible to trace the expansion of synergetics from the field of natural sciences into the sphere of socio-humanities. It is determined that synergetics has acquired the status of a scientific research program that implements the principles, norms and ideals of the post-non-classical stage of scientific knowledge development. The theoretical foundations for the study of synergetics within the Brussels school headed by IR Prigogine and the Stuttgart school headed by G. Haken are substantiated. A new transdisciplinary knowledge development project is considered, in which a synergistic vision occupies one of the significant places. Based on the generalization of theoretical knowledge on the problem, it is established that the basic foundation for the integration and transformation of knowledge is the synergetics, which is already implementing a project of a transdisciplinary approach to reality. One of the central problems of social synergetics is the problem of self-organization of complex social systems in conditions of instability, dynamics of self-organization processes, social transformations as theoretical forecasting and self-management of social systems. The leading categories of social synergetics - the categories of social order and social chaos - are characterized.

The priority is given to the study of the processes of self-organization in the natural sciences (physics, chemistry, biology), which played an important role in the formation of the post-non-classical stage of the development of science. The most significant scientific discoveries have been found to be the research in the field of mathematical modeling, dynamics of irreversible processes in nonequilibrium systems, as well as the development of research in the field of quantum mechanics, laser physics, biology, biochemistry, physics, geo and radiophysics, etc.

The second section - **"Theoretical and methodological foundations of the study of self-organization"** - analyzes the ideas and methodology of synergetics in

the socio-humanitarian sphere. Theoretical aspects of the evolution of the category and the theory of self-organization in post-classical social and philosophical knowledge are considered.

It has been found that psychosynergetics has taken a step towards trying to move to a synthesized, diverse and problem-oriented approach to the study of human psyche based on synergetics, as well as to study the psychosynergetic strategy of human activity, which is formed during life and the cognitive system of man. The development of psychosynergetics in philosophical and theoretical terms made it possible to imagine a person as an open, complex, self-organizing system, which provided an opportunity to formulate new ideas about the mechanisms of its development, formation and deformation.

The problem of research of the processes of self-organization in education and pedagogy is analyzed. The basics of introducing synergetics into the educational process are considered: synergetics for education, synergetics in education and synergetics of education. It is claimed that the creation of a new branch of pedagogical science is relevant to modern pedagogical thought, which defines as its subject the mathematical modeling of the development of educational systems - pedagogical synergetics.

In the course of the research, the significance and role of the concept of transformative education, which is in the general context of such post-classical humanitarian strategies, as the theory of J. Habermas's communicative action, T. Kuhn's paradigm change theory, P. Freire's problem-oriented education system, and works on social constructivism and the theory of social self-organization. A new paradigm is emerging in social philosophy that embraces post-classical transdisciplinary strategies and practices. The common foundation of these strategies, which meet the requirements of today's global society, is a synergistic worldview, which is based on the study of the processes of self-organization of personality and society.

The third section – **"Determinations of self-organization in modern society: Problems and Prospects"** analyzes different approaches to analyzing society as a self-organizing system. Actual aspects of the theory of self-organization in the system of socio-philosophical knowledge are relevant for the Ukrainian humanities. The role of representatives of the Ukrainian Synergy School in the implementation of synergetic ideas into socio-humanitarian knowledge is described. It is found that today's global society is a non-linear, self-evolving society in which there is a constant transition between social order and social chaos. The study of special sources indicated the need to consider society as a dissipative system, an analysis of social order and social chaos, which is inextricably linked to the concept of social entropy.

The role of the social subject in the context of self-organization of social systems is investigated. The types of social choices that subjects in the bifurcation period are distinguished: fundamentalism (uncompromising), compromise, arbitration (neutralization), convergence. The processes of self-organization at the micro level (philosophical and cultural approach) and macro level (the role of the elite in society) are analyzed. At the macro level, the elite promotes consensus in society by constantly modernizing its political, economic and other structures, avoiding serious controversy and controversy. This allows to maintain the necessary level of entropy in the social system, without letting it go beyond the critical limits, and thus to avoid entering the system in the period of bifurcations.

Applied aspects of the theory of social self-organization, namely, the effects of social mechanisms in the political history of Ukraine, from 2002 to the present, are covered. Philosophical-theoretical analysis of various phenomena of Ukrainian social life (elections to the central authorities in Ukraine 2002-2004, events of the Maidan - 2004 and 2013) made it possible to present theoretical models of heuristic and practical significance by means of a synergistic methodology. In times of social change, in times of crisis, the system of dominant social order, self-organizing

structures begin to form in society, and this is true for any society, that is, in all historical periods and in all cultural spaces.

Theories of social self-organization proposed by representatives of Ukrainian socio-philosophical thought have been analyzed. The theories have revealed the internal nature of social crisis, the mechanisms of social self-organization, ways of overcoming social chaos at the time of bifurcation of social reality have been identified.

It has been found out that accentuation of attention on the person and his social activity allows to consider social reality as a psychomeric environment that develops and transforms as a result of mental activity of a person, group, community of people in different scales of space and time, as well as in the scale of individual cultures and civilizations. Based on the generalization of scientific approaches to the problem of psycho-dimensionality, it is established that the psychosynergetic paradigm defines a certain perspective and optics of considering the problems of social reality as a "psycho-media environment". Psychosynergetics, as a paradigmatic model, allows to make a certain synthesis between specific disciplines and social philosophy.

Key words: self-organization, self-organization of society, synergetics, social order, social chaos, psychosynergetics, social entropy, psychosynergetic paradigm, transformative education, bifurcation.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Ершова-Бабенко И.В., Козобродова Д. М. Постнеклассика: эволюция представлений о самоорганизующихся средах и системах. Историко-философский анализ (от естествознания к социогуманитарной сфере). *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017, №13, с. 48-59.

2. Козобродова Д.М. Историко-философский анализ представлений о явлении самоорганизации в XX в. (от естествознания к социогуманитарной сфере). *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017, №14, с. 55-61.

3. Козобродова Д.М. Развитие парадигмы нестабильности в украинской социально-философской мысли. *Наукове пізнання: Методологія та технологія. Філософія*. 2018, Вип. 2 (41), с.39-47.

4. Козобродова Д. Концепция социальной самоорганизации в социальной философии. *Virtus. Scientific Journal*. 2018, September, 26, с.29-34

5. Козобродова Д. Эволюция представлений представлений о сложных самоорганизующихся средах/ системах в гуманитаристике на рубеже XX-XXI вв. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2018, Vol.23 (2), с.219-233.

6. Kozobrodova D. Theoretical foundations and ideas about complex self-organizing environments / systems in the humanities at the XX-XXI centuries // Theory and Practice of Introduction of Competence approach to higher education in Ukraine. *Monograph*, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Vienna, 2019. p. 29-36.

7. Козобродова Д. Эволюция представлений о самоорганизующихся сложных средах и системах в постнеклассической науке. *Материалы XIII Международных Пригожинских чтений (на встрече 100-летия рождения И.Р. Пригожина)*. 14.09.2016. - 26.01.2017. - 2.06.2018г. Вып. 13, с.77-93.

8. Козобродова Д. Дальнейшее развитие представлений о самоорганизации в сложных социо-гуманитарных средах/ системах в работах украинских философов (2010-е годы). *Матеріали 4-ої Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції “Чорноморські наукові студії”*. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. 2018. №28. с.107-110.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ I. КАТЕГОРІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ.....	24
1.1. Розвиток ідей синергетики в соціально-гуманітарному пізнанні.....	24
1.2. Соціальний контекст і значення самоорганізації в природничо-науковому знанні.....	46
Висновки до Розділу 1.....	72
Список використаних джерел.....	74
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ САМООРГАНІЗАЦІЇ.....	81
2.1. Роль самоорганізації у розгляді психіки як синергетичного об'єкта....	84
2.2. Процеси самоорганізації в педагогіці та в освіті.....	92
2.3. Дослідження суспільства та культури крізь призму самоорганізації...	102
Висновки до Розділу 2.....	114
Список використаних джерел.....	117
РОЗДІЛ III. ДЕТЕРМІНАЦІЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	121
3.1. Суспільство як система, що самоорганізується.....	121
3.2. Концепти самоорганізації сучасного суспільства: формування та розвиток в Україні.....	148
3.3. Самоорганізація суспільства та її зв'язок із фундаментальними проблемами української соціально-філософської думки.....	165
Висновки до Розділу 3.....	181
Список використаних джерел.....	184
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасну епоху глобальних змін та трансформацій, руйнування старих та становлення нових шляхів взаємодії людини, суспільства і природи, актуальними постають питання співвідношення організації і самоорганізації, хаосу та порядку на різних рівнях соціально-культурного буття людини і суспільства. Це дозволяє актуалізувати різноманітні теоретичні моделі соціального розвитку, в яких представлено соціально-філософський аналіз складних систем, здатних до самоорганізації, якими є антропосоціокультурні системи, їх поведінка.

Самоорганізація є невід’ємним елементом категоріально-понятійного поля соціально-гуманітарної сфери постнекласичної науки (постнекласики), філософії і методології науки, що є втіленням еволюції наукових уявлень про складні, здатні до самоорганізації середовища й системи, філософії і методології їх дослідження. Поняття «самоорганізація», в колі базових понять соціогуманітарної сфери постнекласики у сучасній науковій картині світу, почало характеризувати також людиномірні і нелюдомирні системи/середовища та постало механізмом регуляції дій і стану людини у суспільстві. До таких середовищ/систем у постнекласиці належать соціальні, інформаційні, біологічні, фізичні та хімічні середовища, культура, час, психіка людини, у т.ч. особистість та її сфери, мислення (когнітивні процеси) тощо.

Найбільш яскраво зміст самоорганізації як базового уявлення наукової картини світу втілює себе у соціально-гуманітарній сфері – самоорганізація особистості людини, соціального та психічного проявів у поведінці. В науково-філософській літературі напрацьовано певний концептуальний базис для вивчення поняття самоорганізації у різноманітних контекстах. Водночас, залишаються недостатньо висвітленими деякі аспекти, пов’язані із реалізацією цього поняття у соціогуманітарній сфері в роботах кінця XX – початку XXI століття. Українські філософи та соціологи зробили значний

внесок у розвиток уявлень про самоорганізацію в її соціологічному, психологічному, культурологічному та методологічному вимірах. Такий акцент пов'язаний з тим, що в Україні виникла необхідність в аналізі тих соціальних змін і трансформацій, які відбувалися на рубежі століть, але особливо в перше десятиліття ХХІ ст.

Актуальність і важливість кола проблем, їх недостатнє висвітлення у науково-філософському дискурсі, обумовили постановку **наукового завдання**, яке полягає у соціально-філософському осмисленні еволюції поняття самоорганізації у соціогуманітарній сфері в роботах українських філософів та гуманітаріїв – соціологів, психологів, педагогів і культурологів кінця ХХ – початку ХХІ ст., в умовах його гуманітарної переоцінки у сучасній українській філософії, описі розширення сфери його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну наукову працю виконано в рамках планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» «Інновації у сучасному соціально-філософському пізнанні» (державна реєстрація № 0111U010462). Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради протокол № 12 від 27 червня 2018 року.

Мета і завдання дослідження.

Метою дослідження є еволюція категорії і теорії самоорганізації в постнекласичному соціально-філософському знанні.

Для досягнення поставленої мети було розроблено завдання:

- розкрити зміст поняття «самоорганізація» у природничо-науковому та соціогуманітарному аспектах;
- простежити еволюцію поняття самоорганізації у науково-філософському ракурсі – від природничо-наукової до соціогуманітарної сфери,

встановити загальнометодологічний смисл поняття самоорганізації у природничих і гуманітарних науках;

– розглянути методологічні основи дослідження процесу самоорганізації в соціогуманітарній сфері та причини, що сприяють поширенню поняття «самоорганізація» в соціогуманітарну сферу;

– схарактеризувати особливості сучасного розвитку поняття самоорганізації в гуманітарних дослідженнях українських філософів і гуманітаріїв кінця XX – початку XXI ст. (Українська синергетична школа);

– виявити актуальні для української гуманітарної науки аспекти теорії самоорганізації в системі соціально-філософського знання;

– окреслити пріоритетні завдання реалізації досліджень самоорганізації у сферах соціогуманітарного знання (психосинергетика, педагогічна синергетика, культурологічна синергетика, соціальна синергетика);

– розкрити значення теорії соціальної самоорганізації в осмисленні соціальної реальності в соціальній філософії;

– висвітлити основні ідеї та зміст теорії соціальної самоорганізації в дослідженнях суспільства і людини в Україні.

Об'єкт і предмет дослідження.

Об'єктом дослідження є категорія і теорія самоорганізації в постнекласичному соціально-філософському знанні.

Предмет дослідження – еволюція поняття теоретико-методологічних основ самоорганізації сучасного суспільства.

Методи дослідження. Нами було встановлено, що теоретично найбільш ефективним щодо предмета даного дослідження є діалектичний, синергетичний, системно-аналітичний, конкретно-історичний та історико-порівняльний методи, що дало можливість вказати на актуалізацію вивчення поняття і процесу самоорганізації та виявити еволюцію категорії «самоорганізація» в соціогуманітарній сфері у роботах українських філософів.

Методологічна основа кваліфікаційної роботи обумовлена поставленою метою і завданнями роботи, і визначається, передусім, системно-аналітичним, синергетичним, конкретно-історичним, історико-порівняльним та соціокультурним підходами, завдяки яким ми змогли сформулювати, перевірити та конкретизувати систему гіпотез, серед яких конститутивну роль відіграло припущення про те, що специфіка еволюції поняття самоорганізації в соціогуманітарну сферу пов'язана з гуманітарною спрямованістю філософсько-методологічних досліджень українських вчених і соціокультурними трансформаціями в соціальній реальності в цілому.

За допомогою конкретно-історичного підходу було розкрито специфіку групи досліджень процесу самоорганізації історичного періоду останніх 30 років та проаналізовано еволюцію уявлень українських філософів щодо людиномірних та нелюдиномірних, соціо- і психомірних, складних середовищ і систем, здатних до самоорганізації, в межах постнекласики; окреслено актуальні зміни уявлень про процес самоорганізації в соціогуманітарній сфері даного періоду, а також причини, які детермінують процес їх переоцінки – належності не лише до природознавства.

Використовуючи історико-порівняльний метод, ми змогли оцінити особливості наукового світогляду представників української наукової, філософської, методологічної школи, які створили як розробку гуманітарного аспекту еволюції поняття самоорганізації, так і методологію дослідження й самого процесу самоорганізації складних середовищ і систем, людино-, соціо-, психомірних за своєю суттю та походженням, його входження в соціогуманітарну сферу постнекласичного знання, філософії та методології, зіставити моделі реалізації цього процесу на Заході та в сучасній Україні; провести паралелі між філософськими ідеями, з одного боку – І. Пригожина та Г. Хакена – фундаторів уявлень про самоорганізацію в постнекласиці, а з іншого – еволюції цих ідей в уявленнях про самоорганізацію мислення та

психіки людини в роботах українських філософів І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко, соціальних систем – у працях Л. Бевзенко, І. Предборської, когнітивних – у роботах Н. Кочубей, М. Нестерової та інших відомих українських вчених.

У методологічному полі соціокультурного підходу, який, на нашу думку, є одним з необхідних при дослідженні соціально-гуманітарної сфери, нами було використано дослідження про соціокультурність і соціоантропокультурність І. Доннікової, розвідки про соціальне прогнозування та еволюційний розвиток людства О. Халапсіса, праці про соціокультурну трансформацію сучасного українського суспільства Є. Борінштейна, дослідження управління і самоорганізації в соціумі під керівництвом М. С. Дмитрієвої, праці про людиномірність Ю. Мелкова, із філософії освіти – Л. Горбунової, А. Семенової та інших.

Традиційні філософські методи (метод сходження від абстрактного до конкретного, метод дедукції та метод індукції) дозволили представити поняття, явище та процес самоорганізації в середовищах і системах, здатних до самоорганізації. Метод індукції було використано для розгляду самоорганізації у межах постнекласики (науково-природничого знання). За допомогою методу дедукції було визначено адекватність методологічного інструментарію постнекласики для соціально-гуманітарної сфери, а саме – синергетики. Метод сходження абстрактного до конкретного дозволив показати взаємозв'язок української філософської школи з роботами представників західної науки та філософії, що, в свою чергу, сприяє подальшому розвитку сучасної української філософії, її методології та науки.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна даного дослідження полягає у тому, що вперше в українській соціально-філософській думці здійснено комплексне дослідження поняття та явища самоорганізації в

соціогуманітарній сфері в роботах української філософської та наукової школи кінця XX – початку XXI століття (Українська синергетична школа);

Вперше:

– показано філософсько-методологічний взаємозв'язок наукових досліджень явища та процесу самоорганізації групою українських філософів і гуманітаріїв (соціологів, психологів, педагогів, культурологів) у соціогуманітарній сфері на основі синергетики;

– виявлено евристичний потенціал теорії самоорганізації в сучасних соціальних дослідженнях соціальної реальності та людини, що дозволило ввести в науковий обіг новий концепт «психомірність соціальної реальності».

Уточнено:

– значення поняття, явища та процесу самоорганізації для соціогуманітарної сфери – людино/нелюдино-, психо-, соціомірних складних середовищ і систем, а також сфери соціальної філософії;

– доведено твердження, що синергетика в соціогуманітарній та філософсько-методологічній сферах, сфері соціальної філософії присутня як одна із пріоритетних парадигм дослідження;

– розуміння категорії «психосинергетична парадигма», що задає певний ракурс і оптику розгляду проблем соціальної реальності як «психомірного середовища». Запропоноване визначення надає можливість визначити роль психосинергетики як метанауки, тобто такої сфери пізнання, яка є основою парадигмального зсуву в соціально-філософському знанні; саме тому психосинергетика стає міждисциплінарною сферою досліджень та пов'язує між собою конкретні гуманітарні науки (соціологію, культурологію, лінгвістику та інші) і соціальну філософію на основі психомірності соціальної реальності.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження категоріально-понятійного поля постнекласики – поняття самоорганізації в межах теоретичного та прикладного досліджень соціальної реальності в соціальній філософії, а також психічної реальності особистості;
- аналіз основних детермінант самоорганізації в соціо-, психомірній діяльності людини, які суттєво впливають на процеси в соціогуманітарній сфері, та механізмів самоорганізації;
- обґрунтування доцільності вживання концепту самоорганізації в соціогуманітарних філософсько-методологічних дослідженнях та застосування теорії самоорганізації для дослідження розвитку українського суспільства в період соціальних змін;
- положення, що здійснюючи сполучену взаємодію природничо-наукового, гуманітарного та соціального знання, ми можемо вибудовувати особливий смисловий простір, який характеризується новими концептами, здатними значно розширити вузькі межі окремих дисциплін (психосинергетика, соціальна синергетика, педагогічна синергетика, культурологічна артсинергетика та синергетика мистецтва тощо).

Практичне значення одержаних результатів: положення кваліфікаційної роботи, які було представлено, можуть використовуватися для розробки стратегії розвитку соціальних досліджень в Україні, наукового, методологічного і філософського розвитку досліджень поняття, явища та процесу самоорганізації в соціогуманітарній сфері та в дослідженнях соціальної реальності як психомірної. Знання специфіки, шляхів і механізмів самоорганізації в людській діяльності, її соціально-культурних, психомірних, когнітивних, інформаційних, освітніх та інших соціогуманітарних аспектів, дозволяє вирішити проблему формування і розвитку особистості в умовах становлення соціуму та соціальної реальності в сучасній Україні.

Результати та висновки кваліфікаційної роботи можуть використовуватися в освітньому процесі, в ході викладання таких курсів, як «Філософія», «Соціальна філософія», «Соціальна психологія», «Етика», «Естетика», «Філософія освіти», «Філософія та методологія науки», «Соціологія», «Культурологія», «Когнітологія», а також спецкурсів, у яких увага акцентується на специфіці самоорганізації в соціогуманітарній сфері.

Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані для подальшої розробки соціально-філософського аспекту процесу самоорганізації.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення кваліфікаційної роботи пройшли апробацію на кафедрі філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», а також були відображені у доповідях на наступних конференціях: Міжнародних Пригожинських читаннях (Одеса, 14.09.2016 р., 26.01.2017 р., 2.06.2018 р.); IV Всеукраїнській мультидисциплінарній конференції «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (Київ, 29.05.2018 р.)

Публікації. Основні положення кваліфікаційної роботи викладено у 8 наукових працях, з них: 5 статей у фахових наукових виданнях, зареєстрованих МОН України, 1 стаття у наукометричній монографії за фахом; 2 – тези і матеріали конференцій.

Особистий внесок здобувача. 1 стаття (Постнекласика: еволюція представлений о самоорганізующихся средах и системах) у співавторстві із Єршовою-Бабенко І. В., внесок авторів рівнозначний.

Структура й обсяг роботи. Обсяг основної частини кваліфікаційної роботи становить 195 сторінок, складається з трьох розділів та восьми

підрозділів, висновків та списку літератури до кожного розділу, а також загальних висновків і списку використаних джерел, яких охоплює 230 найменувань.

РОЗДІЛ І

КАТЕГОРІЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ

1.1. Розвиток ідей синергетики в соціально-гуманітарному пізнанні

Важко зараз назвати сферу знання чи наукову дисципліну, в якій би не було присутнім поняття «синергетика». Дослідження, які проводяться під цією рубрикою, зустрічаються у найбільш різноманітних дисциплінах, починаючи від теоретичної фізики, де було сформульовано перші синергетичні поняття і теорії, закінчуючи дослідженнями культури, в яких синергетичні розвідки займають уже повністю визначене та перспективне місце. Певною мірою цьому сприяла первинна установка, прийнята в німецькій синергетичній школі Г. Хакена, який вперше застосував термін «синергетика» в 1969-1975 рр. у доповіді «Кооперативні явища в сильно нерівноважних і нефізичних системах» (Haken H., 1975), і згодом написав книгу «Синергетика» (Haken H., 1977) (2). Ця книга стала першою із серії книг із синергетики, опублікованих видавництвом «Шпрингер», яку не лише було перекладено багатьма європейськими мовами, в тому числі й російською, але яка стала фундаментальною для розвитку нового міждисциплінарного напрямку.

Термін «синергетика» було обрано Г. Хакеном, передусім, у зв'язку з тим, що він хотів підкреслити універсальність процесів самоорганізації, які проявляються на цілком різноманітних рівнях природного та соціального життя. «Чому системи, які складаються із настільки різних за своєю суттю компонентів, електрони, атоми, молекули, фотони, клітини, тварини і навіть люди, коли вони самоорганізуються, повинні підкорятися одним і тим же принципам, утворюючи електричні коливання, структури в рідинах, хімічні хвилі, лазерні пучки, органи людей і тварин, популяції тварин або соціальні групи? Але минуле десятиліття принесло безліч підтверджень того, що найбільш різноманітні явища самоорганізації підкоряються одним і тим же принципам, і численні розрізнені приклади, давно відомі із літератури, потрапляють під об'єднувальне поняття синергетики» (Хакен Г., 1985, с.16).

Після появи цього терміна в науковому середовищі виникло безліч суперечок і дискусій щодо того, чи дійсно можна об'єднати настільки різні сфери пізнання, які мають не лише різний предмет дослідження, але й різні принципи та методи пізнання. Наскільки можна говорити про універсальність синергетичних понять і теорій, які можуть застосовуватися до настільки широких сфер знання, як природничі та гуманітарні науки. Особливо гострим і дискусійним залишалося питання про те, чи є синергетика окремою наукою, чи вона синтезує різноманітні науки, стираючи відмінності між ними, чи це просто зручний термін для вказівки на універсальність певних явищ і процесів. Дискусійність цього питання визначалася також тим, що з моменту виникнення синергетики існувало кілька провідних шкіл, які хоча й займалися схожими науковими проблемами, але надавали перевагу формулюванню їх у своїх, вибраних термінах.

Так, приміром, на початку формування синергетики, провідними вважались дві наукові школи: брюсельська, очолювана І. Р. Пригожиным, який практично не використовував термін «синергетика», ввів термін «теорія дисипативних структур» (dissipative structures), яка стала теоретико-методологічним підґрунтям теорії самоорганізації, досліджуваної цією школою (Prigogine I, Nicolis I., 1977); а також штутгартська школа Г. Хакена, який об'єднав фізиків, хіміків і біологів у контексті вирішення проблем самоорганізації в різних сферах природничо-наукового знання. Математичний апарат для опису синергетичних процесів розроблявся французьким математиком Р. Томом, та отримав назву «теорія катастроф» або ж «теорія біфуркацій» (Thom R., 1989).

У колишньому СРСР синергетичні дослідження в 1980-х рр. було розпочато під керівництвом академіка Г. Г. Самарського (1977), С. П. Курдюмова (Курдюмов С. П., Князева О. М., 1994) і Д. С. Чернавського (Чернавский Д. С., 2001), які розробляли теорію самоорганізації на основі математичних моделей, а також завдяки роботам академіка М. М. Моїсеєва, в

яких основну увагу приділено проблемам універсального еволюціонізму, коеволюції людини і природи.

Також початкове різноманіття уже свідчило про те, що синергетика являє собою скоріше парадигму розвитку знання, ніж певну окрему науку. Вона є втіленням достатньо фундаментальних ідей, які будучи прийнятими науковою спільнотою, виходять за рамки не лише окремих дисциплін, але й можуть поєднувати різні сфери знання, демонструючи міждисциплінарність і трансдисциплінарність.

Так, наприклад, деякі дослідники (Д. С. Чернавський, В. Л. Римський та ін.) пов'язують із синергетикою проєкт відновлення цілісності та універсальності знання, яке раніше існувало у вигляді єдиного синтетичного комплексу в період, починаючи від древнього світу аж до епохи Нового часу. Поява окремих природничо-наукових дисциплін поступово призвела до диференціації і спеціалізації наукового знання, що своєю чергою перетворило вчених на вузьких спеціалістів у кожній визначеній галузі. «Рівень спеціалізованих знань населення світу, здавалося б, стрімко зростає. Однак їх цілісність при цьому неухильно руйнується. А залишкове знання – знання деформоване. В міру своєї залишковості воно трансформується в незнання, набуває характеру омани» (Римський В.Л., 2010, с.49).

Таким чином, у європейській науці кінця XIX – середини XX ст. загальна інтегративна функція знання була втрачена; колись цілісне наукове знання розсипалось на безліч вузьких галузей, що призвело до ізольованості окремих наукових спільнот, передусім, гуманітаріїв та представників точних наук. Однак, подібна диференційність посилилась і в цих гранично широких сферах знання, що спричинило втрату єдності та універсальності наукового знання і світогляду в цілому. Наукове знання перестало формувати єдину картину природного і соціального світу як універсальну, але створило безліч різноманітних картин: фізичну, біологічну, соціальну тощо. Відтак, синергетика, яка вивчає процеси самоорганізації в різних складних системах, фактично втілює в собі ідею відновлення єдності наукового знання:

«Синергетика – науковий напрям, мета якого – об’єднання наук точних, природничих і гуманітарних (відродження в науці епохи Ренесансу)» (Чернавский Д.С., 2010, с. 7).

З огляду на це, частина дослідників сприймає синергетику як можливість повернення до універсалістської тенденції в пізнанні, яка допомагає представити цілісну картину еволюції світу і людини. «В останні роки найбільш вагомі досягнення сучасної науки все частіше досягаються саме в полі міждисциплінарного синтезу. Усвідомлюється потреба формування нового інтегративного знання. Його генеза визначається уже не розщепленням, а логікою наукового синтезу. В цьому і полягає основна місія синергетичного пізнання». (Князева О. М., Курдюмов С. П., 1994, с. 51).

Як зазначає В. Е. Багдасарян, відновлення цілісності знання на основі синергетичної парадигми стає можливим, по-перше, шляхом об’єднання природничо-наукових і гуманітарних методів пізнання; по-друге, створюючи синтез секулярної та несекулярної моделей пізнання. «Усвідомлюється потреба формування нового інтегративного знання. Його генезис визначається уже не розщепленням, а логікою наукового синтезу. В цьому синтезі і полягає основна місія синергетичного пізнання...Вектор розщеплення повинен бути заміненим вектором синтезу. Перший етап полягатиме в об’єднанні гуманітарних і природничо-наукових методик пізнання...Друга об’єднувальна стадія передбачає синтез секулярної та несекулярної моделей пізнання. Безумовно, без математики в синтезованому пізнанні не обійтись; але настільки ж необхідні в ньому й трансцендентно-ціннісні компоненти, досягати яких слід на основі інших пізнавальних інструментаріїв» (Багдасарян В. Е., 2010 с.51).

Ще одним аргументом, що свідчить на користь даної позиції, є аргумент про те, що «немає ніякої якісної та принципової різниці між предметом соціальних, гуманітарних наук і предметом природничих і точних наук. Це явища світу» (Сулакшин С. С., 2010, с. 42).

З іншого боку, існує позиція, яка пропонує новий проєкт розвитку знання на основі трансдисциплінарності, в якому синергетичне бачення займає одне з

провідних місць. Так, О. М. Князева вважає, що трансдисциплінарність є втіленням нового способу організації пізнання, в якому передбачається не просто певний новий синтез між різними дисциплінами (Князева О. М., 2011, с.197). Однак, трансдисциплінарність ґрунтується на новому баченні реальності, яке передбачає розуміння процесів і явищ одночасно на кількох рівнях, що відповідає сучасному твердженню про складність (complexity) реального світу.

Таким чином, подаючи цілісне холістичне бачення, трансдисциплінарність дозволяє впоратися з цією складністю, не застосовуючи редукціонізм і спрощення. «Трансдисциплінарність означає стимулювання синергії між дисциплінами і справжню інтеграцію знання. Вона лежить у руслі нинішньої практики трансформації знання, пошуку конструктивного вирішення проблем і залучення вчених до вирішення проблем реального світу. Трансдисциплінарність передбачає, що експерти, які здійснюють аналіз, учені-дослідники, діячі в сферах соціальної практики, політичні лідери об'єднують свої зусилля, щоб вирішити проблему. Але ця практична орієнтація трансдисциплінарних досліджень не унеможливорює, а, навпаки, ґрунтується на їх фундаментальності, на холістичному баченні реальності та спробі схопити реальність в її універсальних патернах» (Князева О. М., 2011, с.194).

Відтак, розвиток трансдисциплінарності потребує нового креативного підходу до вирішення наукових проблем, творчого розуму та нової раціональності, адже вона передбачає встановлення зв'язків між природничими, соціальними та гуманітарними науками, а також між науками, мистецтвом і сферами духовного досвіду.

Базовим фундаментом для подібної інтеграції і трансформації способів пізнання стає синергетика, яка уже здійснює проєкт трансдисциплінарного підходу до реальності. «Синергетика відкриває *наскрізну складність* світу, складність у тому вигляді, як вона проявляє себе на різних рівнях реальності. В цьому сенсі вона йде в одному руслі з тими установками, які властиві трансдисциплінарному дослідженню» (Князева О. М., 2011, с.195). Іншими

словами, синергетику можна визначити як трансдисциплінарне дослідження, через те, що вона намагається виявити складність та мінливість реальності, які лежать в основі всіх явищ і процесів.

Саме в такому значенні термін було вперше запропоновано Ж. Піаже в 1970 році, в ході бесід з Е. Янчем та А. Лічнеровичем на міжнародному семінарі з проблем трансдисциплінарних досліджень в університетах. «Врешті, ми сподіваємося побачити після міждисциплінарних досліджень розвиток більш високого етапу – трансдисциплінарного, який не обмежиться міждисциплінарними відношеннями чи взаємодіями спеціальних сфер, а розташує ці відношення всередині глобальної системи, без чітких кордонів між дисциплінами» (цит по: Nicolescu B., 2006, p. 142). Згідно задуму французького вченого і філософа, відмінною рисою трансдисциплінарності є те, що вона надає можливість розглядати всі аспекти або процеси як справжню частину природного та соціального середовища, тобто, бачити їх у контексті «єдності світу» (Piaget J., 1972).

Цей концепт набув чималої популярності серед філософських, наукових, освітніх кіл, що зумовило появу великої кількості робіт, в яких розроблялись різні аспекти та проблеми трансдисциплінарності. Про що, приміром, свідчить формування та розвиток міжнародних центрів із вивчення трансдисциплінарності: CIRET у Парижі, Німеччині та Швейцарії, у США тощо. На території пострадянського простору дослідженнями трансдисциплінарності займається велика кількість філософів і методологів науки, як у Росії (В. І. Аршинов, В. Г. Буданов, О. М. Князева, Я. І. Свірський, Л. П. Кіященко та ін.), так і в Україні (І. С. Добронравова, І. В. Єршова-Бабенко, Л. С. Горбунова, Л. М. Богата та ін.) (Бажанов В., Шольц Р., 2015).

Наразі, трансдисциплінарність стала відмінною рисою синергетичних досліджень, адже саме в них найбільшою мірою проявляється ідея трансдисциплінарності – подолання дисциплінарних меж наукових дисциплін на основі виявлення універсальних об'єктів наукового дослідження та формування загальної інтегрованої методології їх вивчення. Більш того,

синергетичний світогляд, який ґрунтується на принципах складності, невизначеності, нестійкості, органічно переплітається з філософією трансдисциплінарності: «органічною основою наукових і філософських підходів, які намагаються осмислити множинність можливих єдностей, виступає ідея «детермінованого хаосу», яка зміщує акцент з питання про буття на питання про становлення як стихії, що породжує можливі онтологічні та логічні варіанти порядку» (Кіященко Л.П., 2006, с.26). Згідно зі справедливим зауваженням Л. М. Богатої, «синергетика (в її російськомовному варіанті), а разом з нею і *постнекласика*, стали джерелом багатьох концептів, теоретичних конструктів, які істотно перетворили загальнокультурний інтелектуальний континуум (*складність, біфуркація, параметр порядку, емерджентність, складністість, рекурсія...*), і, звичайно, – трансдисциплінарність» (Богата Л. Н., 2015, с. 172).

Таким чином, як обґрунтовано І. С. Добронравою (1990), синергетика стає загальнонауковою дослідницькою програмою, на базі якої стає можливим цілісний підхід до вивчення процесів і явищ дійсності, прогнозування та моделювання розвитку об'єктів природного та соціального світу, побудова універсальних концепцій розвитку природи, людини і суспільства. Новий універсалізм здатен утілити в собі не просто ідею єдності світу, але й передбачити можливі шляхи його розвитку. Безумовно, ці передбачення та прогнози не мають нічого спільного зі спробами класичної науки на основі принципу детермінізму встановлювати точні обґрунтовані сценарії майбутнього розвитку (Добронравова І. С., 1990, с.145). Швидше, навпаки, синергетика утримується від довгострокових прогнозів, але показує, як у ситуації хаосу, втрати стійкості складної системи, вона здатна самоорганізуватись, установити новий порядок, і які можливі шляхи її подальшого розвитку. Синергетика показує складність, невизначеність, постійну мінливість розвитку: «складність – непохитна риса нелінійних динамічних систем з дробовою розмірністю. Їх не можна розглянути у вигляді комбінації простих елементів, адже вони мають масштабну інваріантність, і

перехід до малих масштабів виявляє не прості складові, а складні структури. Таким чином, розвиток, який розуміється як спонтанна природна самоорганізація, може бути пов'язаний зі стійкістю як переходом від одних відносно стійких систем до інших, оскільки на наступних фазах розгортання нелінійного динамічного процесу здійснюється не перехід до чергового вибору серед можливих стійких структур, а той чи інший сценарій входження в хаос» (Добронравова І. С., 2015, с.45).

Тому, настільки важливі спільні зусилля вчених, філософів, гуманітаріїв, спрямовані на вирішення глобальних проблем і викликів, з якими зіткнулося сучасне людство. Наука в сьогоdnішньому світі потребує трансформації та зміни своїх фундаментальних принципів, ідеалів, стратегій, що дозволить їй стати тим істинним інструментом пізнання та перетворення дійсності, спрямованим на встановлення діалогу між природою і людиною. З огляду на це, далеко не випадковою є назва, обрана І. Р. Пригожиным для своєї найвідомішої книги («Порядок із хаосу. Новий діалог людини з природою») (Пригожин І. Р., Стенгерс І., 1986), адже в ній відображена дана спрямованість синергетичних досліджень.

Дійсно, мета і завдання синергетики як нової теорії самоорганізації складних систем, які саморозвиваються, корелюють із постнекласичним етапом розвитку наукового знання, який характеризується висуненням нових принципів наукового дослідження, нового стилю наукового мислення, нового бачення досліджуваних об'єктів. «Дослідження цілісних систем, які самоорганізуються, призводить до перегляду норм пояснення в конкретних науках, до якісних змін у науковій картині світу. Схожі зрушення в науковому пізнанні розглядаються в методології науки як революційні» (Добронравова І. С., 1990, с. 4).

Про це йдеться в одній із перших монографій, присвячених синергетиці, що вийшли в Україні, автором якої є І. С. Добронравова: «Синергетика: становлення нелінійного мислення» (1990). «У роботі автор визначає як мету обґрунтування статусу синергетики як загальнонаукової дослідницької

програми, центральне місце в якій займає категорія «нелінійне мислення»: «весь зміст цієї книги і було присвячено таким (тобто, які формують стиль мислення – прим. автора статті) процесам у розвитку методології сучасного точного природознавства: і фіксації зробленого вченими та методологами, і спробі внести у цю роботу формування нелінійного мислення свій внесок» (Добронравова І. С., 1990, с.128).

Відштовхуючись від опису синергетики як загальнонаукової дослідницької програми, яка об'єднує природничі науки (фізика, біологія, хімія тощо), І. С. Добронравова прагнула до представлення синергетики як основи для формування нового наукового стилю мислення («нелінійного мислення»). «Новий стиль мислення пов'язаний із формуванням нового бачення світу як складного цілого, що розвивається, природним чином включаючи в себе людину та її діяльність. У нелінійному мисленні свою евристичність знаходять не окремі категорії, пари чи групи категорій, а цілісні категоріальні структури діалектики як методу...» (Добронравова І.С., 1990, с.142).

Справді, синергетична картина світу призводить до формування якісно нового типу наукового мислення, яке є надзвичайно затребуваним у сьогоденнішому складному та неперервно мінливому світі. На думку С. П. Курдюмова та О. М. Князевої, синергетика, позаяк вона «орієнтована на пошук деяких універсальних законів еволюції і самоорганізації складних систем, законів еволюції відкритих нерівноважних систем будь-якої природи», потребує перегляду класичних наукових уявлень про розвиток і еволюцію (Курдюмов С. П., Князева О. М., 1993, с. 38). «Нелінійне мислення, яке вводить синергетика, – це готовність до появи нового, до вибору із альтернатив, до неочікуваного розростання незначних флуктуацій у макроструктуру, а також розуміння можливості прискорення темпів розвитку, ініціювання процесів швидкого, нелінійного росту. Нове виникає в результаті флуктуацій як емерджентне, тобто, непередбачуване та невивідне із наявного, і в той же час нове «запрограмоване» у вигляді спектру можливих шляхів розвитку, спектру відносно стійких структур-атракторів еволюції» (Добронравова І. С., с.143).

Більш того, нелінійне мислення сьогодні належить не лише до сфери наукової методології та розвитку природознавства, синергетика, яку активно використовують у гуманітарних науках, надає можливість говорити про нелінійне мислення як мислення сучасної культури. Цьому сприяють «філософські основи такого мислення, адже принципи становлення, розвитку, цілісності, багатоваріантності, свободи вибору якнайкраще відповідають розумінню людського життя, що давно було усвідомлено, як у класичній, так і в некласичній філософії» (Добронравова І. С., 2017, с.95). Автор вважає, що кращим взірцем для образного представлення нелінійності є різом: «цей образ децентрованої розгалуженості, в природі представлений грибницями, на відміну від гілок, які розходяться від центрального стовбура, активно використовується у сучасній культурі у зв'язку з мережею Інтернет» (Добронравова І. С., 2017, с. 94).

Поняття самоорганізації виявляється одним із основних понять, що описують нове синергетичне бачення світу. В поєднанні із сучасною складовою «принцип впорядкованості через флуктуації необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку з принципом історизму, що вперше зайняв таке важливе місце у фізичних і хімічних теоріях. Його введення зближує фізико-хімічні та біологічні науки в їх методологічних підставах ... Більш того, його розгляд у зв'язку з природничо-науковим освоєнням процесів самоорганізації буде можливим, на наш погляд, трохи згодом, коли синергетика, як загальнонаукова дослідницька програма вивчення процесів самоорганізації, рухатиметься далі на шляху свого формування» (Добронравова І. С., 1990, с.125).

Проте, враховуючи невизначеність і багатовекторність визначень синергетики, і наявність визначеної кількості наукових шкіл, пов'язаних із синергетикою, потрібно визначити, які саме явища та процеси мають на увазі як такі, що потребують синергетичного опису. Іншими словами, що є предметом вивчення синергетики. Незважаючи на певне теоретичне розмаїття, в цілому предмет синергетики може бути визначений як дослідження процесів самоорганізації в різних складних середовищах і системах, що

саморозвиваються. Із синергетикою найчастіше пов'язують такі об'єкти та процеси, як атрактори, хаос, детермінований і дисипативний хаос, самоорганізація, нерівноважні системи, дисипативні процеси тощо.

Г. Хакен, визначаючи синергетику, спочатку співвідносив її з теорією самоорганізації, «корисно мати яке-небудь доцільне визначення самоорганізації. Ми називаємо систему самоорганізуючою, якщо вона без специфічного впливу зовні набуває певної просторової, часової та функціональної структури. Під специфічним впливом ми розуміємо такий, який нав'язує системі структуру чи функціонування. У разі самоорганізації система відчуває неспецифічний вплив» (Хакен Г., 1991, с. 28-29). Німецький вчений, незважаючи на свою природничо-наукову діяльність (дослідження лазерного випромінювання), тим не менше, вважав, що теорія самоорганізації має пряме застосування у сфері соціальних і гуманітарних наук. Про це свідчить його робота «Самоорганізуюче суспільство» (1995), в якій Г. Хакен намагався зробити нарис основних рис і характеристик самоорганізуючого суспільства. Тому, цілком необхідними у такому випадку постають уявлення про самоорганізацію, які допомагають встановити, коли і де потрібне у суспільстві державне регулювання, організація, а коли і де ці форми можуть бути заміненими самоорганізацією.

Власне, робота Г. Хакена покликана скоріше окреслити напрям і вектор соціальної теорії самоорганізації, метою якої є науково обґрунтоване і доведене знання про те, як збалансувати інтереси людей та інтереси суспільства. Які сфери життя суспільства (політична, економічна, культурна, правова тощо) і якою мірою можуть бути регульованими державою, а де можна допустити дерегулювання. Крім того, існує безліч питань, пов'язаних із діяльністю ЗМІ та Інтернету в формуванні політичної волі у суспільстві: як буде відбуватись у смислі самоорганізації «структурування різноманіття думок»? Як відбуватиметься в умовах самоорганізаційного суспільства розвиток університетів, що проводять фундаментальні наукові дослідження? Ці та інші подібні питання представлено німецьким ученим як такі, що потребують свого

спеціального вирішення за допомогою соціальної теорії самоорганізації. Крім того, відкритим для дослідження залишається одне із найбільш ключових питань, реалізованих ідей самоорганізаційного суспільства в її деталях, «чи є вона безумовно бажаною» (Хакен Г., 2003).

Слід зазначити, що і в бельгійській синергетичній школі існував інтерес її фундаторів до соціальних і гуманітарних проблем, пов'язаних із теорією самоорганізації. В роботі І. Р. Пригожина «Мережеве суспільство» (Prigogine I., 2000), вказувалось, що, на думку автора, існує певна аналогія між мережевим суспільством і процесами самоорганізації у фізиці та хімії. «Справді, ніхто не планував мережеве суспільство та вибух інформації; це показовий випадок стихійного виникнення нових форм суспільства... Мережеве суспільство, звичайно, структура нерівноважна, що виникла як результат недавніх процесів у інформаційній техніці» (Пригожин І. Р., 2008, с.25). Така аналогія, на думку І. Р. Пригожина, цілком правомірна, оскільки і в природі, і в соціальній реальності, ми можемо спостерігати явища, які підпорядковуються загальним характеристикам.

Наприклад, сучасне суспільство уособлює відкриту й нелінійну систему, адже в ньому безліч взаємовпливів і взаємодій індивідів між собою, які відбуваються таким чином, що дії одного впливають на дії іншого. По-друге, для свого розвитку сучасне суспільство неперервно обмінюється інформацією із зовнішнім світом, або зовнішнім середовищем. По-третє, «сучасне суспільство уже сповнене можливих біфуркацій», вчений має на увазі під цим синергетичним терміном те, що певні події, які відбуваються у суспільстві, здаються спочатку незначними, врешті мають важливе історичне значення, яке визначає структуру соціальних змін та шляхи розвитку суспільства.

Але, разом з тим, на думку І. Р. Пригожина, можна виокремити в історії людства періоди таких біфуркацій, які змінили його кардинально – приміром, «біфуркація неоліту», яка набувала різних форм на Заході і Сході, в Америці, приблизно 10 тисяч років тому, що призвело до появи надважливих цивілізаційних інновацій (Пригожин І. Р., 2008, с. 28). З іншого боку, існують і

певні протиріччя в історії людства, які залишились свого роду «каменями спотикання» для людства. Незважаючи на колосальні успіхи в науковому, культурному, економічному й технічному плані, поряд з тим у сучасному світі ще залишаються такі соціальні явища, як рабство, соціальна нерівність, розрив між багатими й бідними, які почались ще з часів неоліту.

Усвідомлення цих протиріч важливе для аналізу майбутнього розвитку мережевого суспільства, яке є втіленням сучасної біфуркації, що стоїть перед людством. Тому, бельгійський учений ставить безліч питань, що стосуються наслідків такої біфуркації: чи зможе вона вплинути на соціальну нерівність; що станеться з розривом між багатими й бідними країнами; яким буде доступ до знань і освіти; чи зміниться ставлення до творчості; чи настане, врешті-решт, гармонія між людиною і природою і т. д.

Питання, що стосуються сучасної технологічної біфуркації, більш детально розглянуто І. Р. Пригожиным в іншій праці – «Кості ще не кинуті» (Prigogine I., 2000). Визначаючи біфуркації в соціальному житті як певні історичні моменти, в яких відбувається кардинальна зміна суспільних орієнтирів, І. Пригожин зазначає, що «ці біфуркації з'являються в особливих точках, в яких траєкторія, за якою рухається система, розділяється на «гілки». Усі гілки рівно можливі, але лише одна з них буде здійснена» (Пригожин І. Р., 2002, с.15). Вони складаються із індивідуальних подій – флуктуацій, які, накопичуючись у сукупності, створюють визначену біфуркацію, тобто, на мікроскопічному рівні визначають майбутній розвиток людства. Так, приміром, на думку вченого, революція 1917 року в Росії могла набути різних форм, але певні флуктуації-події – слабкість Тимчасового уряду, радикалізм більшовиків, загальнополітична криза, що виникла через недалекоглядність політики царської влади – призвели до такої історичної форми, яка здійснилась (Пригожин І. Р., 2002, с.17).

Відтак, можна розглядати історію людства в цілому як послідовний ланцюг певних біфуркацій, які відбувались у минулому й незмінно будуть відбуватися в майбутньому. І сучасна історична ситуація людства, як зазначає

І. Пригожин, якраз і знаходиться в періоді біфуркації, але в періоді, коли вона ще не завершена. Тому, «ми живемо в епоху флуктуацій, коли індивідуальна дія залишається суттєвою» (Пригожин І. Р., 2002, с.18). Кажучи про біфуркацію, що формується, вчений визначає її як таку, в якій усе співвідноситься з інформаційними технологіями (Інтернет, ЗМІ, штучний інтелект, робототехніка), тому, образом нового типу суспільства, що формується, стає «мережеве суспільство» (“networked society”), яке співвідноситься з процесами глобалізації.

Проте, незважаючи на численні спроби схарактеризувати й визначити контури майбутнього розвитку цього суспільства, вжиті багатьма західними інтелектуалами й ученими, та у вищезазначеній роботі вжиті І. Пригожиним, все-таки ще достатньо складно давати визначені прогнози. Тому, І. Пригожин відмовляється від чітких тверджень, залишаючись у сфері питань і сумнівів, постійно підкреслюючи складність поточних проблем і неоднозначність вибору. «Людина, якою вона є сьогодні, зі всіма її проблемами, радостями та печалями, здатна зрозуміти це і зберегти себе в наступних поколіннях. Завдання в тому, щоб знайти вузький шлях між глобалізацією та збереженням культурного плюралізму, між насиллям і політичними методами вирішення проблем, між культурою війни та культурою розуму. Це лягає на нас як важкий тягар відповідальності» (Пригожин І. Р., 2002, с.18). Називаючи в цілому свою позицію оптимістичною, він висловлює надію на майбутній розвиток науки, яка перебуває, на його думку, поки ще на початку свого розвитку. Висуваючи нові цілі й завдання для наукового пошуку, він вважає, що найбільшою загрозою для існування людства є загроза формування «атемпорального суспільства, що втратило пам'ять», адже це означає завершення процесу біфуркації як всякої форми розвитку суспільства (Пригожин І. Р., 2002, с.20).

Таким чином, фундатори синергетичного руху (Г. Хакен, І. Пригожин) були біля витоків формування основ теорії самоорганізації в соціальних науках. Їх бачення й розуміння процесів самоорганізації не стосувалось виключно дослідження природних об'єктів, а поширилось і на сферу соціальних явищ і

відношень. Їх ідеї стали свого роду фундаментом, на якому уже інші – соціологи, філософи та інші спеціалісти-гуманітарії, могли будувати міцну теоретичну основу. Так, крім уже згаданих робіт І. Пригожина, заслуговують на увагу його роздуми про процеси самоорганізації, описані в книгах, виданих у співавторстві з І. Стенгерс і Г. Ніколісом. Зокрема, у праці «Порядок із хаосу», І. Пригожин та І. Стенгерс зазначають, що «людське суспільство уособлює надзвичайно складну структуру, здатну переживати велику кількість біфуркацій, що підтверджується різноманіттям культур, що склалися протягом короткого періоду людської історії. Настільки складні системи є високо чутливими щодо флуктуації» (Пригожин І. Р., Стенгерс І., 1986, с.276).

Увівши поняття «структурної стійкості», І. Пригожин та І. Стенгерс обґрунтовують ідею переходу соціальної системи з одного стану в інший: якщо у соціальну систему входять нові компоненти, то вони призводять до нового ланцюга реакцій у системі. Однак, якщо соціальна система має ознаки стійкості, то перехід до нового стану не відбувається, оскільки система в цілому не змінюється, але зберігає стійкість. Тому, нові компоненти з часом нівелюються. Проте, якщо соціальна система нестійка, то ці зміни (флуктуації) здійснюють на неї вирішальний вплив, соціальна система починає змінюватися, перелаштовуватися на новий режим функціонування. Такий перехід, під впливом незначних дій-подій, у книзі отримав назву «порядок через флуктуацію».

В іншій роботі, «Від того, що існує, до того, що виникає», І. Пригожин та Г. Ніколіс показують, що концепт «порядок через флуктуацію» знаходить широке застосування у соціальних науках. Завдяки йому соціальний світ розкривається як світ, у якому немає стійкості, немає заздалегідь передбачених закономірностей. У ньому малі флуктуації можуть бути причиною значних дій: здатні в одній соціальній системі породжувати порядок, а за умови інших обставин і факторів вони призведуть до руйнування системи (Пригожин І. Р., Ніколіс І., 2016).

Таким чином, уже на самому початку розвитку синергетики значення і роль процесів самоорганізації в соціально-гуманітарному знанні всіляко підкреслювались її засновниками (І. Пригожин). У цьому сенсі заслуговує уваги оцінка наукової діяльності вченого, в якій акцентується увага на універсальності та цілісності нової синергетичної картини світу, яка ґрунтується на позиціях досліджень процесів самоорганізації в природі і суспільстві. «Еволюція культури, науки і людства, завдяки його науковій і просвітницькій діяльності, сприймається тепер уже як пов'язані між собою... Символами сучасної моделі природи Пригожин уважав образи мистецтва» (Васильєва Л. М., 2009, с.32).

Розвиток синергетичних досліджень зумовив появу нових науково-філософських шкіл, в яких почала розвиватися так звана «соціальна синергетика». На пострадянському просторі соціальна синергетика набула свого розвитку як у Росії, так і в Україні. Як зазначають О. М. Астаф'єва та І. С. Добронравова: «становлення соціальної синергетики належить до третього періоду розвитку синергетики – етапу формування концептуального ядра синергетичної парадигми, що охопив широку сферу міждисциплінарних наукових досліджень про процеси генезису порядку з хаосу і становлення хаосу із порядку» (Астаф'єва О. М., Добронравова І. С., 2009, с. 665). Початок цього періоду припадає на 90-ті роки минулого сторіччя, коли синергетика стає одним із методів соціально-гуманітарного пізнання, її принципи впроваджуються в дослідження суспільства, культури і особистості. Крім того, формуванню і розвитку соціальної синергетики сприяли такі фактори, як ускладнення і трансформація соціокультурної реальності, необхідність змін відносин людини з природою, які у наш час набувають кризового характеру. Зміни принципів і норм наукового знання під час переходу до постнекласичного етапу мають тенденції до інтеграції гуманітарних і природничих дисциплін і трансдисциплінарності. Також зміни і ускладнення найбільш гуманітарних досліджень соціокультурних процесів, що характеризуються появою нових об'єктів і завдань для досліджень,

накопиченням фактів, які не піддаються поясненню, інтерпретації з позицій часткових гуманітарних дисциплін. З огляду на це, в межах соціальної синергетики, яка нині ще досліджується різними науковими спільнотами, виокремлено кілька напрямів. Однак, центральною проблемою і темою соціальної синергетики залишаються дослідження процесів самоорганізації антропосоціокультурних систем, «що утворюють особливий клас систем, складність і структура яких породжується свідомо цілеспрямованою діяльністю людини» (Астаф'єва О. М., 2017 с. 475).

Так, застосовуючи онтологічний підхід, М. С. Каган пропонує нову класифікацію наявних систем і процесів їх самоорганізації: перші - прості системи, або механічні системи. Переважно це динамічні природні системи, функціонування яких циклічне без втручання зовнішніх сил. Другий клас – це складні, або органічні системи, до них належать рослини і тварини. Третій клас представлений соціальними системами, або надскладними, оскільки вони відрізняються різноманітністю субстрату і гетерогенністю. В них поєднуються природні компоненти та соціальні, сформовані у культурі. Четверті системи – супернадскладні – це системи людської особистості (Каган М. С., 2005, с. 7). Відтак, синергетичний підхід може охопити величезний клас явищ, що складається із різноманіття природних, соціальних і особистісних аспектів буття.

Однак, прояв процесів самоорганізації відбуватиметься у визначених класах кардинально іншим чином. На думку О. М. Князевої, «синергетика вводить нові принципи поєднання простих систем у складні, принципи еволюційного холізму... Синтез простих структур в одну складну відбувається завдяки встановленню спільного темпу їх еволюції». Передбачення шляхів розвитку складних систем має ймовірнісний характер, і, звичайно, є визначенням можливих шляхів розвитку. Відтак, вплив на складні системи не обов'язково повинен бути потужним, але правильно зорганізованим, адже слабкі, але «правильно організовані – так звані резонансні – впливи на складні

системи надзвичайно ефективні. Складні системи виявляються селективно топологічно чутливими» (Князева О. М., 2000).

Тому, однією з центральних проблем соціальної синергетики постають проблеми самоорганізації складних соціальних систем в умовах нестабільності, динаміка процесів самоорганізації, а також соціальні трансформації як теоретичне прогнозування та самоуправління соціальних систем. Провідними категоріями соціальної синергетики постають категорії «соціального порядку» та «соціального хаосу». За твердженням О. М. Овшинова, «соціальний порядок і соціальний хаос – це два модуси соціальної системи (зокрема, й суспільства), які мають відносну самодостатність і самоорганізованість з точки зору критеріїв соціальної синергетики [відкритість системи (метаболізм), нелінійність розвитку, дисипативні структури, біфуркація, аттрактор] і рівноважно-динамічної теорії; це два різних її стани» (Овшинов О. М., 2017, с.8). У такій синергетичній інтерпретації соціальна система є втіленням єдиного цілого, в якому взаємодіють і співіснують структури порядку та місця соціального обурення, що створюють соціальний хаос.

«В умовах формування соціального порядку із соціального хаосу особливу роль відіграє *фактор аттрактора*, що виступає відносно соціальних об'єктів як сила, що втягує їх у рух назустріч майбутньому. Атрактор, що є втіленням сукупності умов, змушує різні елементи дисипативної системи рухатися різними траєкторіями, що наближаються одна до одної, сходяться, і, врешті-решт, опиняються в одній спільній точці» (Овшинов О. М., 2017, с.7). Поняття «аттрактор» (від лат. *attrahere* – притягувати) означає певний відносно стійкий стан складної системи, до якого «притягуються» елементи системи в процесі її розвитку. «Розвиток системи відбувається в певному аттракторі, тобто, в декотрій обмеженій «сфері тяжіння» одного зі стабільних або квазістабільних станів системи. Складні системи мають безліч аттракторів» (Моїсєєв М. М., 2000, с.123).

Що ж стосується соціальних систем, то в них визнання різноманіття аттракторів означає вказівку на спектр численних шляхів розвитку, на

альтернативність шляхів еволюції складної відкритої системи. Це означає, що майбутнє розвитку соціальної системи невизначене, воно пов'язане з вибором подальшого шляху розвитку. У процесі вибору особливо важливу роль починають відігравати індивідуальні дії членів суспільства, а також дії тих, хто належить до панівної еліти суспільства. Незважаючи на те, що призма синергетики відносно добре висвітлює лише колективні, масові процеси в суспільстві, однак, дослідження впливу особистісного вибору кожного індивіда та невеликих соціальних груп все ж є можливими. У межах синергетики особливу увагу приділяють питанням становлення цілісної особистості та пов'язаної з нею трансформацією процесів соціалізації, освіти і науки (Буданов В. Г., 2009).

У соціальній синергетиці розмежовують також простий аттрактор і суператтрактор. Зокрема, простий аттрактор є найбільш стійким станом суспільства, який існує на певному етапі його еволюції. «Для конкретної системи, що взаємодіє з конкретним середовищем, існує свій аттрактор – граничний стан, досягнувши який, система уже не зможе повернутися ні в один з попередніх станів. Це зумовлено тією обставиною, що вказаний граничний стан є станом максимальної стійкості для даної системи, в фіксованих умовах визначеного зовнішнього середовища» (Бранський В. П., Пожарський С. Д., 2009, с. 18).

Поняття «суператтрактор», як певний ідеально граничний стан відкритої нелінійної системи, розроблялось В. П. Бранським, що визначав його як «аттрактор аттракторів» (Бранський В. П., 1999, с.123). Це означає, що суператтрактор є ніби останньою граничною точкою «ланцюга» станів еволюції будь-якої складної системи: «Суператтрактор – це граничний стан самоорганізації матеріальної системи» (Бранський В. П., 1999, с. 123). Якщо застосувати це поняття до соціальної системи, то суператтрактор виявиться «матеріальним утіленням абсолютного (загальнолюдського) ідеалу, а цей ідеал уособлює абсолютну єдність в абсолютному розмаїтті бажань» (Бранський В. П., Пожарський С. Д., 2009, с. 29). Рух до суператтрактора, як

певної глобальної мети для людства, можна представити у вигляді розгортання потенційно безкінечної кількості бажань. Як справедливо зауважила Ю. А. Єгорова, «в ході історії до суператрактора можна підійти як завгодно близько, але за кінцевий проміжок (період) часу його не можна досягнути повністю ніколи (він принципово недосяжний)» (Єгорова Ю. А., 2015). Крім цього, цікавим є визначення В. П. Бранського, який зазначає, що суператрактор «повинен бути кінцевим результатом взаємодії (боротьби) двох протилежних тенденцій – загальної технізації людського суспільства та його всезагальної естетизації» (Бранський В. П., Пожарський С. Д., 2009, с. 30).

Таким чином, комплекс синергетичних категорій допомагає по-новому осмислити ряд традиційних проблем у соціальних науках. У найбільш широкому сенсі, з точки зору теорії самоорганізації, суспільство (соціальна реальність) постає як нелінійна складна система особливого типу, в якій стійкість забезпечується відношеннями з внутрішнім і зовнішнім середовищем. Крім цього, синергетичні категорії (самоорганізація, хаос, біфуркація, атрактор тощо) можуть використовуватися для аналізу культурних, антропологічних, психологічних, освітніх проблем. «Сьогодні ми знаходимося на шляху до соціосинергетики чи гомосинергетики. Ми намагаємося побудувати, якщо можна так сказати, синергетику з людським обличчям. Ми рухаємося до синергетики, яка вміє підходити, знає, як підходити до людської культури, до розуміння феномена людини в усіх її різноманітних проявах, до розкриття таємниць людської художньої і наукової творчості, пізнання, здоров'я, освіти, комунікації, вміщення людини в найближче або більш віддалене соціальне й культурне середовище» (Князева О. М., 2000).

У розробці цього напряму соціальної синергетики брали участь такі українські філософи, як І. Доннікова, Н. Кочубей, Ю. Мєлков та ін. Особливістю цього етапу розвитку синергетичних досліджень в Україні є акцент на людині як на першопочатку соціальної самоорганізації, «як на істоті, включеній у світ, що саморозвивається». Відтак, йдеться «про виявлення ролі індивідуально-особистісного начала в становленні соціуму, про розуміння

специфіки соціальної самоорганізації як суто «людського» феномена» (Доннікова І., 2013, с.153).

Так, І. Доннікова розглядає явище соціальної самоорганізації в контексті побудови нової комунікативної онтології, що дозволяє виявити інтерсуб'єктивні зв'язки та відношення, які виникають у «вертикальному» та «горизонтальному» напрямках у соціумі. Це, у свою чергу, відкриває великі перспективи і можливості для опису світу, не лише як цілого, що самоорганізується, виникає із індивідуальних утворень, що перебувають у стадії становлення; але й саму людину в цьому контексті завжди слід розглядати як цілісність, що самоорганізується. Її життєвий світ, сконструйований символічними культурними смислами й формами, розвиваючись у комунікації з іншими, створює умови формування соціальної самоорганізації. «В пізнанні складного світу як цілісності, що самоорганізується, до якої належить і людина, актуалізується інтерсуб'єктивний характер пізнавальної діяльності, розуміння її як відношення «Я» та «Іншого», в якому «Інше» – це нерозривний від людини світ пізнання. У зв'язку з цим, поняття «суб'єктивний» і «об'єктивний» значно втрачають традиційний смисл, оскільки розвиток людиновимірних об'єктів розглядається «зсередини» – із самого процесу. Суб'єкт пізнання не просто конституює реальність, яку пізнає, а стає її інтерпретатором, застосовуючи весь потенціал індивідуальних когнітивних здібностей. Пізнаючи світ, що саморозвивається, людина й себе повинна усвідомити певною формою, що розвивається, виникає із дисипацій, флуктуацій і біфуркацій» (Доннікова І., 2015, с. 163).

Аналізу зв'язків між соціальною самоорганізацією, з одного боку, та поняттями цінностей та ідеалів, з іншого, присвячено роботи Ю. Мелкова, в яких вказується, що людська особистість є єдиним суб'єктом цілепокладання, який встановлює межі соціальної самоорганізації. «Людиномірна система, дана «сама собі», система, в якій цілі та цінності всіх рівнів віддано владі самоорганізації, таким чином, втрачає вищий смисл свого існування» (Мелков Ю. А., 2012, с. 123). Відбувається це тому, що сама по собі соціальна

організація, без включеності людської особистості, здатна лише до підтримки власного функціонування на певному рівні: «замкнення ціннісного виміру соціальної самоорганізації ... в межах декількох порівняно часткових рівнів цілепокладання, призводить не до розквіту самоорганізації неявних цілей і цінностей, що протистоять особистісному свідомому цілепокладанню, ... а навпаки, до внутрішньосистемної кризи, система застигає у своєму розвитку, втрачає здатність до самоорганізації» (Мелков Ю.А., 2012, с.122). Тільки людська особистість, що відрізняється відкритістю, прагненням виходу на межі «самої себе» до певного вищого рівня (ідеалу) як верховної мети, формує підстави й можливості для розвитку соціальної самоорганізації. Людська особистість здатна до усвідомлення пріоритету ідеальних, універсальних цінностей над приватними, миттєвими, які мають лише значення підпорядкованості. З огляду на це, криза сучасного суспільства, на думку Ю. Мелкова, що поширилась на усі сфери людської життєдіяльності, зумовлена, більшою мірою, саме втратою людиною основної цінності, або – ідеалу, та підміною його розмаїттям приватних (часткових) цінностей.

Таким чином, аналіз поняття самоорганізації в гуманітарному пізнанні доводить, що його застосування та використання було зумовлене розширенням синергетики зі сфери природничих наук у сферу соціогуманітарних. При цьому, синергетика набула статусу загальнонаукової дослідницької програми, яка реалізує принципи, норми та ідеали постнекласичного етапу розвитку наукового знання. Розвиток соціальної синергетики та теорії соціальної самоорганізації довів важливість і необхідність застосування синергетичних концептів і моделей для дослідження соціокультурної реальності. Разом з тим, для пояснення основ теорії соціальної самоорганізації, слід звернутися до природничо-наукової сфери (до фізики, хімії, біології), в якій теорія самоорганізації зародилася, де її було успішно застосовано для дослідження різноманітних природних явищ. Таке звернення допоможе виявити витoki теорії самоорганізації та проаналізувати особливості процесів самоорганізації у соціально-культурній реальності.

1.2. Соціальний контекст і значення самоорганізації в природничо-науковому знанні

Розвиток наукового знання призвів до усвідомлення трьох етапів цього процесу, визначених термінами класична (XVI-XIX ст.), некласична (кінець XIX – сер. XX ст.) і постнекласична (сер. XX – поч. XXI ст.) наука (Стьопін В. С., 2009, с. 250). У перше десятиріччя XXI століття також була висловлена точка зору Л. П. Кіященко, що концептуальне наповнення терміну «етап» у цьому випадку може відбуватися схожими одна на одну концептуальними позиціями різних часів (Кіященко Л. П., 2009, с. 142-143). Це дозволило «під постнекласикою розуміти певний блок концептуальних позицій, окремі складові якого можуть бути наявними в різних часових зонах, тобто, і в «до-постнекласичних» періодах розвитку науки – у класиці та некласиці» (Єршова-Бабенко І. В., 2015, с. 12).

З іншого боку, само собою сучасний період розвитку науки (фізики, хімії, біології) характеризується появою нових відкриттів і досягнень, отриманих за допомогою застосування нової методології та нових принципів наукового дослідження. І. Р. Пригожин, коротко підсумовуючи важливість сучасних наукових відкриттів, зазначає, що «ми ... знаходимося на шляху до ... нової концепції природи» (Пригожин І. Р., Стенгерс І., 1986, с. 65). Сутність змін, що відбуваються, уже зафіксованих як наукова революція, полягає у тому, щоб серед розмаїття наукових теорій різних наукових сфер «знайти провідну нитку, що приведе до якої-небудь єдиної картини світу» (Пригожин І. Р., Стенгерс І., 1986, с. 66). У такому сенсі синергетичний підхід цілком реалізує зазначене прагнення, адже процеси самоорганізації, що досліджуються у ньому, можуть уважатися достатньо універсальним природним і соціальним феноменом. Визначаючи предметом свого дослідження системи, що самоорганізуються, динамічні, нерівноважні, нелінійні, синергетика, як широка міждисциплінарна сфера, охоплює досить велике коло природних феноменів.

У більшості природничо-наукових джерел періоду 60-х - 90-х рр. XX ст., спеціалісти, класифікуючи середовища/системи, що самоорганізуються, зараховують їх до підкласу складних і надскладних. Їх дослідження проводяться в межах певного класу математичних моделей, що відображають багато спільних рис нелінійних середовищ, тобто, здатних до самоорганізації, адже, нелінійність визначає виникнення структур. Однією з перших вважається робота А. Тюрінга, присвячена математичному моделюванню морфогенезу (Turing A.M., 1952). Подальше дослідження нелінійних середовищ, що самоорганізуються, полягає у розвитку в біології, біохімії, фізиці, гео- та радіофізиці, у вирішенні екологічних завдань (Огляд див. у: Ахромеева Т. С., Курдюмов С. П., Малинецький Г. Г., Самарський О. А., 1992).

Якщо спочатку підкреслюється, що середовища, які самоорганізуються, відрізняються, у першу чергу, своєю багатокомпонентністю та наявністю великої кількості елементів системи, що слугувало основою для пояснення їх складності, то уже наприкінці 80-х рр. XX століття такий підхід було схарактеризовано, приміром, німецьким ученим Г. Хакеном, як наївний підхід (Хакен Г., 2001, с. 14). Це було спричинене тим, що у процесах самоорганізації хаотичний рух елементів системи перетворюється на організований, когерентний, при якому більша кількість частин рухається спільно, синфазно.

У різних науках поняття самоорганізації формувалося в різний час, цінність отриманих результатів також значно різниться, залежить від класу та складності досліджуваних систем. Первісно цінні результати були отримані в фізиці, хімії та біології.

Фізика

Звичайно, що саме у фізиці – науці, що вивчає найбільш основні, фундаментальні принципи побудови Всесвіту, поняття самоорганізації зазнало найбільшого розвитку та строгого математичного вираження. Результати мають велике загальнонаукове, загальнокультурне та філософське значення.

Проблема Ейнштейна. Класична динаміка – одна із найбільш досліджених і строгих частин сучасної теоретичної фізики, з часів Ньютона

відповідала ствердно на це питання – «усе може бути розрахованим», принаймні, теоретично. З цим твердженням пов'язане одне з головних понять динаміки – *світова лінія*. Це траєкторія руху точки (частка) у системі координат, однією з яких є час. Така будова досить зручна та симетрична – факт постійності швидкості світла у будь-якій системі відліку дозволяє вимірювати час не у звичних секундах, а в метрах (як це прийнято у теорії відносності (Матвеев О. М., 2003)), і фактично зводить вирішення задач кінематики до геометричної побудови. При цьому зауважується, що для кожної точки світова лінія лише одна, і на ній відсутні які-небудь точки розгалуження, тобто, ми можемо визначити координати та швидкості частинки у будь-який віддалений момент минулого або майбутнього. Згідно з цією точкою зору, будь-який стан системи частинок є зворотнім – достатньо в якийсь момент часу замінити всі частинки на протилежні, і система пройде зворотній шлях розвитку тими самими світовими лініями.

З цієї точки зору, наш світ є повністю детермінованим, що втілено у знаменитій фразі А. Ейнштейна: «Бог не грає в кості». Приклад такої системи – більярд. Коли ми розбиваємо піраміду, то початкове впорядковане розташування куль перетворюється на хаотичне, випадкове. Якщо тертя відсутнє, то заміна у будь-який момент усіх швидкостей на зворотні повинна призвести до відновлення початкового положення; системі властива зворотність, принаймні, теоретично.

Але під час практичної реалізації цих теоретичних положень виникають великі труднощі. Відомими є успіхи класичної механіки XVIII-XIX століть, що уможливила передбачення руху планет, комет, космічних апаратів, проте, маловідомо, що усі розрахунки, які вона використовує, є приблизними. Відтак, спеціалістам доводиться використовувати приблизні розрахунки, тобто, замість однієї світової лінії – розглядати цілий ансамбль, сумісний з початковими установками.

Ми неминуче повинні працювати з випадковістю. Саме випадковість руйнує зворотність. На прикладі більярду, навіть якщо нам вдасться абсолютно

точно повернути швидкість куль, мікронерівності поверхонь куль і стола (як наслідок, на квантовому рівні, про що – нижче) будуть вносити такі збурення у рух, які будуть накопичуватися з кожним зіткненням. Це не дозволить точно відновити вихідну піраміду, а якщо до моменту повернення сталося багато зіткнень, то нам узагалі не вдасться відновити впорядкованість – розташування куль так і залишиться хаотичним.

Звичайно, неможливість відновити вихідний порядок можна приписати до недосконалості наших методів вимірювання та розрахунку, але у фізиці постнекласичного етапу розвитку наукового знання це визначено як фундаментальна якість нашого світу: він є не жорстко детермінованим, але ймовірнісним. Це твердження підтверджує уся квантова механіка.

Основою квантової механіки є уявлення про корпускулярно-хвильовий дуалізм, тобто, про те, що у поведінці мікрооб'єктів розкриваються як корпускулярні, так і хвильові риси. Поведінку кожної частинки можна описати хвильовою функцією, яка трактується як *хвиля ймовірності*, і визначає можливість виявлення частинки у будь-якій точці простору. Поняття траєкторії (світової лінії) у такому баченні втрачає свій глибинний смисл. Зауважимо більше, згідно зі співвідношенням невизначеностей Гейзенберга існують пари величин (приміром, координати частинок і їх швидкість), які принципово не можливо одночасно визначити: якщо точно виміряти координати частинки, то невизначеність у вимірюванні швидкості наближається до нескінченності. Тобто, якщо вище йшлося про неможливість отримання точних рішень навіть за умови наявності повної, вичерпної вихідної інформації, то цей закон стверджує, що навіть вихідна інформація може бути тільки приблизною. Існує два трактування вищезазначеного закону:

1. невизначеність є наслідком тих неминучих розсіювань, які вносить спостерігач під час вимірювання;

2. невизначеність – фундаментальна властивість нашого світу.

- 3 точки зору практики, обидва трактування рівнозначні – отримати точну інформацію принципово неможливо, але, теоретично, друге визначення більш

послідовне. І. Пригожин зазначає, що її наслідком є несиметричність, і саме існування часу – минуле і майбутнє – неможливо поміняти місцями (Пригожин І. Р., Ніколіс Г., 2016). Це означає наявність випадковості та незворотності процесів як природних феноменів, і вони не є наслідком недостатності, браку наших знань чи неможливості проведення точних розрахунків.

Зі співвідношення невизначеностей витікає, що чим більша маса частинки, тим більш визначеним є її рух, для макроскопічних тіл невизначеність надзвичайно мала. На прикладі більярду, якби порушення руху були лише квантової природи, то число зіткнень, після якого рух став би дійсно хаотичним, незворотним, було б дуже великим. Проте, це не означає, що квантові явища не можуть впливати на макроскопічні процеси. І. Пригожин увів поняття точки біфуркації (подвоєння), в якій це стає можливим (Пригожин І. Р., Стенгерс І. , 1986).

У стані рівноваги існує лише один стаціонарний стан системи, її поведінка детермінована. Якщо вивести систему з рівноваги, то у будь-який момент вона досягне піку стійкості, після якого розвиток може відбуватися двома чи більше напрямками (гілками), і будь-який, наскільки завгодно малий вплив може спрямувати розвиток в одну чи іншу гілку. Такий критичний стан і називається точкою біфуркації. І. Пригожин вважає, що в ній принципово неможливо передбачити, в який же стан перейде система. Випадковість підштовхує систему до нового шляху розвитку, після чого її поведінка стає визначеною, детермінованою – до наступної точки біфуркації. Звичайно, у такому разі, що історію розвитку системи можна прослідкувати лише до точки біфуркації. Саме принцип випадковості покладено в основу розгляду всіх процесів самоорганізації в різних системах, хоча раніше вважалося, що випадковість – ворог будь-якої впорядкованості.

Випадкові процеси найбільш детально розглянуто в термодинаміці – науці, яка вивчає поведінку ансамблів дуже великої кількості частинок. Відомо, що якщо до складу системи входять занадто мало частинок, то саме

випадковість поведінки кожної з них призводить до надзвичайно строгих законів для всієї системи в цілому. Як було зазначено вище, точне вирішення в такому разі неможливе (для кожної молекули чи атома), тому, всі закони термодинаміки є статистичними, тобто, в них завжди можливі відхилення-флуктуації, які постійно спостерігають на мікрорівні. Однак, якщо до складу системи входять хоча б 10^6 частинок, то ці закони уже не є настільки точними, а при переході до малопомітних кількостей речовини (нагадаємо, що в 1 грамі водню міститься $\sim 6 \cdot 10^{23}$ молекул) їх точність стає практично абсолютною.

Для питань самоорганізації найбільш важливим є друге начало термодинаміки. Воно стверджує, що у замкнутій системі (тобто тій, яка не обмінюється речовиною та енергією з навколишнім середовищем) в результаті всіх процесів, що відбуваються в ній, ентропія (міра безладу, хаосу) може лише зростати, або, у кращому випадку, залишатися незмінною. Якщо ж ентропія зростає, то процес є незворотнім, приклад таких процесів – уже розглянутий раніше більярд, розчин чорнила у воді, вирівнювання температур тіл при контакті тощо.

Іншими словами, за наявності випадковостей у поведінці елементів, складні системи неминуче повинні руйнуватися або ж залишатися незмінними, будь-який розвиток, ускладнення – заборонені. Це надто песимістичний закон, сформульований у 1850 році Р. Клаузіусом, на основі аналізу праць С. Карно, згідно з яким, «природними» є руйнування та смерть усього.

Звичайно, багато філософів, фізиків, не могли прийняти таку теорію. Саме існування нашого Всесвіту, життя, розуму, дозволяло сподіватися на існування зворотних процесів. Багато часу, сил, було витрачено на спроби спростування другого начала, проте, численні перевірки призводили лише до його підтвердження. У 60-ті роки ХХ століття вихід було знайдено – не у спростуванні закону, а в уточненні меж його застосування. Важливу роль у цьому відіграли роботи бельгійської школи, на чолі з І. Пригожиным (Пригожин І., 1960). В них показано, що якщо друге начало термодинаміки дійсно справедливе для будь-якої замкнутої системи цілком, то для її частин

(підсистем) – це уже не так. Підсистеми є розімкнутими, нерівноважними, вони обмінюються речовиною та енергією з навколишнім світом (дисипативні системи), і для них антиентропійні процеси ускладнення, самоорганізації не лише можливі, але й такі, що насправді відбуваються, можуть спостерігатись експериментально. (Через деякий час постнекласична наука збагатиться працею І. Р. Пригожина, К. Кондепуді 2009).

Більше того, випадковість, що призводить до нерівноважності, нестійкості та хаосу, яку раніше вважали прикрою перешкодою, виявилася абсолютно необхідною – вона дає вихідні форми, утворення, з яких завдяки процесам самопідсилення (позитивний зворотний зв'язок) закріплюються та розвиваються ті, які є найбільш відповідними для чинних у даній системі правил відбору. Якщо у підсистемі відбувається процес самоорганізації, то ентропія її вбиває, але лише завдяки тому, що вона «скидається» у навколишнє середовище, і загальний баланс, як і раніше, підводить друге начало – при виникненні антиентропійних процесів у будь-якій частині ентропія всієї системи стрімко зростає.

Не випадкового Г. Фестер писав, що краще говорити не «системи, що самоорганізуються», а «системи, що дезорганізуються», маючи на увазі, що це стосується системи в цілому (Фестер Г., 1984). Так завжди буває у процесах, спрямованих протилежно до «звичного» розвитку подій – виробництво холоду коштує приблизно у 10 разів дорожче, ніж виробництво такої ж кількості тепла, тобто, холодильник, в кінці-кінців, нагріває вашу кімнату. І це знову ж дає основу для спекуляцій песимістам – саме існування життя (найбільш високоорганізованої матерії) розглядається деякими спеціалістами як «хвороба» Всесвіту, що витрачає її ресурси та стрімко наближає її теплову смерть.

Отже, попередньо підсумовуючи, можна зафіксувати наступні принципи, наявні в природничо-науковому знанні, зокрема, у фізиці:

1. Антиентропійні процеси самоорганізації можуть відбуватися лише у відкритих, надто нерівноважних середовищах/системах.

2. Процеси самоорганізації порогові, вони починаються тільки під час перевищення відповідним параметром певної критичної величини (процеси підсилення починають превалювати над процесами затухання).

3. Системи повинні бути достатньо складними, складатися з великої кількості елементів, що взаємодіють між собою.

4. Поведінка елементів системи повинна бути певним чином випадковою.

5. Напрямок еволюції середовища/системи задають правила відбору, що існують у ній.

Тепер розглянемо, яким же чином ці принципи можуть бути використаними для вирішення різноманітних питань, пов'язаних із *самоорганізацією*, тобто питань, пов'язаних з формами руху та процесами, що відбуваються, зокрема, протилежно «природному» ходу подій у природі, визначеному другим началом термодинаміки.

Мабуть, найбільш масштабна задача фізики – саме існування нашого Всесвіту. Пряме застосування другого начала термодинаміки призвело до виникнення поняття «теплова смерть Всесвіту», яку передбачив Р. Клаузіус у 1865 році. У світі, в результаті процесів теплообміну, тертя, дифузії, все вирівнюється, і, відповідно, можливість здійснювати роботу (для чого обов'язкового потрібен градієнт, перепад чого-небудь – енергії, концентрації) безперервно вбиває. Врешті-решт, повинна настати повна рівномірність, ентропія досягне максимального значення, всі процеси з перепадами енергії, в тому числі життя, стануть неможливими.

Однак, якщо обговорюється питання про смерть Всесвіту, тоді, звичайно, постає питання про його народження, і в цьому полягав перший запропонований вихід із глухого кута.

Друге начало термодинаміки – закон статистичний, і хоча час очікування відхилень від нього (флуктуацій) на макроскопічному рівні надзвичайно великий, саме це дозволило Л. Больцману у 1872 році висловити наступну гіпотезу: стан рівноваги (теплова смерть) є нормальним станом для Мета-

Всесвіту (частиною якого є Всесвіт), а весь сучасний Всесвіт, який ми спостерігаємо, є однією великою флуктуацією (але ж це означає, що наш Всесвіт неминуче помре, а десь у іншому місці та в інший немислимий час виникне наступна гігантська флуктуація).

У межах постнекласичних поглядів такий висновок не зовсім коректний, хоча б тому, що в ньому не враховувались впливи тяжіння (Зельдович Я. Б., Новиков І. Д., 1975). У 90-ті роки ХХ століття з'явилась наукова теорія, згідно з якою Всесвіт виник як результат «Великого вибуху», і є різко нестаціонарним. Тоді процеси виникнення сукупностей галактик, зірок і планет цілком можна описати як еволюцію, самоорганізацію речовини, внаслідок розвитку початкових флуктуацій в основному під впливом сил тяжіння, і Всесвіт надалі повинен залишатися нестатичним. У такій моделі нічого не сказано про те, що було до Великого вибуху, але, що цікаво, зараз вважається, що поняття «час» і «простір» втрачають своє значення в момент Великого вибуху (точка сингулярності також, як і всі відомі фізичні закони навколо цієї точки). Тоді запитання, що було «до», втрачає свій глибинний смисл, тобто, ми можемо досліджувати лише «після». Очевидно, що це цілком відповідає «точці біфуркації» у І. Пригожина. Звісно, така проблема далеко не закрыта, слід очікувати нових праць у зазначеній сфері досліджень, але уже зараз можна сформулювати наступне: вирішення космогонічних проблем було віднайдено в тому, що Всесвіт перестали вважати замкненим і стаціонарним.

Схожі ентропійні процеси самоорганізації відбуваються й у світі, більш звичному для нас у темпорально-просторовому масштабі, вони досліджені більш детально, тобто, припускають пряму експериментальну перевірку. Дивно, але процеси на мікро-, макро- та мегарівнях багато у чому співпадають, що дозволяє не лише проводити між ними аналогії, але й моделювати широкомасштабні та навіть космогонічні процеси.

Одне із перших завдань, розглянуте з точки зору самоорганізації – проблема Бенара, інакше кажучи – конвективна нестійкість, винайдена ще у 1900 році. Якщо горизонтальний прошарок рідини підігрівати знизу, то у

ньому виникає температурний градієнт, що виражається безрозмірним числом Релея Ra . Поки R не дуже велике, рідина перебуває у стані спокою, а тепло переноситься за рахунок теплопровідності. При перевищенні Ra певного критичного значення, несподівано виникає конвективний рух, спочатку хаотичний, але через деякий час встановлюється дуже правильна, регулярна структура руху, циліндрична (або гексагональна), на поверхні рідини при цьому можна спостерігати осередки у вигляді смуг або шестикутників, схожих за розмірами. Рідина або піднімається в центрі осередків і опускається по краях, або навпаки. При цьому, хоча розміри комірок зумовлені зовнішніми умовами (товщиною прошарку рідини, її густиною тощо), їх розташування на площині випадкове, і залежить від малих початкових флуктуацій. Такий рух рідини організований більш високо, ніж хаотичний мікроскопічний рух у стані спокою – щоб картину перебігу можна було спостерігати очима, велика кількість молекул повинна рухатися достатньо довго та на помітних відстанях (Фестер Г, 1984).

Така досить проста модель цікава тим, що в ній дуже добре простежуються ключові фактори процесів самоорганізації: нерівно важність (підігрів), граничність, випадковість. Також дуже важливим є те, що з точки зору теорії ймовірності, ймовірність виникнення такої організованої системи у сформованому вигляді дорівнює нулю (заперечення, яке часто висували в цей час противники концепції самоорганізації, особливо, у біології, як буде сказано нижче). Тут же можна точно прослідкувати, як при перевищенні критичного значення параметра Ra деякі флуктуації підсилюються, завдяки обміну енергією зі своїм оточенням, та породжують макроскопічну течію.

Зародження цієї течії випадкове, але її самопідсилення та розвиток – строго закономірний процес. Межі росту цієї течії визначаються зовнішніми умовами – ріст зупиниться тоді, коли надходження енергії із зовнішнього середовища дорівнюватиме витратам на підтримку циркулярної течії.

Можливий і інший варіант – осередок, що надмірно розростається, стає нестійким, ділиться на два. Також варто зазначити, що течія, яка сформувалась,

є нестійкою, нові процеси самоорганізації ускладнені, тому що енергетичні ресурси системи поглинають уже сформовані структури. Всі ці явища наявні і в інших процесах, що самоорганізуються.

Подібною є задача Тейлора – виникнення вихорів у прошарку рідини, поміщеному між поверхнями, що взаємно переміщуються (Taylor G. I., 1923). Обидві ці задачі, незважаючи на те, що здаються штучними, мають широкомасштабні природні аналоги. Зародження та розвиток циклонів і антициклонів – це процеси, що відбуваються у тонкому (відносно) прошарку атмосфери, який підігрівається поверхнею Землі (але процеси тут значно складніші – необхідно враховувати рухливу сферичність Землі, її рельєф, обертання, неоднорідність нагріву, гравітаційні та інші ефекти). Структури, схожі на вихори Тейлора, спостерігаються в атмосфері Юпітера.

Цікаво зазначити, що у США спостерігалось істотне зниження кількості смерчів, що виникають на рівнинах, у дні, коли рух на дорогах із деяких причин зменшувався. Щоб пояснити це, було висунуто гіпотезу, що невеликі вихори, які виникають між автомобілями, які рухаються назустріч один одному на шосе, слугують зародками смерчів. Це – хороший приклад того, як малий вплив може призвести до великих і навіть катастрофічних наслідків.

Ефекти *самоорганізації* надзвичайно проявляються в активних, збуджуваних середовищах. У найпростішому випадку, вони можуть перебувати у двох станах – основному та збудженому. Головним є те, що сигнал, який проходить, підсилюється завдяки енергії, збереженої у середовищі (ситуація суттєво нерівноважна з точки зору термодинаміки), і таке середовище відіграє роль підсилювача, або ж, в інших випадках, генератора. Поведінка сигналів у таких середовищах суттєво залежить від геометрії середовища, від зовнішніх, граничних умов. До того ж, слід враховувати, що після проходження сигналу середовище стає збіднілим, потребує часу, щоб завдяки внутрішнім чи зовнішнім процесам відновити свій енергетичний потенціал.

Хвильові, коливальні процеси, що виникають у таких середовищах, виявляються дуже подібними до різноманітних класів явищ – дифузійних, електричних, світлових тощо.

Ефект Ганна було знайдено у 1963 році, і полягав він у самовільній генерації надвисокочастотних коливань електричного струму в напівпровідникових структурах з N-подібною вольт-амперною характеристикою (Ганн Дж., 1966). Причина виникнення коливань, як і у всіх інших схожих ситуаціях, полягала у сильній нерівноважності системи: N-подібна характеристика виникала внаслідок появи у сильному електричному полі так званих «гарячих» електронів, і означала наявність ділянки з від'ємним диференціальним спротивом, тобто такої, на якій сила струму падає при збільшенні напруги (ситуація прямо протилежна «природній»).

Тому, відхилення, що випадково виникало, у густині електронів не «розсмоктується», як зазвичай, а підсилюється, внаслідок чого у зразку з'являється і переміщується по ньому поле сильного електричного поля, назване доменом Ганна. Проходження цих доменів по зразку й викликає регулярні коливання струму, частота яких залежить від прикладеного електричного поля. Таким чином, було отримано генератор періодичних коливань не у вигляді звичної системи складно пов'язаних елементів, а у вигляді одного кристалу. Щоправда, робота його ґрунтується на достатньо складній взаємодії електронної та іонної підсистем.

Лазери – оптичні квантові генератори – є ще більш вражаючим прикладом самоорганізації у процесах взаємодії світла та речовини у рівноважному, активному стані. Це також прекрасний приклад винаходу, зробленого на стику наук, хоча, зі значним запізненням. У лазерах використовується явище вимушеного випромінювання, існування якого було постулатом А. Ейнштейна ще у 1916 році, а згодом підтвердилося експериментально. Уже на той час були достатньо розробленими питання побудови генераторів і підсилювачів для радіохвиль, які ґрунтувались на основі принципу зворотного зв'язку. Проте, минуло майже півстоліття, поки ці

принципи було об'єднано та побудовано перші квантові генератори, спочатку у мікрохвильовому діапазоні – мазери (Басов М. Г., Прохоров О. М., 1955), а потім – в оптичному – лазери (Maiman T., 1960).

Важко навіть перерахувати всі унікальні властивості лазерного випромінювання – прикладу самоорганізації у фізиці, та всі сфери його застосування (Матвеев О. М.). Поява лазерів вирішила завдання створення точкових джерел світла. Менш відомі (проте, не менш цінні) інші унікальні властивості лазерного випромінювання – прикладу самоорганізації у фізиці: можливість концентрувати світлову енергію в часі – створювати надкороткі світлові імпульси (використовується в спробах отримати керовану ядерну реакцію), монохроматичність лазерного світла і, особливо, його когерентність – мабуть, найбільш важлива його якість, що використовується в багатьох практичних додатках, наприклад, у голографії.

Всі перераховані характеристики лазерного світла об'єднує одне – вони є такими, ніби світло випускає лише одне квантове джерело – атом чи молекула. В принципі, будова лазера дуже проста, вона представлена активним середовищем, вміщеним у резонатор. Активним середовищем у першому лазері був кристал рубіна, зараз використовують інші різноманітні речовини: кристали сапфіра чи кремнію, неодимове скло, гази та їх суміші (найбільш використовувана суміш гелію та неону), розчини різноманітних барвників. Головна властивість активного середовища – його здатність підсилювати світловий сигнал (аналогічно до всіх вищерозглянутих випадків). Така властивість цілком відмінна від простого випускання світла. Якщо всі атоми (чи молекули, іони, але для визначеності будемо говорити про атоми) речовини перебувають в основному, незбудженому стані, то промінь світла, проходячи по ній, може лише послаблюватись. Кванти світла поглинаються атомами, які при цьому переходять у стан збудження, поглинута енергія переважно витрачається на підігрів середовища, безповоротно втрачається.

Можливий інший варіант – збуджені атоми самотійно випускають світло (люмінесценція), але це ще не підсилення – кванти світла, які спонтанно

випускають збуджені атоми, мають довільний напрям руху, фазу та поляризацію, тобто, ніяк не пов'язані з вихідним променем. Можливості для підсилення відкриває не спонтанне, а вимушене випромінювання. Цей ефект полягає в наступному: якщо квант світла взаємодіє зі збудженим атомом, то він може змусити його випустити додатковий квант світла, причому, на відміну від спонтанного випромінювання, характеристики цих квантів будуть повністю ідентичними.

Але й тут вихідний промінь світла буде підсилюватись тільки тоді, коли кількість збуджених атомів перевищуватиме кількість незбуджених (так звана інверсна населеність електронних рівнів).

Інверсна населеність рівнів, як відомо з назви, є зворотною щодо нормальної, і її не можна отримати, просто нагріваючи середовище; більше того, такий розподіл може відбутись тільки при температурі нижче абсолютного нуля. Такий стан нерівноважний, нестійкий, досягнути його можна за допомогою різноманітних штучних засобів накачування середовища. Накачування можна проводити світлом, як це було в першому рубіновому лазері, струмом, хімічно тощо (Зветло О., 1990). Внаслідок цього, збуджене середовище не тільки починає випускати власне світло внаслідок явища люмінесценції, але й здатне підсилювати зовнішній пучок світла, що проходить по ньому. Таким чином отримують підсилювач світла. Наступний крок – побудова генератора. Як добре відомо із теорії радіоприладів, генератор – це підсилювач, сповнений позитивного зворотного зв'язку. В лазері такий зв'язок здійснюється резонатором. У найпростішому випадку – два плоских дзеркала (одне з них – напівпрозоре, для відведення випромінювання назовні), розташованих паралельно одне до одного, з активним середовищем між ними.

Збуджені атоми середовища неперервно спонтанно випромінюють кванти світла, які розповсюджуються у всіх напрямках. Якщо один із них цілком випадково поширюється точно по осі резонатора, перпендикулярно до його дзеркал, то після відображення він знову повертається в активне середовище. Вихідний квант, проходячи по ньому, завдяки вимушеному випромінюванню

може перетворюватися на два чи більше квантів, абсолютно ідентичних один до одного. Під час наступних перевідображень процес поширюється лавиноподібно, до встановлення рівноваги між підсиленням і втратами – починається генерація лазерного світла. Частина світла, що виходить назовні крізь напівпрозоре дзеркало, утворює лазерний промінь. Усі вищезазначені унікальні характеристики лазерного світла є наслідком того, що всі його світлові кванти є «нащадками» одного вихідного кванта.

Таким чином, у лазері можна спостерігати усі вищезазначені властивості середовищ/систем, що *самоорганізуються*, а саме:

1. Активне середовище є дійсно нерівноважним. Лазерне випромінювання граничне (порогове), генерація починається тільки на такому рівні збудження, коли підсилення в активному середовищі перевищує втрати в середовищі та резонаторі.

2. Вихідне випромінювання спонтанне, хаотичне, але з нього відмежовується й підсилюється лише та частина, яка відповідає правилам відбору, встановленим резонатором (квант має потрібний напрям поширення, поляризацію та енергію). Результативне випромінювання монохроматичне, когерентне – порядок виникає з хаосу.

3. Цікавими є конкурентні процеси в лазерах, коли незначні зміни параметрів призводять до значних зрушень у характеристиках лазерного випромінювання. Цей принцип є фундаментом резонаторної спектроскопії, яка дозволяє визначити наявність домішок у газах у дуже малих, залишкових кількостях. Можна навіть створити кільцевий лазер, з хвилею збудження, яка неперервно рухатиметься.

4. За таким принципом побудовано лазерні гіроскопи, які дуже чутливі до поворотів, тому їх використовують у високоточних навігаційних приладах.

Ще більш приголомшливим прикладом самоорганізації можна назвати лазер із розподіленим зворотним зв'язком, в якому резонатором є періодична динамічна структура (модуляція показника заломлення), що виникає в активному середовищі лазера під впливом самого лазерного випромінювання.

Підсумовуючи наведені приклади самоорганізації, треба зауважити, що вони докорінно змінили уявлення вчених про природні процеси, які вважались оборотними за своєю суттю. Незворотні процеси на мікро- та макрорівнях є найбільш поширеними у природі, оскільки класичні вимоги до порядку, точності, детермінованості можуть бути виявлені лише на певній обмеженій сфері.

Так і в суспільстві, вважає І. Пригожин, яке є складною відкритою системою, ми маємо залежність соціальних процесів від часу та впливу індивідів. Наприклад, важливими є питання управління суспільством. Але воно не піддається класичним уявленням, в яких, за словами І. Пригожина, один віддає накази, а інші – їх виконують: «кожна офіційна особа виконувало б все те, що входить в коло її обов'язків. Ці обов'язки здійснюють переклад різних аспектів організації суспільства як цілого з одного рівня на інший. Король віддає накази архітекторові, архітектор – підрядникам, підрядник – будівельним робітникам. На кожному рівні є свій керівник ...» (Пригожин І.Р., Стенгерс І., 1986, с.270-271). Але, насправді, взаємодія між індивідами породжує за деяких умов певні типи колективної поведінки, яка ні одну з цих взаємодій не співвідносить з глобальним завданням, усі взаємодії постають як суто локальні.

Хімія

Дослідження періодичних хімічних реакцій займає чільне місце в дослідженні процесів самоорганізації. З одного боку, хімічні процеси часто невіддільні від фізичних (наприклад, горіння). З іншого боку – їх зв'язок з біологічними процесами настільки тісний, що припускає не тільки аналогію та моделювання, але й пряме співпадіння (приміром, процеси на мембранах, досліджувані й застосовні в хімії, є основою життєдіяльності клітини). У такому разі, йдеться безпосередньо про вивчення найголовніших принципів побудови й функціонування живих організмів.

До того ж, хімічні процеси самоорганізації слугували та продовжують слугувати прекрасним модельним об'єктом, безліч теоретичних побудов вперше було реально втілено саме в них.

Періодичні коливання концентрації реагентів у хімічних реакціях були відомими уже в XIX столітті, так само давно було помічено їх схожість із біологічними процесами. Така схожість закріплена в назвах цих реакцій. Наведемо приклади двох найбільш відомих із них (Жаботинський О. М., 1974, с. 20).

Приклад 1. Ртутне серце [Bredig, Wienmayr, 1903]. Реакція розпаду H_2O_2 на поверхні металічної ртуті. У результаті періодичного наростання та розчинення плівки на поверхні ртуті, періодично змінюється коефіцієнт поверхневого натягу, внаслідок чого спостерігається періодична пульсація каплі ртуті, що нагадує серцебиття.

Приклад 2. Залізний нерв (Lillie, 1921). Реакція розчинення залізного дроту в азотній кислоті. Динаміка процесу надзвичайно схожа на динаміку поширення збудження по нервовому волокну. Тут схожість настільки велика, що вивчення «залізного нерва» не тільки дозволило зрозуміти роль імпульсу електричного струму та ізоляційної мієлінової оболонки нерва у проходженні нервового збудження, але й передбачити сальтаторне (стрибоподібне) проходження нервового імпульсу крізь ділянки живого нерва у стані анестезії.

Такі процеси є автокаталітичними (умова позитивного зворотного зв'язку), і ще Р. Т. Лютер (R. T. Luther) (1906) та І. Є. Сребницький (1911) зазначали їх схожість із поширенням полум'я (Жаботинський О. М., 1974, с. 7). Перший математичний опис цього процесу зробив А. Лоттка (A. Lottka) (1910), а у 1920 році він не тільки опублікував модифіковану модель з двома автокаталітичними стадіями, але й застосував її для опису популяційних коливань (задача хижак-жертва).

Однак, і в цих, і в інших працях передбачалося, що схожа поведінка можлива лише для гетерогенних систем, і неможлива для гомогенних, однорідних середовищ. Таку думку спростував І. Пригожин, який ще у 1955

році показав, що у відкритому гомогенному (однорідному) середовищі/системі можливі коливання біля стаціонарного стану, достатньо віддаленого від термодинамічної рівноваги. Цей результат довго залишався суто теоретичним. Тому, перше повідомлення про періодичні процеси в гомогенному середовищі було спочатку сприйнято з великою недовірою.

Це була реакція, добре відома нині, як реакція Белоусова-Жаботинського. Вперше вона спостерігалася Б. П. Белоусовим ще у 1951 році, але перше повідомлення про неї опубліковане тільки у 1959 році (Белоусов Б. П., 1959, с.145). Згодом цю та інші аналогічні реакції було незалежно досліджено в роботах О. М. Жаботинського та інших авторів, отримано їх теоретичне пояснення. Пізніше їх аналоги почали знаходити в найбільш різноманітних процесах, зокрема, у функціонуванні «біологічного годинника» в одноклітинних організмів.

Реакція Белоусова-Жаботинського – це періодично (але не безкінечно – тільки до вичерпання певної концентрації реагентів) активна реакція окислення лимонної кислоти броматом калію за допомогою каталізатора – пари іонів трьох- і чотирьохвалентного церію. Додавання в розчин індикатора окислювально-відновлювальних реакцій – фероїну – дозволяє візуально стежити за ходом реакції зі зміни кольору розчину, який змінюється від синього (надлишок Ce^{3+}) до червоного (надлишок Ce^{4+}). Зазвичай, у розчині спостерігається декілька коливань зміни кольорів, що стихають, але можна спостерігати й хвилі кольорів, установаження стійких просторових структур.

Така реакція стала ідеальною для модельного вивчення процесів *самоорганізації* у збуджуваних дво- та тримірних середовищах, адже була дуже зручною для досліджень. Зміни концентрації реагентів виявляються у зміні кольору розчину, а геометричні розміри хвиль (міліметри і вище) і частоти коливань (секунди і вище) робили їх дуже зручними для спостереження та реєстрації. Приблизно до 1970 року спостерігався вибух робіт, присвячених проблемі хімічної нестійкості, де було сформульовано необхідні для цього умови: автокаталіз, перехресний каталіз та інгібування тощо. Отримано

надзвичайно важливі теоретичні та практичні результати, особливо для тонких прошарків, в яких поєднання хімічних процесів і дифузії призводять до виникнення рухомих просторових неоднорідностей концентрацій – хімічних хвиль (Фільд Р., Бургер М, 1988).

Основні види хвиль, які виникають, при дослідженні самоорганізації в хімії

1. Пейсмейкер (провідний центр, «водій» ритму) – сферичне джерело, що збуджує концентричну хвилю, подібно до кіл на воді. Тут спостерігається повна аналогія зі згаданими вище хвилями горіння, а також зі збудженням серцевого м'яза, поширенням епідемії з одного джерела і т. д. Природа джерела хвиль може бути різною – це або гетерогенне включення, дефект середовища, або випадкова локальна неоднорідність концентрації, що виникла, набула стійкості в результаті процесів самоорганізації. Пейсмейкер може знаходитися в стані генератора, періодично збуджувати кільцеві хвилі, або в стані тригера, спрацьовувати тільки на певний зовнішній вплив.

2. Ревербератор (ротор) – центр, що збуджує не сферичну, а спіральну хвилю, крок якої (як і період коливань у попередньому випадку) визначається конкретними умовами досліду.

3. Стаціонарні періодичні структури (структури А. Тюрінга), аналогічні нерухомим хвилям у фізиці. Це періодичний у просторі, але стаціонарний у часі розподіл концентрації речовин, що виникає внаслідок процесів самоорганізації у початково однорідному середовищі під час сумісної дії дифузії та хімічних процесів.

Усі зазначені три види процесів самоорганізації дуже важливі для розуміння функціонування живих організмів, і якщо перші два випадки застосовні до описання нервових процесів, то третій – застосовний безпосередньо до будови організму. Як зазначав А. Тюрінг у 1952 році, періодичність у будові багатьох організмів (черв'яки, багатоніжки тощо) можна пояснити періодичністю розподілу морфогену – речовини, що впливає на розмноження клітин, на ранніх стадіях розвитку організму. Тюрінг вирішував,

по суті, одномірну задачу. У більш пізніх працях було розглянуто двомірну задачу розподілу речовини, яка контролює появу пігменту на поверхні зародка, залежно від різних умов. Було показано, що, незважаючи на зовнішнє безкінечне розмаїття типів шкіри і хутра у різних тварин, в тому числі – у вищих (тигр, зебра, жирафа, гімалайський ведмідь), число їх базових варіантів відносно невелике, і вони повністю входять у наведену схему. Крім того, було визначено типи забарвлення, які, згідно з даною схемою, не можуть існувати. І вони дійсно відсутні у тваринному світі.

Наведені приклади є достатньо простими, але існують вагомі підстави вважати, що весь ембріональний розвиток організму, від однієї клітини до життєздатної особини зі складними диференційованими органами, контролюється подібними процесами (Медников Б., 1975). У найбільш загальних рисах його можна описати так: у відповідний момент (визначений біологічним годинником) активізується потрібна ділянка ДНК, в якій синтезується необхідна речовина-стимулятор, і її розподіл в об'ємі зародка стимулює процеси поділу та спеціалізації клітин.

Відтак, до початку 80-х років ХХ сторіччя був висновок: часова, просторова самоорганізація речовини в хімічних процесах, автоколювання та структури Тюрінга – ключ до розуміння процесів будови організму відповідно до закладеної в ДНК і РНК генетичної інформації.

Усе розмаїття тваринного та рослинного світу побудоване з доволі вузького кола органічних з'єднань. Це привело вчених до ідеї про зміну хімічної еволюції на біологічну, тобто, існував довгий період хімічної підготовки до появи біологічних видів, і на цьому етапі хімічна еволюція зупинилася. Підтвердженням цієї ідеї слугує той факт, що амінокислотний склад гемоглобіну найнижчих хребетних тварин і людини практично ідентичний. Також, більш або менш однаковим є ферментивний склад у різних видів рослин. Тому, надважливою задачею науки сьогодні є визначення шляху та механізмів хімічної самоорганізації речовин, завдяки якій із мінімуму хімічних елементів, хімічних сполук, утворився складний і

високоорганізований комплекс біологічних систем. Учені намагаються «навчитися» в природи та розвинути в майбутньому такі шляхи та механізми, щоб застосовувати їх для своїх потреб, приміром, із визначених хімічних матеріалів (СО та ін.) синтезувати цукор та інші корисні для людського суспільства речовини.

Таким чином, можна зробити висновок, що за певних умов в таких звичайних системах, як шар рідини або суміш хімічних продуктів можливе виникнення «процесів самоорганізації у вигляді просторових картин, що динамічно змінюються» (Николіс Г, Пригожин. Познание сложного, с.12). Вони змінюються внаслідок таких процесів, які можна описати за допомогою понять когерентності, складності та упорядкованості. Тобто, хімічна система може пристосовуватися до свого оточення кількома різними способами: при одних і тих же значеннях параметрів можливо кілька різних рішень. І тільки спадковий випадок вирішує, яке з рішень буде реалізоване. Як зазначають І. Пригожин і Г. Николіс, «той факт, що з багатьох варіантів був обраний один, надає системі історичної розмірності, свого роду «пам'ять» про минулу подію, що сталася в критичний момент і вплинула на подальшу еволюцію» (Николіс Г., Пригожин І. Познание сложного, с.19). Цей висновок доводить, що існує певна аналогія між процесами самоорганізації в суспільстві та у природі. Ця аналогія спирається на поняття складності: суспільство розвивається саме за таких складних умов, коли розвиток майбутніх подій є непередбачуваним внаслідок багатьох можливостей. Особливо в період соціальних змін та революцій шляхи розвитку того чи іншого суспільства розвиваються під впливом випадкових подій.

Другим прикладом впливу дослідження процесів самоорганізації в хімії та в суспільстві є тимчасова і просторово-часова неоднорідність. «Чи маємо ми справу з хімічними годинами, концентраційними хвилями або неоднорідним розподілом хімічних речовин, нестійкість призводить до порушення симетрії, як тимчасової, так і просторової. Наприклад, рухаючись по граничному циклу, ніякі два моменти часу не є еквівалентними: хімічна реакція знаходить фазу, подібно до того, як фазою характеризується світлова хвиля. Інший приклад:

коли однорідний стан стає нестійким і виникає виділений напрямок, простір перестає бути ізотропним» (Николис Г., Пригожин И.Р., 1979, с. 228). І далі підкреслюється, що «початкова інформація втрачається і система еволюціонує від «порядку» до «безладу» (Николис Г., Пригожин И.Р., 1979, с.272). Однак, в такій складній системі, якою є соціальна структура, людському суспільству вдається уникнути перманентного хаосу завдяки стабілізаційним зв'язкам між частинами системи (Ершова-Бабенко И.В., 2019, с.50).

Біологія

Зрозуміло, що ідея самоорганізації знаходить своє широке застосування в біології, причому, в усіх її розділах. Це важливо, адже, жива матерія є найбільш складноорганізованою, і процеси самоорганізації в ній виражені найбільш яскраво. Звичайно, багато процесів, що відбуваються в живих організмах, мають свої аналоги в більш простих системах. Більше того, широко та сумнозвісна фібриляція серця пов'язана з виникненням додаткових провідних центрів і хвиль збудження в серцевому м'язі, які призводять до його хаотичного скорочення. Ще більш очевидними є процеси самоорганізації в роботі головного мозку – найбільш складного з відомих нам утворень (навчання, пристосовність, розпізнавання образів тощо). Тут, проте, ми не будемо їх розглядати, а розглянемо тільки найбільш фундаментальні питання, що мають філософське значення.

Одне з основних, найбільш вагомих питань у біології – походження життя на Землі, і вирішити його матеріалістичним чином без застосування принципів самоорганізації неможливо.

Відомі теорії, згідно з якими життя було занесене на Землю у вигляді спор із космосу.

Цікаво, що теорії про самозародження життя – раптове виникнення живих цілком сформованих об'єктів із об'єктів неорганічного світу чи продуктів розпаду живих організмів – існують у міфології майже будь-якого народу, як у давнину (міфологія Індії, Вавилону, Єгипту), так і в наші дні; і навіть якщо людину створили Боги, то самі Боги часто походять безпосередньо з Хаосу, як,

наприклад, у давньогрецькій міфології. Навіть у відносно освіченому Середньовіччі існувало переконання, що миші можуть самозароджуватися із брудної білизни, а мікроорганізми – в прокислому бульйоні.

Іронія історії полягає в тому, що матеріалістична наука почала саме з критики цих (загалом, матеріалістичних) уявлень, коли теоретичні припущення зіткнулися зі спробами їх практичної перевірки та застосування. Роботами Л. Пастера, Ф. Реді та багатьох інших натуралістів було впевнено показано, що самозародження життя не відбувається. Уважається, що ймовірність спонтанного виникнення хоча б трішки складного організму настільки мала, що час очікування цієї події набагато порядків перевищив би загальний час існування нашого Всесвіту. Багато філософів для вирішення цього протиріччя зверталися до концепції душі, яка здатна оживити відсталу матерію (приміром, Аристотель у вченні про «ентелехію»).

Таким чином, довгий час не удавалося прослідкувати генетичний зв'язок між мертвою і живою природою, і лише в XIX столітті було досягнуто перших успіхів. А. Гумбольдт у своїй праці «Космос» писав: «Жива речовина є нерозривною та закономірною частиною поверхні планети, невіддільною від її хімічного середовища», а після синтезу органічних речовин із неорганічних компонентів різниця між живим і неживим уже не сприймалася як недсяжна прірва (Цит. по: Вернадський В. І., 1994, с.167). Поступово, вчені й філософи усвідомили, що життя може спонтанно виникати лише в результаті хімічних і геологічних процесів, які відбуваються достатньо повільно. Між появою в неживій природі перших ознак, характерних для живого (переджиття), та утворенням того, що повноцінно можна назвати живим організмом, лежить довгий еволюційний ланцюг (Rutten M. G., 1962), а перехід від хімічної еволюції до біологічної пов'язаний з дуже жорстким відбором (схема Пірі) (Pirie N. V.). Звичайно, вичерпним доказом було б повторення цих процесів у контрольованих лабораторних умовах.

Розпочалися спроби, внаслідок яких виникло поняття «первинного бульйону». В 60-ті роки XX століття С. Міллер, а згодом А. Уїлсон, Дж. Оро та

Ф. І. Опарін, відтворивши безкислотну, відновлювальну атмосферу ранньої Землі, впливаючи на неї електричними розрядами (які імітували блискавку) і ультрафіолетовим випромінюванням, виявили, що в таких умовах синтезуються багато органічних речовин, у тому числі – амінокислоти й білки.

Таким чином, у середині минулого століття було вирішено з наукової точки зору питання про принципову можливість самоорганізації життя, але відкритим залишалося питання про конкретні механізми такого процесу.

Перша достатньо обґрунтована теорія з'явилася в роботах А. Опаріна – теорія коацерватів (Опарін А. І., 1966). Згідно з нею, в «первинному (передбіологічному) бульйоні» при змішуванні розчинів різноманітних колоїдів відбувається утворення гелів у вигляді відокремлених краплин – коацерватів. Вони розташовуються певним чином і навіть мають деяку первинну молекулярну структуру. Молекули тих же колоїдів, розчинені в навколишньому середовищі, можуть приєднуватися до коацерватів, розташовуючись у відповідній орієнтації. Таким чином, коацервативні краплі могли рости. Проте, їх ріст обмежувався величинами, диктованими поверхневим натягом. Досягнувши критичного розміру, краплі легко розриваються, і кожна частина, яка зберігає свою молекулярну будову, продовжує рости як самостійний дочірній коацерват. Так відбувався відбір все більш стійких коацерватів, які швидше росли, інтенсивно розвивалися та слугували попередниками біологічних об'єктів.

У сучасному розумінні, основою біологічних об'єктів слугують не тільки описані А. Опаріним процеси харчування та розмноження, але й матричний молекулярний синтез, який може забезпечити достатню стійкість живих систем. Найбільш актуальним залишається питання про виникнення первинної молекули (матриці), яка уже повинна бути достатньо складною. Існують праці, які пов'язують цей процес із адсорбцією фрагментів білків чи нуклеїнових кислот на глині, цеолітах або інших матеріалах (Дж. Бернал, Л. С. Берг). Експериментально синтезовані таким чином білки мали достатньо складну структуру та могли розмножуватися шляхом редуплікації.

Відтак, спроби побудови життя були, як бачимо, все-таки не повністю вдалими в тому сенсі, що живі організми отримати не вдалося. Зрозуміло, це не означає, що самоорганізація життя не могла відбуватися на Землі, адже об'єми лабораторних колб і часи досліджень не можна зіставити з об'ємом Землі та мільярдами років її існування.

Було встановлено, що всі відомі живі істоти ведуть своє походження з одного джерела (Рутен М., 1973), віддаленого від нас за різними оцінками на 2-3,2 мільярда років. Найкращий доказ цього – спільність принципів побудови усіх живих істот. Усі білки всіх живих істот побудовані тільки з 20 амінокислот, хоча, амінокислот відомо біля сотні. Більше того, після розшифрування у 1954 році Ф. Кріком і Д. Ватсоном структури молекули ДНК було виявлено, що кожній амінокислоті відповідає своє поєднання із трьох азотистих основ у ДНК (триплет).

Але, головним тут є навіть не те, що всі організми використовують надзвичайно схожі білки та нуклеїнові кислоти, а те, що всі речовини в живому організмі мають лише одні оптичні ізомери, зокрема, всі амінокислоти, які вони використовують, лівообертальні. Саме це є головною ознакою, за якою відрізняють органічні речовини біогенного походження від отриманих іншим шляхом. Як відомо, матричний синтез (основа життя) – єдиний, який дозволяє вибірково синтезувати ізомери. Синтезовані за допомогою інших способів ізомери містять право- та лівообертальні ізомери в рівних пропорціях. Відтак, такий вибір, ліво- чи правообертання, швидше за все, абсолютно випадковий, відбувався в історії живого тільки один раз.

Існують два припущення, не взаємовиключних, а швидше таких, що доповнюють одне одного, дозволяють пояснити цей факт.

1. Явище самоорганізації життя – це надзвичайно рідкісне явище. Тому, вважається, що воно відбулося тільки один раз в історії Землі. Зараз таке припущення неможливо ні підтвердити, ні спростувати, адже точні механізми самоорганізації – невідомі, і це не дозволяє провести чисельні розрахунки ймовірності, а експериментальні розрахунки для інших планет надто малі.

2. Виникнувши раз, життя стрімко вдосконалюється, а оскільки усі відносини в житті будуються на конкурентній основі, то організми, які виникли раніше, є більш пристосованими: вони придушують або просто з'їдають ті, що виникають пізніше. Згідно з сучасним світоглядом, обидва припущення є правильними, звідси, нової самоорганізації життя на Землі очікувати не доводиться, вона може виникнути тільки за сприяння Людини (Єршова-Бабенко І. В., Гончарова О. Є., 2015). Очевидно, все вищевикладене можна узагальнити в наступних словах: життя на Землі могло виникнути природнім шляхом, внаслідок процесів самоорганізації, і, судячи з відомих фактів, так воно і виникло.

Сьогодні розвиток теорії самоорганізації пов'язується не лише з природничими науками (фізика, хімія, біологія), але й із соціогуманітарними. «У теперішній час складний науково-теоретичний конструкт синергетики адаптується до соціально-гуманітарної проблематики, не тільки у вигляді окремих її додатків, а як цілісна концепція, в межах якої досліджуються динамічні процеси у суспільстві, інтерпретація соціальних змін, нестационарні стани, взаємопереходів руйнування і творення соціальних систем» (Астаф'єва О. М., Добронравова І. С., 2009, с. 639). У різноманітних соціальних і гуманітарних дисциплінах розвиваються уявлення про процеси самоорганізації, які притаманні багатьом складним системам, що саморозвиваються, належать до об'єктів цих наук. На сьогоднішній момент затребуваними в соціально-філософському знанні є теорії психічної самоорганізації, соціальної самоорганізації, вивчення процесів самоорганізації в педагогіці і філософії освіти, а також і в культурі. У зв'язку з цим виникло кілька нових сфер розвитку синергетики: психосинергетика, соціальна синергетика, педагогічна синергетика, культурна синергетика тощо. Наступний розділ кваліфікаційної роботи, присвячений аналізу формування і розвитку цих напрямів синергетики в Україні, показує евристичні і теоретичні можливості та перспективи теорії самоорганізації в сучасному науковому гуманітарному знанні.

Висновки до Розділу1

1. На основі вивчення філософської і науково-філософської літератури з синергетики, було зроблено висновок про те, що процеси самоорганізації, які було знайдено раніше в природних явищах і об'єктах, можуть бути знайденими також в об'єктах соціальних і гуманітарних наук, тобто, у суспільстві та різних його інститутах, і в людині, її психічній, творчій та інших видах діяльності. Це дозволило розширити сферу синергетичних досліджень і представити синергетику як загальнонаукову дослідницьку програму, яка спрямована на побудову універсальної еволюційної картини світу шляхом поширюваної взаємодії та перетину між природничими та соціогуманітарними науками. Наслідками екстраполяції методології синергетики в царину соціально-гуманітарного знання стали: зменшення розриву між природничими та гуманітарними науками, орієнтація на створення цілісного корпусу знання, який охопив би дослідження природних і соціальних об'єктів, які є складними нелінійними системами, що саморозвиваються.

2. Така ідея висловлювалася як фундаторами синергетики, які першими вказали на можливість подібного застосування теорії самоорганізації в соціогуманітарній сфері, так і іншими вченими й філософами (Українська синергетична школа), які брали активну участь у розвитку синергетичної теорії. У зв'язку з цим, у кінці XX століття з'являється новий напрям синергетичних досліджень – соціальна синергетика, в якій об'єктами і предметами досліджень стає людина, її психіка, шляхи її формування та розвитку, різноманітні види діяльності (освітня, культурна тощо), а також питання розвитку суспільства та культури в цілому. Основою соціальної синергетики постає теорія соціальної самоорганізації, яка охопила як суспільний, так і особистісний розвиток індивіда. Першими роботами в Україні, в яких порушувалися питання екстраполяції синергетики на сферу соціогуманітарного знання, були роботи представників української синергетичної наукової та філософської школи.

3. В результаті аналізу наукової і філософської літератури, присвяченої проблемам розвитку природничо-наукового знання, було виявлено, що вивчення процесів самоорганізації в природничих науках (фізика, хімія, біологія) відіграло важливу роль у формуванні постнекласичного етапу розвитку науки. Його основною характеристикою стала зміна принципів, норм та ідеалів наукового дослідження, що внесло кардинальні зміни в інтерпретацію класичних наукових уявлень про причинність, необхідність та зворотність. Синергетичні концепції та поняття (нелінійність, невизначеність, мінливість, нестійкість і т. д.) створили теоретико-методологічний фундамент для вивчення складних систем, що саморозвиваються, до яких належать багато фізичних, хімічних і біологічних систем. Розвиток постнекласичного етапу припадає на середину XX – початок XXI століття, хоча його фундамент був закладений на більш ранніх етапах розвитку науки, особливо це втілюється на прикладі наукових відкриттів у галузі фізики й хімії.

4. До числа таких найбільш значущих наукових відкриттів належать дослідження у сфері математичного моделювання, динаміки незворотних процесів у нерівноважних системах, а також розвиток досліджень у галузі квантової механіки, лазерної фізики, біології, біохімії, фізики, гео- і радіофізики, при вирішенні екологічних завдань тощо. Основним предметом досліджень у постнекласичній науці постають так звані складні системи, що самоорганізуються. У таких системах розвиток відбувається на підставі принципів випадковості, незворотності та нестійкості. Фундаментальним принципом самоорганізації таких систем є принцип виникнення «порядку через флуктуації», тобто, виникнення нового порядку й ускладнення системи відбувається через флуктуації (випадкові відхилення) станів елементів системи та її підсистем. Характерною особливістю постнекласичної науки є трансдисциплінарність, яка передбачає нове бачення природної та соціальної реальності, акцентується увага на її складності, багатомірності, мінливості та нестійкості. Тому принципи та методи синергетики знайшли застосування у

соціально-філософських дослідженнях сучасного суспільства, його розвитку та еволюції.

Положення I розділу було відображено в наступних роботах:

1. Ершова-Бабенко И. В., Козобродова Д. М. 2017. Постнеклассика: эволюция представлений о самоорганизующихся средах и системах. Историко-философский анализ (от естествознания к социогуманитарной сфере). Ст. 1-ая. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*, №13, с. 48-59.

2. Козобродова Д. М. 2017. Историко-философский анализ представлений о явлении самоорганизации в XX в. (от естествознания к социогуманитарной сфере). Ст. 2-ая. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*, №14, с. 55-61.

3. Kozobrodova D. 2019. Theoretical foundations and ideas about complex self-organizing environments / systems in the humanities at the XX-XXI centuries//Theory and Practice of Introduction of Competence approach to higher education in Ukraine. *Monograph*, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Vienna, 2019. p. 29-36.

Список використаних джерел:

1. Haken, H.1975. Cooperative Phenomena in Systems Far from Thermal Equilibrium and Nonphysical Sysytems. *Reviews of Modern Physics*. Vol. 47, 1, 67-121.

2. Haken, H. 1977. *Synergetics. An Introduction Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics*. Berlin: Springer, 371p.

3. Maiman T. 1960. Stimulated Optical Radiation in Ruby. *Nature*. 187, с. 493–94.

4. Nicolescu, B. 2006. TRANSDISCIPLINARITY – PAST, PRESENT AND FUTURE. *Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development*, 142-166. Available: http://basarabnicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm#_ftn1

5. Piaget, J. 1972. L'epistemologie des relations interdisciplinaires // L. Apostel, G. Berger, A. Briggs, and G. Michaud (ed). *Interdisciplinarity: problems of teaching and research in universities*. Paris, 127-139.
6. Pirie, N.V. 1959. Chemical diversity and origin of life. *The Origin of Life on the Earth*, ed. By O.I. Oparin, Pergamon, London, 76-83.
7. Prigogine, I. Nicolis G. 1977. *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems: from Dissipative Structures to Order through Fluctuations*. Wiley. 491p.
8. Prigogine, I. The Networked Society. *Journal of World-Systems Research*. Vol. VI. 892-898.
9. Prigogine I. 2000. The Die Is Not Cast. *Futures. Bulletin of the World Futures Studies Federation*. Vol. 25, No.4. 17-19
10. Rutten M.G. 2011. *The Geological Aspects of the Origin of Life on Earth*, Elsevier, Nabu Press, 160p.
11. Taylor, G.I. 1923. Stability of a Viscous Liquid contained between Two Rotating Cylinders. *Phil. Trans. Royal Society*, p.289-343.
12. Thom, R. 1989. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, MA: Addison-Wesley, 408p.
13. Turing, A.M. Chemical Basis of Morphogenesis. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, Vol. 237, 641 (Aug. 14, 1952), p. 37-72.
14. Yershova-Babenko I., Kryvtsova N. 2019. Theoretical Foundations of Psycho-Synergetics as the Psychological Principles – Theoretical and Practical Introduction of the Competence Approach in High Education of Ukraine // *Theory and Practice of Introduction of Competence Approach in Higher Education in Ukraine*. Vienna, pp.11-20.
15. Yershova-Babenko I. 2019. From the Theory to Practice – Psychosynergetical Strategies of Human Activity: conceptual model the “the Whole in the Whole”/ “the Whole-in-the Whole” // *Cognitive Technologies in Education and Social Practice: Possibilities of Application*. Eds. N. Kochubey, M. Nesterova. Lampert Academic Publishing, Mauritius, pp. 58-88

16. Астафьева, О. А., Добронравова, И. С. 2009. Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы. *Постнеклассика: философия, наука, культура*. - СПб.: издательский дом «Миръ», с. 634-669.
17. Астафьева, О. Н. 2017. Синергетика социальная // *Summa culturologiae. Энциклопедия*. Т.2. М., СПб., Центр гум.инициатив, с. 472-476.
18. Ахромеева, Т. С., Курдюмов, С. П., Малинецкий, Г. Г., Самарский, А. А. 2007. Структуры и хаос в нелинейных средах. М., Наука, 488с.
19. Багдасарян В. Э. 2010. Историческая миссия синергетики. *Методологические основы синергетики и ее социальные аппликации. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт, с.47-51
20. Бажанов, В., Шольц, Р. (ред.). 2015. *Трансдисциплинарность в философии и науке. Подходы. Проблемы. Перспективы*. М.: Навигатор, 564с.
21. Басов, Н. Г., Прохоров, А. М. 1955 .Молекулярный генератор и усилитель. *УФН*, Т.57. 3, с.485-501.
22. Белоусов, Б. П. 1959.Периодически действующая реакция и её механизм. Сборник рефератов по радиационной медицине за 1958г. М: Медгиз, с. 145-148.
23. Богатая, Л. Н. 2015. Трансдисциплинарность: постнеклассический ракурс рецепции, *Філософія освіти*, 16(1), с.168-182.
24. Бранский, В. П. 1999. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 6, с. 117-127.
25. Буданов, В. Г. 2009. *Методология синергетики в постнеклассической науке и образовании*. М.: изд-во ЛКИ, 240с.
26. Васильева, Л. Н. 2009. Наследие И.Р. Пригожина и социальные науки. *Социологические исследования*, 6. с.28-37.
27. Вернадский, Н. И. 1994. *Труды по геохимии*. М.: Наука, 496с.
28. Ганн, Дж. 1966. Эффект Ганна. Пер.с англ. *УФН*, 1966. Т. 89. с. 147-150.

29. Добронравова, И. С. 1990. *Синергетика: становление нелинейного мышления*. К.: Вид-во «Либідь», 149с.
30. Добронравова, И. С. 2015. Багатоваріантність майбутнього та людська свобода: синергетичний погляд. Курбасівські читання. Фестиваль науки. Футурологічне *Вісник центру театрознавства імені Леся Курбаса*.с. 6–19.
31. Добронравова, И. С. 2017. Нелинейное и сложное мышление. *Практическая философия науки*. Сумы: Университетская книга, с.92-101.
32. Добронравова, И. С. 2017. Физика живого как феномен постнеклассической науки. *Практическая философия науки*. Сумы: Университетская книга, с.102-115.
33. Донникова, И. 2013. Феномен социальной самоорганизации: антропологическая интенция анализа. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Т. 26 (65). 4. с. 151–162.
34. Доннікова, И. 2015. Постнеклассическое гуманитарное знание: границы и возможности. *Філософія освіти*. 1(16). с.157-167.
35. Егорова, Ю. А. 2015. Идеи цели и целеполагания в синергетике. *Молодой ученый*. URL <https://moluch.ru/archive/86/16414/>
36. Ершова-Бабенко, И. В., Гончарова, О. Е. 2015. Нечеловекомерные составляющие поля человекомерности. *Філософія освіти*. 17. с.243-259.
Ершова-Бабенко, И. В. 2015. *Психосинергетика. Монография*. Херсон, Изд-во «Гринь Д. С.», 488с.
37. Жаботинский, А. М. 1974. *Концентрационные автоколебания*. М.: Наука, 176с.
38. Звелто, О. 1990. *Принципы лазеров*. М.: Мир, 560с.
- 37.Зельдович, Я. Б., Новиков, И. Д. 1975. *Строение и эволюция Вселенной*. - М.: Наука, 424с.
39. Каган, М. С. 2005. Формирование личности как синергетический процесс. - *Обсерватория культуры*. НИИ Информкультура РГБ. 2. с.4-10.

40. Киященко, Л. П. 2006. Феномен трансдисциплинарности – опыт философского анализа. *Santalka. Filosofija*. Т. 14, с. 17-37.
41. Киященко, Л. П. 2009. Постнеклассическая философия – опыт трансдисциплинарности. *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография*. М.: изд. дом «Мирь», с. 137 – 169.
42. Князева, Е. Н., Курдюмов, С. П. 1994. *Законы эволюции и самоорганизации сложных систем*. М.: Наука, 336с.
43. Князева, Е. Н. 2000. Синергетический вызов культуре. URL: <http://spkurdyumov.ru/art/sinergeticheskij-vyzov-kulture/>
44. Князева, Е. Н. 2000. И личность имеет свою динамическую структуру : URL: <http://spkurdyumov.ru/philosophy/i-lichnost-imeet-svoyu-dinamicheskuyu-strukturu/>
45. Князева, Е. Н. 2011. Трансдисциплинарные стратегии исследования. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 10 (112), с.193-201.
46. *Колебания и бегущие волны в химических системах*. 1988. Под ред. Р. Фильда, М. Бургер. М.: Мир, 720с.
47. Курдюмов, С. П., Князева, Е. Н. 1993. Синергетика: начала нелинейного мышления. *Общественные науки и современность*. 2, с. 38-51.
48. Матвеев, А. Н. 1985. *Оптика*. М.: Высшая школа, 353с.
49. Матвеев, А. Н. 2003. *Механика и теория относительности*. М.: ОНИКС 21, 432с.
50. Медников, Б. 1975. *Дарвинизм в XX веке*. М.: Советская Россия, 244с.
50. Мелков, Ю. 2012. Иерархия целей и ценностей: пределы самоорганизации. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*. №9/2. с.118-125.
51. Моисеев, Н. Н. 2000. Системная организация биосферы и концепция коэволюции *Общественные науки и современность*. №2, с. 123-130.

52. Овшинов, А. Н. 2017. Социальный порядок и хаос: динамическое равновесие (синергетический подход). *Научно-методический электронный журнал Концепт*. 4. URL: [http:// e-concept/2017/170092html](http://e-concept/2017/170092html).

53. Опарин, А. И. 1999. *Происхождение предбиологических систем*. Под ред. В. Фокс, рус. ред., 463с.

54. Пригожин, И. 1960. *Введение в термодинамику необратимых процессов*. - М.: Наука, 128с.

55. Пригожин, И. Р., Стенгерс, И. 1986. *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*. Общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича, Ю. В. Сачкова. М.: Прогресс, 432с.

56. Пригожин, И. Р. 2002. Кость еще не брошена. *Наука и жизнь*. 11. с. 15-20.

57. Пригожин, И. Р. 2008. Сетевое общество. *СОЦИС*. 1, с. 24-27.
Пригожин, И., Кондепуди, К. 2009. *Современная термодинамика. От тепловых двигателей до диссипативных структур*. М.: Мир, 461с.

58. Пригожин, И. Р., Николис, Г. 2016. *От существующего к возникающему: время и сложность в физических науках*. М.: URSS, 328с.

59. Римский, В. Л. 2010. Синергетика как сфера социальной деятельности и моделирования реальности. *Методологические основы синергетики и ее социальные приложения. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт. с.51-61.

60. Руттен, М. 1973. *Происхождение жизни (естественным путем)*. М.: Мир, 416с.

61. *Синергетическая философия истории*. 2009. Коллективная монография под ред. В. П. Бранского, С. Д. Пожарского. СПб: изд-во СПбГУ, 340с.

62. Сулакшин, С. С. 2010. Гуманитарная и точные науки должны быть соединены. *Методологические основы синергетики и ее социальные приложения. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт, с. 47-53.

63. Степин, В. И. 2009. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография.* М.: изд. дом «Миръ», с. 249 - 296
64. Фестер, Г. 1984. О самоорганизующихся системах и их окружении // *Самоорганизующиеся системы.* М.: Мир, с.5-23.
65. Хакен, Г. 1985. *Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах.* Пер. с англ. В.И. Емельянов. М.: Мир, 424с.
66. Хакен, Г. 1991. *Информация и самоорганизация.* М.: Мир, 240с.
67. Хакен, Г. 2003. Самоорганизующееся общество. Пер. Е.Н. Князевой. *Синергетика: антология.* М., СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2013.с.133-146.
68. Хакен, Г. *Принципы работы головного мозга: синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности.* М.: Per se, 352с.
URL: <http://spkurdyumov.ru/economy/samoorganizuyushheesya-obshhestvo/2/>
69. Чернавский, Д. С. 2001. *Синергетика и информация. Динамическая теория хаоса.* М.: Наука. 105с.
70. Чернавский, Д. С. 2010. Методологические основания синергетики и ее применение. *Методологические основы синергетики и ее социальные приложения. Материалы научного семинара.* Вып. № 1. М.: Научный эксперт, 2010. - с.6-30.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Поняття «самоорганізація» з'явилося спочатку в природничих, а згодом – у гуманітарних науках, у зв'язку із виникненням і розвитком синергетики як нової теорії самоорганізації в західноєвропейській науці та філософії кінця ХХ століття. Засновники синергетики, Г. Хакен та І. Р. Пригожин, виявили ряд процесів, які вони назвали «процесами самоорганізації», в об'єктах і явищах фізичних і біологічних наук, а також, у соціологічних, космологічних, психологічних науках. Такі процеси виявились складовими певного типу, які мали складну структуру, взаємодіяли із середовищем, яке їх оточувало, а також були нестійкими чи нерівноважними. На думку Г. Хакена, І. Р. Пригожина та інших західних учених, процеси самоорганізації мають універсальний характер, адже самоорганізація є складовою всіх відкритих систем, що саморозвиваються (Г. Хакен), або так званих дисипативних систем (І. Р. Пригожин). Інакше кажучи, було виявлено, що вона, крім того, є властивістю антропосоціокультурних систем, які є об'єктом вивчення соціально-гуманітарних наук (соціологія, психологія, історія, філософія, культурологія тощо), тобто – самоорганізація суспільства, культури, людини, її психіки, різноманітних видів її діяльності. Ці роботи суттєво вплинули на формування української наукової та філософської школи синергетики, синергетичних шкіл у пострадянських країнах (так, у Росії формування синергетики пов'язане з такими іменами, як О. М. Астаф'єва, В. І. Аршинов, П. В. Бранський, В. Г. Буданов, В. В. Василькова, С. М. Каган, Л. П. Кіященко, О. М. Князева, С. П. Курдюмов, В. П. Романов, Я. І. Свірський, Д. С. Чернавський та ін.).

Проблема самоорганізації в соціально-гуманітарному знанні висвітлювалася в різних аспектах в українській науково-філософській літературі. Так, І. С. Добронравова (1990) була автором однієї з найперших робіт із синергетики в Україні, в якій було представлено ідею синергетики як

загальнонаукової дослідницької програми, що об'єднала природничо-наукове та соціогуманітарне знання. У праці було викладено основні ідеї синергетики, а також обґрунтовано її застосування в різних дисциплінах, у тому числі – в соціально-гуманітарних. Ця робота інспірувала появу інших робіт, що стосувалися застосування методології синергетики в різних сферах гуманітарного знання: І. В. Єршова-Бабенко (1992) у психології, І. М. Предборська (1995) у соціальній філософії. Також важливе значення мали праці М. С. Дмитрієвої, під керівництвом якої з 1998 року в Одесі розвивалася наукова школа, що досліджувала соціальне управління та самоорганізацію в соціумі.

Згодом, у 2000-х роках з'явилася доволі велика кількість робіт, у яких почала розроблятися особлива синергетична термінологія в соціальних і гуманітарних науках, яка входила в теорію соціальної самоорганізації. Так, у працях Л. Д. Бевзенко (2002; 2004-2009 рр.) запропоновано самоорганізаційну модель соціальних змін, яка вміщувала в собі опис процесу самоорганізації в період кризи та соціальних потрясінь. За допомогою цієї моделі було інтерпретовано надважливі теоретичні завдання соціальної філософії: становлення України як політичної нації (Г. О. Нестеренко), формування українського етносу (М. В. Поздняков) та ін. Крім того, теорію самоорганізації було застосовано для пояснення сучасних соціально-політичних подій, що відбувалися в Україні (вибори до органів влади, соціальні революції 2004, 2013 рр. і т. д.), про що засвідчили роботи вчених (І. С. Добронравової, Л. Фінкеля, Л. Д. Бевзенко). Культурно-філософський аналіз теорії самоорганізації було здійснено в працях І. А. Доннікової (2012), яка показала, що культуру можна вважати одним зі способів самоорганізації суспільства, який є людиновимірним, адже культура завжди спрямована на творення й утвердження смислових інтенцій людського буття. Однак, усе ж виникає проблема існування соціального хаосу, оскільки людина може бути як джерелом творіння й творчості, так і руйнівником порядку.

У більш пізній період, 2010-ті рр., виникли наступні центри синергетичних досліджень в Україні: в Києві (І. С. Добронравова, В. С. Лугай, І. М. Предборська, Л. С. Горбунова, Ю. О. Мєлков, М. Нєстєрова, В. Надурак, О. В. Чуйкова та ін.), в Одесі (І. В. Єршова-Бабєнко, Л. М. Богата, М. С. Дмитрієва, І. А. Доннікова, В. Б. Ханжи, А. В. Семенова та ін.), у Сумах (В. О. Цикін, Н. В. Кочубей, О. А. Наумкіна, А. Є. Лебідь та ін.), у Запоріжжі (Н. С. Абаніна, Н. В. Спиця та ін.). У зв'язку з цим, у межах кожної зі шкіл розглядалися ті чи інші аспекти теорії соціальної самоорганізації. Приміром, А. Є. Лебідь вивчав самоорганізацію мікросоціальних структур і її роль у соціальній еволюції (2005). О. В. Чуйкова досліджувала проблему онтологічної самості в соціальному просторі (2008). О. А. Наумкіна (2001) – роль теорії самоорганізації в процесі коеволюції суспільства та природи, і т. д. Водночас, ще не було запропоновано цілісної концепції самоорганізації в соціально-гуманітарному пізнанні. Тому, метою та завданнями кваліфікаційної роботи постало заповнення цієї прогалини в дослідженнях самоорганізації у соціальній філософії в Україні. Це дозволить представити самоорганізацію як універсальний феномен суспільного життя, що торкається усіх сторін життя та діяльності як людини, так і суспільства.

Ідея та методологія синергетики набули широкого поширення в соціогуманітарній сфері. В різноманітних гуманітарних дисциплінах синергетичний підхід завоював чільне місце та ствердився завдяки своїй універсальності й використанню постнекласичних принципів і методів пізнання. З одного боку, це сприяло породженню численних дискусій про застосування синергетичних теорій і концепцій у тій чи іншій царині гуманітарного пізнання, а також про межі й кордони поширення синергетики, що виникла у руслі природничо-наукового пізнання. Як стверджує Н. М. Мальцева: «В останні роки почали з'являтися роботи на гуманітарну тематику, які застосовували в своєму епістемологічному апараті основні уявлення, терміни й методи, запозичені із синергетики. Багато дослідників вважають дискусійною можливість застосування методологічних установок,

розроблених у межах природничих наук, до явищ соціальної природи ... Це передбачає визначення меж і можливостей функціонування фундаментальних принципів синергетики. Є потреба у змістовному філософсько-методологічному аналізі того, як здійснюється використання синергетичних принципів у сучасному гуманітарному знанні» (Мальцева Н. М, 2009, с.3).

З іншого боку, це призвело до появи значної кількості різноманітних теоретичних і методологічних розробок, які стосуються застосування синергетичних теорій і концептів у вирішенні тих чи інших проблем у будь-якій гуманітарній сфері дослідження. Проте, оскільки ці розробки з'являлися в різний час і в різних гуманітарних дисциплінах, то виникло запитання про цілісну інтегральну стратегію синергетичних досліджень у гуманітаристиці. Те, що дозволило б сформулювати чіткі межі й канони синергетичного підходу в гуманітарних науках, було здійснено в природничих науках із застосуванням математичного апарату. Іншими словами, виникло завдання формулювання «ядра» синергетики, на якому слід будувати міцний фундамент синергетичної методології в гуманітарних дослідженнях.

2.1. Роль самоорганізації у розгляді психіки як синергетичного об'єкта

Однією із перших робіт, які з'явилися в Україні й присвячені застосуванню синергетичного підходу в гуманітаристиці, була робота українського філософа та психолога І. В. Єршової-Бабенко «Методологія дослідження психіки як синергетичного об'єкта» (1992). Фундамент синергетики дозволив І. В. Єршовій-Бабенко вперше у науковій літературі порушити питання про необхідність дослідження психіки як синергетичного об'єкта та одночасно як специфічного явища зі складною поведінкою, характерною для відкритих нелінійних середовищ/систем, що самоорганізуються (І. В. Єршова-Бабенко, 1992). Робота стала новаторською,

виходячи з двох перспектив. З одного боку, в ній здійснено глибокий і усесторонній аналіз «категоріально-понятійного апарату філософії та психології в межах кола понять, пов'язаного із психікою, ряд протиріч у їх трактуваннях і неспіввіднесеність багатьох із них одне з одним, що демонструє необхідність, як мінімум, уточнення деяких базових категорій філософії та психології з позицій сучасного природничо-наукового знання» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.4).

З іншого боку, в ній було показано евристичні можливості застосування синергетичного підходу як міждисциплінарного, який ґрунтувався на зв'язках між гуманітарними та природничо-науковими блоками наук, що зумовило появу нової перспективи для аналізу психічних феноменів.

Зупинившись більш детально на першому аспекті, хочеться зазначити, що автор вводить нове визначення психіки, яке вказує на обмеженість її традиційної концепції відображення: «у пізнанні психіки як природного явища, у розумінні її не як властивості відображення, а як сукупності динамічних станів речовинних і неречовинних видів матерії, як гіперсистеми, що містить до- та післяжиттєві фази, а також прижиттєву фазу – систему психічної реальності людини як синергетичного об'єкта, який володіє подвійністю прояву – і як матеріального, і як ідеального» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.5).

Зазначивши, що традиційні підходи до вивчення психіки сформувалися або в межах однієї науки, або в контексті блоку наук (природничих чи гуманітарних), автор справедливо вказує на обмеженість і звуженість такого підходу. У праці стверджується необхідність формування «синтезованого цілісного уявлення про психіку», яке стане предметом нової науки – психосинергетики, що синтезує знання природничих і гуманітарних наук (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.15). З цих позицій психіка постає як специфічна природна реальність, в якій наявна сукупність динамічних станів – речовини, енергії та інформації, яка призводить до опису її термінами синергетики як відкритої нелінійної системи, що саморозвивається. В ній з'являються дисипативні структури на рівні пізнавальної (інформаційної) діяльності та на

енергетичному рівні, що відповідно до позиції І. Пригожина призводить до виникнення «станів нерівноважності як фазових перехідних станів і як різновиду порядку» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.15). Таким чином, психіку можна розглядати як гіперсистему з фазовою структурою – «до- та післяжиттєві фази» та «прижиттєву фазу», на якій формується «система психічної реальності суб'єкта, групи, соціуму, за участі біологічної, соціальної, інформаційної складових» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.16).

Відповідно, змінюється й методологія дослідження психіки, яка полягає у її дослідженні з позицій відкритих нелінійних складних систем, здатних до самоорганізації. Таке твердження дозволяє використовувати для дослідження психіки «принцип складності систем»: «розглядаючи психіку з позицій складної системи, ми виокремлюємо як ступінь складності, як утворення певного порядку складності, систему психічної реальності, або, інакше кажучи, онтологічну систему, яка формується під час життя людини. Компонентом системи психічної реальності стає організм людини (біологічна складова) як одна з базових характеристик цієї системи. Другим компонентом є неречовинний вид матерії – електромагнітне поле, а також деякі інші польові структури ... відповідно, між цими компонентами системи психічної реальності існують (виникають та зазнають розпаду) певні зв'язки та відношення, а також види психічної впорядкованості, тобто, структури та закони психічної композиції. Третім компонентом системи психічної реальності, який згідно з нашою гіпотезою належить до прижиттєвої фази, є середовище, а четвертим – соціальний» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, с.72). Таким чином, автор вводить психомірність соціальної реальності як компонента системи психічної реальності.

Нове розуміння психіки розкривається дослідницею крізь розмаїття вимірів психічного – інформаційних і енергетичних, у тому числі смислових і емоційних, індивідуального прижиттєвого й трансособистісного колективного буття. Воно отримує нагоду реалізації у трансдисциплінарному контексті постнекласичних концептуальних позицій і різних блоків наук – природничо-

наукових і гуманітарних, медицини та техніки, математики й мистецтва. Так, наприклад, як система психічної реальності, що розвивається у прижиттєвій фазі, психіка потрапляє у сферу інтересів постнекласичного етапу розвитку наукової психології, педагогіки, соціології, інших гуманітарних наук. Як гіперсистема синергетичного порядку, що має фазову структуру та міжфазові переходи, психіка потрапляє у сферу інтересів постнекласичного природознавства, зокрема, нелінійної динаміки, теорії самоорганізації, математики. Це зумовлює внесення змін до світоглядних, теоретично-методологічних позицій психічного, до питання вибору засобів дослідження. Тому, І. В. Єршова-Бабенко вводить нову назву для цієї предметної галузі – психосинергетика, предметом якої є психомірна система/середовище, яка представлена в новій концептуальній моделі цілісності як «ціле в цілому».

Про виникнення ідеї нового напрямку в дослідженні психічних феноменів український філософ зазначає, що «ідея створення психосинергетики як нової наукової галузі, яка об'єднала б синергетику та психологію (початковий задум 1990-1992 рр.), зародилася як результат пошуку методології дослідження психіки людини як надскладного об'єкта з позицій постнекласичної науки та філософсько-психологічного аналізу уявлень про психіку людини, виконаного нами за підтримки Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (директора – академік В. І. Шинкарук) і Академії педагогічних наук Росії (академік О. О. Леонтьєв), а також психологічних і психолого-педагогічних (у тому числі експериментальних) досліджень психічних процесів тощо...» (Єршова-Бабенко І. В., 2003, с. 161).

У своїх наступних дослідженнях І. В. Єршова-Бабенко вводить поняття внутрішньопсихічного інформаційно-емоційного середовища (ІЕС) і поняття інформаційно-ментально-духовно-емоційного середовища (ІМДЕС) (Єршова-Бабенко І. В., 2005), які показують, як відбувається адаптація психічних внутрішньоособистісних процесів до того зовнішнього макросередовища, тобто, соціальної реальності, в якій живе сучасна людина. «Однією із найбільш суттєвих особливостей сучасного періоду, яка важлива для адекватної

менталізації, соціалізації людини, є різка зміна параметра швидкості інформаційних, а точніше смислоутворювальних, ментальних процесів, яка супроводжує зміну соціально-політичних, соціально-економічних, культурологічних, інформаційних і психологічних умов життя людей. Поняття «умови життя» охоплює і внутрішньоособистісний світ людини як психомірне середовище, яке оперує інформацією, смислами, енергією в психосинергетичному режимі» (Єршова-Бабенко І. В., 2005, с.21).

Таким чином, у концепції специфічного середовища ІМДЕС, в якій провідну роль відіграють інформаційний (ментальний), смисловий і емоційний рівні психічної діяльності, представлено можливості як для самої людини у формуванні свого внутрішньоособистісного та внутрішньопсихічного світу, так і для суспільства, яке здатне формувати агресивні фактори соціальної реальності, що негативно впливають на людину (Єршова-Бабенко І. В., 2002). Важливо зазначити, що кожне з названих середовищ, у тому числі й соціокультурне, виступає як «відкрита нелінійна психомірна цілісність, що розвивається та самоорганізується, тобто, має психічне походження. Така постановка питання потребує врахування й таких особливостей структури, що розвивається, як її вигляд і вигляд загального перебігу подій, природного та соціального зразка» (Єршова-Бабенко І. В., 2005, с.25).

Перейшовши на такий рівень дослідження психічної дійсності, український філософ та науковець порушує найважливішу проблему – проблему еколого-психічного стану людини, або – екології психіки (Єршова-Бабенко І. В., 2002). Ця нагальна сьогодні проблема, на думку автора, поки що мало зацікавила увагу спеціалістів, але, дійсно, вона є джерелом багатьох інших проблем, оскільки «від стану системи психічної реальності людини залежить її соціальна поведінка, яка, у свою чергу, визначає і стан психіки» (І. В. Єршова-Бабенко, 1992, 7). У сучасних умовах інформаційного суспільства та глобалізації достатньо чітко формулюється потреба людини в принципово інших, ніж раніше, інформаційно-емоційних, мисленнєвих (ментальних) і поведінкових соціальних стратегіях, інформаційній і етнічній поведінці людини

як на рівні свого внутрішнього світу, відносин із самим собою, так і на рівні соціальних відносин.

У роботі підкреслюється, що, якщо вирішенню глобальних екологічних проблем приділяється багато уваги в наукових колах (учені-екологи, суспільні й наукові організації і т. д.), то проблемою екології психіки займається надто мала кількість спеціалістів. Проте, гострота сучасної культурно-соціальної ситуації потребує, щоб ми замислилися над роллю та місцем психічного стану людини в загальній структурі й стані суспільства, культури, виробничих відносин тощо. Перед сучасною людиною постає завдання оволодіння навичками збереження своєї цілісності, умінням співвідносити її із цілісністю іншої людини та суспільства, оволодіння швидкозмінливими інформаційними потоками та орієнтації в їх смисловій та змістовій значимості, прийняття рішень, які визначатимуть гармонійне поєднання різних рівнів внутрішньопсихічної діяльності (ціннісних, інформаційних, емоційних, поведінкових тощо) в умовах динамічного хаосу. Для цього їй необхідні певні навички та вміння, на основі яких вона зможе виробити нові стратегії та моделі поведінки (І. В. Єршова-Бабенко, 2015, с.74-77) .

З огляду на це, в межах психосинергетики навчання таким навичкам та вмінням розвивається в методі «Творча сила», розробленому І. В. Єршовою-Бабенко, застосування якого має особистісний, ментально-розвивальний, медичний та психокорекційний ефекти (Єршова-Бабенко І. В., 2001). «Метод «Творча сила» охопив групу методик як стратегію та технологію, яка забезпечує протягом короткого часу оснащення внутрішньопсихічного середовища людини такими засобами, які відповідають специфіці психічного світу людини і не є для неї чужими. Вони можуть бути відтвореними нею або залученими до неї, але за своїм характером, за своєю суттю, за принципами макрокомпозиції та організації/самоорганізації вони є відповідними їй, а не заперечують їй. Оволодіваючи ними, людина (чи спеціаліст) опиняється в тій чи іншій мірі здатною більш адекватно оцінювати протягом тривалого часу те, що вона сама творить, і те, що до неї «залучають», а також розробляти свої

неруйнівні стратегії та бачити руйнівні здібності інших» (Єршова-Бабенко І. В., 2017, с.118).

Тому, вирішення проблем екології психіки та людиномірності сьогодні ґрунтується на трансдисциплінарності взаємодії природничих і гуманітарних наук, медицини, кібернетики, біоетики. «Синергетична модель психіки, екологія психіки, радикально розширюють горизонти дослідження таємниць людської психіки ... виводять філософсько-методологічну рефлексію феномена психіки ... у сферу практичної філософії та методології науки» (Яскевич Я., Васюков В., 2018, с.153).

Таким чином, психосинергетика зробила перший крок до спроби переходу до синтезованого, різноманітного та проблемно-орієнтованого підходу до вивчення психіки людини на основі синергетики, а також у дослідженні психосинергетичної стратегії людської діяльності, яка формується протягом життя, та пізнавальної системи людини. З роботою психіки, так або інакше, пов'язаний будь-який аспект проблеми соціальної та інтелектуальної адаптації людини у швидкому, мінливому глобальному світі, збереження духовної рівноваги в сучасних конфліктних умовах існування. Це порушує питання необхідності переходу на пізнавально-творчий рівень у пізнавальній і освітній діяльності, який враховує нелінійність психічних процесів і концентрує увагу на цінності психічного вектора особистості та психомірності соціальної реальності.

Більше того, окрім безпосередніх теоретико-методологічних розробок у галузі психології, розвиток психосинергетики в філософсько-теоретичному плані дозволив уявити людину як відкриту складну систему, що самоорганізується, що надало можливість сформулювати нові уявлення про механізми її розвитку, становлення та деформації.

Особливістю розгляду людини як системи, що самоорганізується, у такому випадку є те, що психомірне середовище уможливлює перехід до одного зі своїх можливих станів в умовах втрати стійкості, які ніяк не пов'язані з наявним буттям людини в світі, з її актуальною ситуацією в момент «тут і

зараз». Навпаки, перехід часто відбувається до того стану, який зберігається в пам'яті людини, було пережито нею у віддаленому моменті часу та в іншому просторі, що надає підстави характеризувати такі системи як вкрай нерівноважні. Відтак, висновок про те, що стан людини як нелінійного психомірного середовища визначають дуже малі флуктуації, на які в стійкому стані така система не реагує (Єршова-Бабенко І. В., 2009, с. 460-490).

Таким чином, важливим досягненням психосинергетики слід вважати висунення на перший план проблеми людини як проблеми людино- та психомірності, співмірності результатів людської діяльності та її психічного стану: «знову гостро відчувається необхідність загального методу пізнання «нового типу», який дозволяв би ... аналізувати та пізнавати і людину, і космос, і внутрішній світ людини, і її соціальні, у тому числі космосоціальні проблеми – зовнішній світ, перспективи розвитку та моральні проблеми сьогодні» (Єршова-Бабенко І. В., 2015, с.100).

Ставши новою сферою дослідження, синергетика, з одного боку, здійснює різкий стрибок у дослідженні психіки людини, перейшовши від теорії відображення до постнекласичного бачення психічних процесів. З іншого боку, вона порушує цілий ряд важливих питань і проблем у дослідженні психіки (цілісність психіки, екологія психіки, людиномірність, взаємодія психіки людини з середовищем, яке її оточує тощо), які неможливо вирішити в межах попереднього «класичного» підходу. У такому сенсі, психосинергетика не претендує на завершеність і появу кінцевих відповідей, що стосуються психіки людини, але швидше, як і будь-яка новаторська наукова теорія, створює нову сферу досліджень, яка потребує подальшого доопрацювання та деталізації. Перспективи, що розкриваються у дослідженні психіки як синергетичного об'єкта, постають важливими та вагомими. Вони також дозволяють пов'язати роботу психіки з будь-яким аспектом формування та функціонування пізнавальної, емоційної, творчої систем особистості в цілому. Тому, сферою практичного застосування положень психосинергетики постають також і «пізнавальні процеси оволодіння та оперування інформацією, її перетворення,

творче застосування у процесі навчання людини, її професійного становлення та перепідготовки в нових соціально-економічних умовах, соціальній і економічній адаптації» (І. В. Єршова-Бабенко 1992, с.6). Це, поза сумнівом, пов'язує психосинергетику з проблемами сучасної соціальної філософії, сучасною педагогікою, філософією освіти.

Залишається відкритим питання формування цілісної концепції людини як складної системи, що саморозвивається, в якій психічна діяльність може бути представлена, в свою чергу, у вигляді складної системи, що саморозвивається. У такому сенсі нагальним ми вбачаємо тісний взаємозв'язок між соціологією, соціальною філософією, культурологією, філософією освіти, психологією тощо, що може стати фундаментом для створення такої концепції.

2.2. Процеси самоорганізації в педагогіці та в освіті

Як зазначено в попередньому підрозділі, розгляд психіки людини як відкритої системи, що самоорганізується, та і в цілому її особистості, має велике значення для сфери виховання та освіти, адже це радикально змінює освітні стратегії та практики, потребує застосування нових принципів і методів, а також трансформації панівних з позицій цього нового розуміння. Як справедливо зазначає Л. Горбунова, «розробка та імплементація трансформативних стратегій вищої освіти в змістовому аспекті потребує трансдисциплінарних методологій дослідження процесу навчання дорослих, спрямованого на розвиток «цілісної особистості» та її самості як джерела творчого розвитку» (Горбунова Л., 2018). Тому, не є дивним, що наступною гуманітарною сферою, де починають застосовувати теорію самоорганізації, постає педагогіка та філософія освіти як найбільш важливі та цінні дисципліни, що розробляють фундаментальні освітні моделі й концепції.

Ще одним фактором, який зумовив впровадження та поширення теорії самоорганізації у сфері освіти, є криза сучасної системи освіти, яка зараз має універсальний і всеосяжний характер. Пошуки виходу з нею, першочергово,

передбачають звернення до нових ідей та концепцій постнекласичного наукового знання. «Криза сучасної системи освіти ... великою мірою, зумовлена вузькими прагматичними установками, орієнтацією на вузький дисциплінарний підхід без горизонтальних зв'язків, жорстке розмежування гуманітарних і природничо-наукових дисциплін. Наслідком такого розмежування є не лише фрагментарність бачення реальності, але й її деформація... Ми страждаємо від нездатності охопити комплексність проблем, понять зв'язку та взаємодії між речами, які знаходяться для нашої сегментованої свідомості в різних сферах» (Буданов В. Г., 2009, с.163).

На основі такого синтезу синергетика передбачає побудову цілісної картини світу, яка дає нове бачення, розуміння, відношення між природою, людиною, суспільством. Таке положення є особливо важливим для освіти, адже основні цілі, задачі освіти, пов'язані не тільки з конкретним прикладним вузько орієнтованим знанням, а й зі знанням фундаментальним, яке має загальнокультурне та загальнолюдське значення. Це співвідноситься з тією роллю, яку відіграє освіта в сучасному світі. «Одним із мегатрендів глобалізаційного світового соціуму є освіта. І яку б історичну хвилю ми не досліджували, починаючи від витоків становлення теоретичного знання, можна констатувати як аксіому те твердження, що всі наступні хвилі цивілізації містили у своєму складі освіту як інтелектуальний горизонт відповідної епохи, неперехідний ціннісний культурно-аксіологічний феномен» (Пунченко О. П., 2010, с. 94).

Таким чином, впровадження теорії самоорганізації в сферу освіти є обґрунтованим, а також теоретично та практично важливим. Тому, сучасні дискусії щодо шляхів, стратегій, методів розвитку сучасної освіти, пов'язані уже з різноманітними синергетичними моделями та концепціями освіти.

На становлення таких моделей в Україні значно вплинула синергетична концепція освіти, запропонована В. Будановим (Буданов В. Г., 2009). У ній було висунуто та розмежовано три сфери впровадження синергетики в освітній процес:

1) синергетика для освіти: запропоновано впровадження інтегративних курсів синергетики в середній і вищій школі для вивчення її загальних ідей і принципів;

2) синергетика в освіті орієнтована на розширення навчальних курсів із природничих і гуманітарних дисциплін шляхом додавання в кожен з них основ синергетичної картини світу та синергетичної методології. На думку В. Буданова, надалі це сприятиме створенню умов для міждисциплінарного діалогу як «поля цілісності науки та культури» (Буданов В. Г., 2009, с.170).

3) синергетика освіти, тобто, синергетика, яку застосовують до самого процесу освіти. Власне, така сфера є сьогодні предметом широкого обговорення та гострих дискусій, оскільки вона передбачає синергетичне моделювання та управління освітою.

Продовжуючи розгляд можливостей і перспектив синергетики освіти, професор В. О. Ігнатова виокремлює дві основні проблеми, пов'язані із впровадженням синергетики в освітній процес: по-перше, проблема використання ідей синергетики в моделюванні та прогнозуванні розвитку навчально-виховного процесу. Нині значна частина педагогів дуже насторожено ставляться до цього питання, виникають сумніви такої можливості; зазначають, що розвиток синергетичного моделювання пов'язаний з кількісними значеннями виділених параметрів і побудовою їх математичної моделі. В педагогіці ж виникає складність, у зв'язку з тим, що вона спирається на якісні дослідження, без будь-яких кількісних змін. Проведення в ній кількісних досліджень повністю ускладнене, по-перше, тому що там відсутні одиниці вимірювання: «стосовно психологічних і педагогічних досліджень системи таких мір і одиниць відсутні. Жоден інструмент чи найскладніший прилад не здатен виміряти внутрішній світ людини» (Ігнатова В. О., 2010, с.8).

По-друге, в педагогіці важливу роль відіграє суб'єктивний фактор, зумовлений почуттями, особистісними переживаннями, відчуттями окремої людини. Тому, в будь-якому педагогічному дослідженні особливе місце займає суб'єктивізм дослідника, пов'язаний не тільки з особливостями його підходу та

вибору засобів і методів дослідження, але й зі ймовірністю та ситуативністю поведінки суб'єктів дослідження.

Проте, вищезазначені труднощі не є непереборними, як зазначають М. Г. Гапонцева, В. Л. Гапонцев, В. А. Федоров, таке «перенесення має право на існування, якщо його результатом є вирішення деяких конкретних проблем педагогічної науки та практики, підтверджене аналізом емпіричного матеріалу та погоджене з апробованими методами, що виникли в межах самої педагогіки» (Гапонцева М. Г., Гапонцев В. Л., Федоров В. А., 2008, с.13). Автори наводять приклади метафоричного перенесення понять і ідей синергетики в педагогіку, що призводить не до появи інновацій і наукових результатів, а до простого риторичного запозичення понять із однієї галузі знань – в іншу. Тому, твердження про універсальність синергетики слід доповнювати специфікою тієї сфери дослідження, в яку впроваджуються нові ідеї. «Під час можливого перенесення в педагогіку підходів, успішно використовуваних у інших сферах знання, пріоритетною повинна бути вимога дотримання специфіки педагогічної науки... І, навпаки, невиправданим, на нашу думку, є використання в педагогіці застосовних до інших сфер знання підходів, яке ґрунтується лише на їх «універсальності», тобто, успішності застосування для широкого кола явищ» (Гапонцева М. Г., Гапонцев В. Л., Федоров В. А. 2008, с.18).

Відтак, можемо погодитися з позицією, висловленою С. Корольовим, який вважає, що застосування синергетичного підходу в педагогіці в наш час відбувається стихійно та довільно, часто з перебільшенням ролі синергетики у вирішенні проблем педагогічної науки. «В літературі лавиноподібно зростає кількість «синергетичних термінів», які вводяться в обіг різними авторами, ці терміни не співпадають у різних першоджерел, також не спостерігається спроба однакового підходу до використання базових понять синергетики. Кожен автор намагається вигадати й використовувати свою «мову», без врахування інших робіт, без бажання чітко пояснити ті терміни, які він сам пропонує. Не існує навіть однозначного визначення того, що слід розуміти під «синергетичним

підходом у педагогіці», кожен педагог діє на свій страх і ризик» (Королев С., 2016, с.91).

Тому, необхідно виробити на основі синергетичних знань конкретні прийоми, які б перетворили «організований зовні освітній процес у процес самоорганізації» (Добронравова І. С., 2006, с.57-58). Це одна з найважливіших сьогоднішніх проблем, адже «синергетична модель освіти поки не існує, так, як і не існує поки що сформованої синергетичної ідеології, чітко артикульованого синергетичного способу мислення» (Свирський Я, 2006, с.65).

Друга проблема, на якій фокусує свою увагу В. О. Ігнатова, – це проблема управління та моделювання розвитку освітніх систем: «по суті, йдеться про створення нової галузі педагогічної науки, яка визначає своїм предметом математичне моделювання розвитку освітніх систем» (Ігнатова В. О., 2010, с.7). Зазначені завдання покликана вирішити «педагогічна синергетика» як новий напрям сучасної педагогічної думки. «Під педагогічною синергетикою слід розуміти сферу педагогічного знання, яке ґрунтується на законах і закономірностях синергетики, тобто, законах і закономірностях самоорганізації та саморозвитку педагогічної, тобто, навчально-виховної системи. Синергетика дає можливість по-новому підійти до процесу розробки проблем розвитку педагогічних систем і педагогічного процесу, розглядаючи їх з позицій відкритості, співтворчості, орієнтації на саморозвиток» (Кремень В., 2013, с.3-4). У такому визначенні вирішальною є нова інтерпретація процесу навчання як процесу, перебіг якого відбувається на основі самоорганізації, складовими якої є самоорганізація особистості здобувача освіти, колективу, всієї педагогічної системи в цілому. Кожна із цих сторін педагогічної діяльності є важливою та потребує осмислення та розробки з позицій синергетики.

Так, оскільки процеси самоорганізації пов'язані з саморозвитком складної відкритої системи та свідчать про її внутрішню активність, здатність до саморозвитку та ускладнення власної структури, то в педагогіці осмислення самоорганізації здобувача освіти передбачає новий шлях формування знань, умінь і навичок у нього. Це означає, що знання він набуває в процесі власної

практичної діяльності та формує під впливом різноманітних джерел: учителя, близького оточення, мережі Інтернет, різних видів комунікації тощо. Таку схему отримання знань Я. Свірський, слідом за І. С. Добронравовою (1990), характеризує як «ризомну», використовуючи один із найвідоміших постмодерністських образів, запропонований Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі (Свірський Я., 2006, с.65). Однак, якщо впровадити її в систему освіти, то виникає безліч питань, пов'язаних як з її функціонуванням, так і з умовами її провадження.

З іншого боку, самоорганізацію учня (здобувача освіти) можна представити як можливість вибору різних варіантів, альтернативність забезпечення самостійного шляху отримання знань. Приміром, здобувачеві освіти можна надати можливість самостійного вибору навчальних дисциплін, форм і методів навчання, темпу навчання та його строків, досягнення різних рівнів освіти, використовуючи індивідуальні методики, способи та творчі завдання. За умови такого підходу реалізуються установки сучасної постнекласичної психології, яка ґрунтується на поняттях «самоорганізація», «самодетермінація», та «саморозвиток»: «фокус інтересу психологічного пізнання зміщується з соціодетермінації до самодетермінації, від дослідження «особистості, що змінюється, у світі, що змінюється» (у термінах О. Г. Асмолова) психологія перейшла до вивчення «особистості, яка творить та змінює себе та власний життєвий світ» (у термінах Д. О. Леонтьєва)» (Щукіна М., 2015, с.5). Граничною формою такої системи навчання є індивідуальна освіта, яка існує в сучасному світі, але тільки для дуже обмеженого кола професій (космонавт). Проте, в умовах загальної системи освіти впровадження такого механізму потребує великих фінансових і фізичних витрат. Тому, важливо на основі синергетичного світогляду по-новому представити структуру діяльності вчителя (викладача) та її зміст, на основі моделей діяльності педагога нового типу. Зміна ролі педагога передбачає перехід до загальних для всіх учасників навчально-виховного процесу дій у ситуації відкритого діалогу, співтворчості та синергії. Сам педагог у процесі

своїї діяльності починає орієнтуватися на оновлення змісту, форм і методів навчання, з урахуванням таких факторів, як саморозвиток, креативність, нелінійність мислення, самоуправління тощо. Тому, нагальною постає проблема професійної підготовки майбутніх учителів, яку, приміром, А. В. Семенова пропонує вирішувати, застосовуючи парадигмальне моделювання (Семенова А. В., 2009).

Справді, сутність діяльності педагога нового типу полягає в тому, що він ставить перед собою навчальні цілі й завдання, а потім трансформує їх у завдання для підручників. Це повинно стимулювати їх активність і самоорганізацію. Як вважає О. В. Вознюк, «на сучасному етапі розвитку педагогічної науки концепція синергізму в навчанні та вихованні інтенсивно розвивається, а ідеї синергетики широко застосовуються в освітньому просторі, коли педагогічні системи починають аналізувати в термінах синергетичної теорії самоорганізації» (Вознюк О. В., 2015, с.5).

Важливою сферою, в якій відбувається розвиток ідей самоорганізації в освіті, є філософія освіти. Це, передусім, пов'язано з тими задачами, які вирішує філософія освіти, що полягають у розробці та реалізації сучасних стратегій і методів освітньої діяльності в суспільстві. Справді, онтологічний статус освіти як соціального інституту визначається тим значенням, яке вона має: забезпечувати збереження, накопичення та передачу знання, досвіду та досягнень від одного покоління до іншого. Як наслідок, сьогодні таким важливим є пошук нових ефективних теоретичних і методологічних основ, здатних сприяти виходу сучасної системи освіти на новий рівень, який відповідатиме потребам і викликам сучасної культури. Варто погодитися із думкою В. А. Кавалерова про те, що «застосування принципів та положень синергетики в сфері освіти відкриває можливість для побудови нової освітньої парадигми та ефективної технології педагогічної діяльності» (Кавалеров В. А., 2015).

Нова парадигма освіти повинна не тільки погоджуватися з образом «мінливої сучасності» (З. Бауман), але й розкривати можливості подолання цієї

мінливості та хаотизації, вести до встановлення нового порядку: «в епоху глобалізації та зростання темпів розгортання інформаційно-комунікативної революції, люди усвідомлюють, що вони повинні подолати старі бар'єри (у вигляді ментальних і когнітивних стереотипів, моральних пересудів, застарілих традицій і пересудів, ідеологічних кліше і т. д.) і створити новий порядок з хаосу, який відкривається в процесі руйнування старих інститутів і структур; вони стоять перед вибором по-новому організувати цей хаос і розподілити його енергію на створення нових можливостей і перспектив буття, на становлення більш гармонійних структур і порядків» (Горбунова Л. С., 2015, с.89).

Тому, ті цілі й завдання, які було поставлено перед сферою освіти в новому тисячолітті, представлено у широко відомій доповіді Ж. Делора, є пріоритетними для нової парадигми, орієнтованої на впровадження та поширення синергетичних принципів та ідей (Delors J., 1995). Такі принципи («навчитися вчитися», «навчитися робити», «навчитися жити разом» і «навчитися існувати») потребують розвитку нового мислення, нового рівня відповідальності та нових особистісних якостей, необхідних сучасній людині. «Постійно мінливе соціальне середовище потребує спеціально підготовлених людей, висуває певні вимоги як до рівня компетентності тієї чи іншої особистості, так і до її «особистісних якостей», здатності сприймати зміни, впливати на них, коли це можливо, а також впливати на себе, вибудовуючи себе» (Кочубей Н., 2013, с.203).

З огляду на вищезазначене, актуальною є освіта для дорослих, або трансформативна освіта. Теорія трансформативної освіти була запропонована Дж. Мезіроу (J. Mezirow, 2009), а в Україні вона стала відомою завдяки роботам Л. Горбунової (Горбунова Л. С., 2015). Така теорія передбачає розгляд освіти як соціального феномена, який «розгортається в суспільстві як простір колективного дискурсу, в межах якого відбувається становлення і трансформація індивіда як суб'єкта громадянського суспільства» (Предборська І. М., 2015, с.254).

Фундаментальним положенням цієї теорії є звернення до критичної рефлексії, яка передбачає конструювання індивідом нових смислів через вивчення своїх поглядів: «процес, який ставить під сумнів наші переконання, цінності та поведінку для вироблення судження про те, чому і як ми що-небудь робимо і якими можуть бути інші погляди та поведінка, що суперечить нашій власній» (Горбунова Л. С., 2017, с.309). Це передбачає також нерозривний зв'язок з формування раціонального дискурсу в суспільстві як системі комунікації: «якщо людина інтерпретує нові смислові перспективи та смислові схеми, то раціональний дискурс з іншими людьми стає ідеальним засобом навчання» (Горбунова Л. С., 2017, с. 315). Таким чином, критична рефлексія стає важливою складовою смислових трансформацій особистості, що, власне, і є метою трансформативної системи освіти.

Досягненням трансформативної системи освіти слід вважати ці два основних моменти: конструювання нових смислів і встановлення простору комунікації як місця функціонування спільних смислів, що дозволяє зробити висновок про значущість цієї теорії в сучасній освіті. «Саме трансформативний підхід є релевантним для людини, яка знаходить себе в динамічних, переплетених потоках систем, які трансформують, покривають острови життєвого світу, змиваючи, знецінюючи та знищуючи сенс життя індивіда. Трансформативна освіта допомагає індивіду, з одного боку, розкрити його власний потенціал як номадичної, трансверсальної особистості, яка завдяки здатності до трансгресії нескінченно завойовує нові культурні простори, з іншого – розвинути здібності до комунікації і взаєморозуміння з метою вибудовування нових загальних смислів і ціннісних орієнтацій» (Горбунова Л. С., 2017, с.316). Безумовно, що такий підхід відповідає всім вимогам нової освітньої парадигми, оскільки його відрізняє відкритість, нелінійність, мінливість, складність, і т. д. За своєю суттю, він передбачає самоорганізацію особистості, оскільки застосовує механізми конструювання, перебудови, переходу від однієї смислової структури до іншої, при цьому

ґрунтується на складній і розгалуженій системі комунікацій, в якій, власне, і стає можливим формування нових смислів.

Ці сенси не дано суб'єкту заздалегідь, але він шукає їх і втілює в нові структури порядку, протиставляючи їх постійно мінливому зовнішньому середовищу. Це процес можливий на різних етапах життя індивіда, до того ж, процес смислопородження і конструювання смислів може стосуватися різних сфер життя людини, як у великому масштабі (усього життя в цілому), так і окремих його фрагментів.

Концепція трансформативної освіти знаходиться в загальному контексті таких постнекласичних гуманітарних стратегій, як теорія комунікативної дії Ю. Хабермаса, теорії зміни парадигм Т. Куна, проблемно-орієнтованої системи освіти П. Фрейре, а також робіт із соціального конструктивізму і теорії соціальної самоорганізації. Таким чином, у філософії освіти складається нова парадигма, яка охоплює постнекласичні трансдисциплінарні стратегії та практики освіти. Спільним фундаментом цих стратегій є синергетичний світогляд, який ґрунтується на вивченні процесів самоорганізації особистості та соціуму. Ці стратегії відповідають вимогам сучасного глобального суспільства, що поставлені системі освіти. «У переліку освітніх компетенцій, які прийнято Європейським Союзом, США, ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями як ключові для ХХІ століття, пропонуються такі освітні стратегії, як критичність і трансверсальне мислення, транскультурність, трансдисциплінарність, толерантність до невизначеності, комунікативність, здатність до вирішення конфліктів, уміння працювати в команді, глобальне громадянство та відповідальність тощо» (Горбунова Л., 2016, с.98). Теорія самоорганізації в українській педагогіці та освіті ще перебуває в періоді формування і становлення, оскільки її розробка вимагає відмови від лінійного мислення та переходу до нового – нелінійного. Цей перехід ще не утвердився серед більшості педагогів, оскільки вони вважають кращими усталені стратегії, підходи та методологію, а нові ідеї найчастіше зустрічають насторожено. Однак, сьогодні нелінійне мислення є потрібним, виходячи з реалій життя та

діяльності сучасної людини, тому розвиток теорії самоорганізації в освіті та педагогіці залишається питанням, яке має поступовий розвиток і поширення.

2.3. Дослідження суспільства та культури крізь призму самоорганізації

Дослідження культури сьогодні – один з «наймолодших» напрямів розвитку теорії самоорганізації в соціально-гуманітарному знанні. Мабуть, це пов'язано з тим, що науки про культуру, маючи достатньо тривалу історію відокремлення від природничих наук, яка розпочалася ще у XVIII столітті, не прагнули активно інтегрувати нове суто «природничо-наукове» спрямування, під яким уявляли синергетику на початку її розвитку. Крім того, сама можливість взаємодії та взаємовпливу природничих і гуманітарних наук у наш час залишається предметом дискусій, які розпочалися ще неокантіанцями (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт та ін.). Проте, незважаючи на це, процес поширення ідей і теорії синергетики, який розпочався ще з кінця XX століття, спочатку в сферу соціальних наук, а згодом і в дослідження культури, уже навряд чи може бути зупиненим. «Становлення соціальної/соціокультурної синергетики належить до третього періоду розвитку синергетики – етапу формування концептуального ядра синергетичної парадигми, що охопив широку сферу міждисциплінарних досліджень про процеси генезису порядку з хаосу та становлення хаосу з порядку» (Астаф'єва О. М., Добронравова І. С., 2009, с.644).

Суть дискусій, пов'язаних із синергетикою, полягала в наступному: традиційно, з моменту свого виникнення, синергетика спиралася на математичний апарат, і її розвиток, приміром, у колишньому Радянському Союзі, супроводжувався зусиллями математиків (С. П. Курдюмов, Г. Г. Малинецький (1992) та ін.), філософів і фізиків (І. С. Добронравова (1990)) і біофізиків (Д. С. Чернавський (1990)) та ін. Сьогодні існує велика кількість прибічників синергетики, які вважають, що її основою є математичне

модельовання, яке може належати до середовищ різного походження, тобто, як до природних, так і до психічних, соціальних. Без здійснення такого модельовання та на його основі подальшого управління та прогнозування шляхів розвитку складного середовища/системи синергетика неможлива. Інакше кажучи, математичний апарат надає синергетиці тієї необхідної строгості, обґрунтованості, доказовості, яка пов'язується з науковістю: синергетика не може застосовуватися без математичного апарату (Добронравова І. С., 1990). Природно, що в такому разі, застосування синергетики в соціально-гуманітарному знанні виявляється доволі обмеженим, оскільки в ньому існують давно встановлені та прийняті всіма межі та обмеження для впровадження математичних методів дослідження.

Проте, можемо погодитися із думкою Л. А. Мосіонжика про те, що «синергетика гуманітарного знання відрізняється від традиційних кількісних методів у гуманітарних дослідженнях (приміром, від історичної статистики) не стільки математичним апаратом, скільки філософським підходом до досліджуваного матеріалу» (Мосіонжик Л. А., 2016, с. 7). Справді, філософська рефлексія є однією з важливих складових частин синергетики, оскільки вона дозволяє осмислювати та інтерпретувати результати досліджень. Саме філософська рефлексія сприяє поширенню синергетичного підходу в науку про культуру. Якщо звернутися до витоків розвитку синергетики, то можна простежити, як її філософська складова була наявною на самому початку: і в батьків-фундаторів синергетики І. Пригожина та Г. Хакена, й у прибічників її розвитку в колишньому Радянському Союзі. Працівники Інституту філософії НАН України багато в чому сприяли оформленню перспективного дослідницького колективу, який розробляв проблематику філософії і методології синергетики, починаючи з 1992 року В. І. Аршинов, В. Г. Буданов, починаючи з 1996 року О. М. Князева, Л. П. Кіященко, Я. І. Свірський (2009) та ін. (Стьопін В. С., 1996; 2007). В українській традиції першими почали займатися синергетикою теж філософи (кафедра філософії та методології науки

КНУ імені Т. Г. Шевченка (Добронравова І. С., 1990), Інститут філософії НАН України (Єршова-Бабенко І. В., 1992).

Тому, цілком можливо погодитися із концепцією синергетики, запропонованою В. Г. Будановим, яку він визначає як «автентична синергетика», що містить у собі математику, філософію та дисципліни. «Синергетика ... намагається синтезувати попередні підходи на ґрунті сучасної культури міждисциплінарного моделювання, збагачуючи їх проривними відкриттями останньої третини ХХ століття, передусім, у сфері універсалістських динамічних теорій (теорій катастроф, динамічного хаосу, самоорганізації) ... синергетичний мегапроект далекий від завершення, скоріше, він входить у фазу конструктивної зрілості та кінцевого завоювання міждисциплінарної легітимності, особливо, в очах гуманітаріїв. Саме на цій стадії синергетика та філософія як ніколи потребують одна одну» (Буданов В. Г., 2009, с.18).

Власне, сьогодні соціальна синергетика якраз і є завершальним етапом розвитку синергетики, оскільки вона дозволяє вивчати різноманітні питання становлення і соціально-культурного розвитку соціальної реальності та людини, виступає основою для формування нової картини світу, в якій отримують пояснення багато соціальних, антропних процесів і трансформація свідомості психічної реальності особистості, поведінка людей у сучасному складному та мінливому світі. Частково, справедливою слід вважати позицію Д. Ковтунової, В. Попова, які стверджують, що в основі соціальної синергетики лежить «принципово інший світоглядний підхід – філософія нестабільності, що дозволяє при побудові моделей історичних процесів враховувати такі важливі особливості соціальних систем, як стохастичність, невизначеність, нелінійність, поліваріантність» (Ковтунова Д. В., Попов В. В., 2011, с.102).

Вагомий вклад у розвиток соціальної синергетики в дослідженнях культури було здійснено Петербурзькою школою соціальної синергетики (М. А. Басін, 1996), а згодом В. П. Бранським (1998), до якої також належать С. Д. Пожарський, С. В. Бусов та ін. Проте, першим синергетичний підхід до

культури застосував С. М. Каган, роботи якого в цій царині залишаються актуальними й донині (С. М. Каган). У своїй праці «Синергетика та культурологія» (1998) він обґрунтував застосування синергетичного підходу в дослідженнях культури та показав, що основною філософською ідеєю в синергетиці є ідея «саморуху» (або «самоорганізація» – прим. Д. К.): «синергетика стверджує, що еволюція кожної динамічної системи, незалежно від її масштабів, є її саморухом, тобто, безпосередньо керується внутрішніми, іманентними для цієї системи силами, і лише «в другу чергу» реагує на впливи середовища. Стосовно розглянутих нами процесів сказане означає, що, визнаючи культуру самостійною освітою, яка відрізняється не тільки від природи, але й від суспільства, її розвиток слід вивчати не як автоматичне наслідування розвитку суспільства, ... а як саморух, саморозвиток, хоча й засвоєний вплив зміни середовища і соціального, і природного. Завдання культурології тому й полягає в тому, щоб виявити ті внутрішньокультурні сили, які управляють динамікою культури» (Каган С. М., 1998, с. 210).

Таким чином, культура, на думку філософа, постає як відкрита система, що саморозвивається. Вона розвивається відповідно до загальних законів розвитку еволюції природного та соціального світу, тобто, культурна динаміка – перехід від одного рівня розвитку культури до іншого – співвідноситься із законами, які діють на фізичному рівні, тобто, в ній чергуються періоди руйнування порядку (ентропія) та встановлення нового порядку. Більше того, будучи відкритою складною системою, культура здійснює обмін інформацією з навколишнім середовищем, тобто, із суспільством. Це свідчить про те, що якщо змінити економічну систему суспільства, приміром, як це було в недавньому радянському минулому, коли державне регулювання економіки змінилося на ринкове, то зміниться вся ціннісна система суспільства. Будь-які зміни в культурі й суспільстві стають пов'язаними між собою, мають системний характер. Концепція С. М. Кагана здійснила значний вплив на розуміння процесів культурної динаміки, культурогенезу, розвитку особистості, її творчості тощо. Основна ідея полягала в тому, що культура, як результат

людської діяльності, охоплює три ключові сфери людського буття: природу, суспільство, людину. Будучи четвертою сферою, культура концентрує в собі попередні сфери, ототожнюючись зі сферою буття як такого.

В українській традиції такий універсальний і всеосяжний підхід до культури було продемонстровано в концепції В. Свідзинського (Свідзинський В, 2008). Така концепція також передбачає застосування синергетичного підходу до вивчення культури, представляє культуру як «процес самоорганізації ноосфери» (Свідзинський В., 2008, с.33). При цьому ноосфера розуміється як система ідей, породжених людським розумом, а ідеї, в свою чергу, «це усвідомлена, багатокomпонентна, але інтегральна і цілісна відповідь людського мозку на впливи зовнішнього світу, або на ідеї, які уже наявні в розумі людини» (Свідзинський В, 2008, с.33). Таким чином, культуру представляють як процес самоорганізації ідей, оскільки ідеї є як об'єктами, так і факторами самоорганізації. Очевидно, що не кожна ідея набуває статусу «фактора самоорганізації» та постає «досягненням культури», але тільки ті, які пройшли верифікацію людською практикою та довели свою важливість. Хоча, і в такому випадку необхідно зробити уточнення про те, що людська практика може втілювати хибну ідею, як, приміром, ідеї фашизму, комунізму, расизму тощо. Тому, як зазначає автор, сформульована ним концепція культури не є «чарівною паличкою, призначеною для автоматичного вирішення будь-яких проблем, пов'язаних з культурою; її значення полягає в тому, що вона стверджує важливий та глибокий зв'язок між культурою як соціальним феноменом і явищами самоорганізації, які є найбільш загальною та найбільш характерною рисою нашого світу» (Свідзинський В., 2008, с.37).

Проте, відштовхуючись від такого достатньо абстрактного визначення культури, доволі складно уявити собі процес її розвитку. Тому, В. Свідзинський вказує, що поняття культура – це метапоняття, яке складається з двох складових: етногенезу, або розвитку різноманітних етнічних культур, і, власне, культури як певного загального «світу ідей», якщо використовувати термінологію Платона. Культура в реальному значенні – це «переплетіння

процесів самоорганізації – етногенезу, що відбувається в антропосфері, та культури, яка розгортається в духовній сфері» (Свідзинський В., 2008, с.44).

Відтак, ми можемо уявити етнічну самоорганізацію людства як певне «видиме втілення» ідеального світу культури в платонівському значенні. Ідеальний світ культури генерує та створює основу для взаємодії та взаємовпливів розмаїття етнічних культур, які існують у культурно-історичній дійсності. Зважаючи на таке розуміння, процеси етнічної самоорганізації, тобто, процеси взаємовпливів і взаємодії різних культур створюють єдиний культурний простір, який формується завдяки внеску кожного етносу в загальносвітовий культурно-історичний розвиток.

У такому розумінні культура як ідея втілюється в найрізноманітніших матеріальних формах, зафіксованих в історії людської діяльності (фольклор, мистецтво, наука, способи виробництва, форми організації соціального життя тощо). І, оскільки культура також є процесом, а не тільки «сформованою ідеєю», то її розвиток може набувати різної темпоральності: він може сповільнюватися, спадати, або, навпаки, може розпочатися період підйому та інтенсивного культурного розвитку. Багато в чому темпоральність культурного розвитку того чи іншого народу (етносу) залежить від діяльності людей як носіїв культури.

Таким чином, «ноосфера формується внаслідок сукупної інтелектуальної взаємодії всіх людей і не складається адитивно з інтелекту окремих особистостей, але й сам інтелект окремої людини розвивається тільки на основі культури. Формуючи ноосферу, кожна людина потрапляє під зворотній вплив ноосфери на свій інтелект. Інакше кажучи, люди формують те, що, в свою чергу, формує всіх їх. Це класичний приклад нелінійної залежності» (Свідзинський В., 2008, с. 52).

Отже, концепція культури В. Свідзинського показує можливості застосування теорії самоорганізації в культурології для аналізу культурних феноменів. Її здобутком є універсальність і звернення до глобальних проблем людства, які, за своєю суттю, пов'язані не з окремими сферами життєдіяльності

людства (екологія, економіка, міжнародне право тощо), але мають самоорганізаційний характер і потребують зміни культурних основ життєдіяльності сучасного людства. Як зазначає автор, «сучасне суспільство за стилем мислення і способу життя, узагальнено сказавши – за характером своєї культури, не готове до глибоких змін у свідомості» (Свідзинський В., 2008, с.613). Це означає, що людство в теперішній момент знаходиться у точці біфуркації, яка надає вибір найрізноманітніших варіантів його подальшого розвитку. Спектр цих варіантів є доволі широким: від варіантів, що призводять людство до деградації, і навіть до знищення, до варіантів неймовірного прогресу та перетворення, створення планетарного успішного єдиного людства.

Справді, звернення до синергетичного підходу допомагає утвердити цілісний погляд (у контексті нової концептуальної моделі цілісності «ціле-в-цілому») на проблеми розвитку сучасного людства та шукати шляхи їх вирішення (І. В. Єршова-Бабенко, 2005). У цьому полягає одна з переваг взаємодії природничо-наукового та гуманітарного знання, яке призводить до появи синтетичних моделей і теорій розвитку, в яких представлено елементи як природничого, так і гуманітарного знання.

Так, наприклад, з іншого боку, А. П. Назаретян запропонував закон «техніко-гуманітарного балансу», який стверджує, «що, чим вища міцність виробничих і бойових технологій, тим більш досконалі засоби внутрішньої регуляції, потрібні для збереження суспільств» (Назаретян А. П., 2015, с.23). Закон пов'язує такі характеристики суспільства, як технологічний баланс, якість культурної регуляції, соціальна стійкість, показує, як в історичному масштабі змінювалося життя людських суспільств, якими були культурні механізми їх стійкості, які можливі перспективи розвитку людства в контексті глобальної Мегаісторії.

Парадоксальний висновок А. П. Назаретяна про те, що нарощення технологічної міцності призводить до зменшення агресивних і деструктивних тенденцій, допомагає по-новому розглянути розвиток культури людства, починаючи від найдавніших часів і до сьогодення. «Культура удосконалила

засоби сублімації агресії для адаптації до руйнівних можливостей; механізм техніко-гуманітарного балансу відсіював соціуми, які не зуміли своєчасно оволодіти досягнутою міцністю технологій» (Назаретян А., 2015, с. 22). Цей закон доповнюється іншим висновком про те, що ріст технологій робить суспільство менш вразливим до катаклізмів природного середовища, але більш вразливим до відношення до внутрішніх факторів (коливання масової свідомості, дії політичних еліт, економічні кризи тощо). Тому, слід очікувати в майбутньому не гострих збройних конфліктів, у дусі «зоряних воєн», а якраз навпаки, конфліктів, які спровоковано зіткненням інтересів еліт і мас, психологічними та соціально-культурними факторами.

У зв'язку з цим, виникає потреба в формуванні певних визначених механізмів культурної регуляції людської діяльності, в яких наявні, зокрема, й процеси самоорганізації (Єршова-Бабенко І. В., 2005, 2015). Так, приміром, І. Доннікова також вказує на творчу сутність культури, що проявилась у двох аспектах: як становлення сутності людини та творення інтерсуб'єктивного простору комунікації людей. Перший аспект, розглянутий з точки зору синергетичного підходу, дозволяє автору застосовувати для осмислення життєвих ситуацій людського буття такі поняття, як «хаос», «складність», «нелінійність», «точка біфуркації» тощо.

«Становлення людини неможливе без проходження «точок біфуркації», переживання переломних моментів свого життя, в яких невизначеність досягає «критичних значень» і потребує переосмислення життєвих стратегій ... Синергетична метафора хаосу дає підстави розглядати самореалізацію полісутнісної людини як багатовекторний (творчо-деструктивний) процес, який охоплює досягнення повноти людського буття, і його спустошення, особистісної деградації, самознищення» (Доннікова І., 2014, с.31). Концепція «полісутнісної людини» належить В. Г. Табачковському, який мав на увазі принципову доповнюваність різноманітних визначень сутності людини, що створює нездоланну складність для її самоідентифікації (Табачковський В. Г., 2005, с. 395).

З позицій синергетичного підходу, така характеристика людини та її сутності інтерпретована І. Донніковою як невизначеність, хаотичність, здатність до самоорганізації та саморозвитку. «Полісутність визначає есенціально-екзистенційну невизначеність людини, ідентичність якої перестає бути «антропологічною константою». Людину, з урахуванням її полісутності, можна визначити як принципово нестійку істоту, здатну до нелінійної самореалізації, в ході якої вивільняється її руйнівний вплив і творчий потенціал. Саме така людина покликана стати епіцентром антропокультурної онтології, оскільки дві її сутнісні потреби – цілепокладання та самореалізація – змушують її постійно й знову створювати власне буття» (Доннікова І., 2016, с.218).

Другий аспект, розглянутий І. Донніковою, стосується можливостей культури у вирішенні проблеми творення, консолідації суспільства, встановлення в ньому соціальних зв'язків шляхом формування особливого простору комунікації. «Культура творить не тільки індивідуальність як свою персоніфіковану форму, але й особливу інтерсуб'єктивну реальність, в якій відбувається становлення людини та самої культури. Інтерсуб'єктивний простір людської комунікації також можна визначити через метафору хаосу, який відображає його нелінійність. В інтерсуб'єктивності як у нелінійному середовищі панує смислова невизначеність міжсуб'єктивних взаємодій, яка ніколи повністю не викорінюється» (Доннікова І., 2014, с.33).

Таким чином, культура, соціальна реальність та індивід, з точки зору соціальної синергетики, є дотичними одне до одного, стимулюючи процеси самоорганізації зовні та всередині себе. При цьому самоорганізація соціальної реальності, індивіда та культури, що протікає на макро- та мікрорівнях, забезпечує перехідний процес від встановлення порядку в кожній із цих сфер, до проходження стадії хаотизації та нестабільності. Це наочно продемонстровано в концепції соціальної самоорганізації, яку запропонував В. Бранський. Його визначення соціальної синергетики якраз підкреслює цей момент, виокремлюючи його серед інших характеристик: «соціальна

синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто, взаємовідношень соціального порядку та соціального хаосу» (Бранський В., 1999, с. 117). Поряд з цим, він визначає соціальний порядок як стійкі та повторювані відношення між елементами суспільства як системи, а соціальний хаос – відсутність таких відношень.

У різноманітних історичних суспільствах, які існували протягом людської історії, процес чергування порядку й хаосу, на думку В. Бранського, можна описати як процес ієрархізації та деієрархізації. «Ієрархізація є втіленням послідовного об'єднання елементарних дисипативних структур у дисипативні структури більш високого порядку; деієрархізація – послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості. Практично це реалізується, зокрема, в періодичному утворенні грандіозних імперій і їх подальшому катастрофічному розпаді» (Бранський В., 1999, с.118). Роль спонукальної сили, на думку автора, в цій ситуації, яка відповідає за самоорганізацію, відіграє соціальний відбір, який складається із тезаурусу, детектора та селектора, і супервідбір – як те, що призводить до поглиблення та кількісного прискорення відбору.

Таким чином, виходячи із зазначеної концепції соціальної самоорганізації, стає очевидним висновок, якого, за словами В. Бранського, не могли досягти соціальні мислителі минулого. «Зі сказаного вище зрозуміло, що сутність розвитку соціальної реальності не зводиться ні до одностороннього збільшення порядку, ні до одностороннього росту міри свободи (хаосу), так як це передбачали багато мислителів минулого (зокрема, першої точки зору дотримувався О. Конт, а другої – Г. Спенсер). Та елементарна форма синтезу порядку та хаосу (свободи), яка реалізується в дисипативній структурі, призводить до появи цілком нового погляду на сутність розвитку, коли йдеться про розвиток дисипативних структур. Виявилось, що розвиток (еволюція) дисипативної структури є ростом ступеня синтезу порядку та хаосу, зумовленого намаганням максимальної стійкості» (Бранський В., 1999, с.121).

У зв'язку з цим, найбільш істотним поняттям у концепції В. Бранського є поняття «суператрактора», який передбачає граничний рівень культурного, наукового, технологічного розвитку людства, тобто, певний ідеальний ліміт максимального розвитку людства в усіх відношеннях. Це поняття надає об'єктивного смислу й характеру розвитку людства. Завдяки отриманню «уроків історії», тобто, того, що людство навчається на власних помилках, намагаючись не повторювати їх, воно, на думку автора, в своєму русі до суператрактора набуває нелінійного характеру, при цьому виникає можливість обігнати прискорене зростання глобальних проблем. Вибір можливості завжди, принаймні «на крок», повинен випереджувати зростання криз, що є головним змістом прогресивної спрямованості соціуму. Таким чином, на думку В. П. Бранського, ідея суператрактора має великі підстави не лише в аспекті ідеологічному (надія на «світле майбутнє»), але й в онтологічному (тобто, суператрактор не унеможлиблює наявність розмаїття можливих шляхів розвитку людства).

Врешті-решт, з'явилися роботи, в яких ідеї синергетики запропоновано у розгляді розвитку «етнічної культури». Зокрема, таку можливість розглядає М. В. Поздняков, який вважає, що «концептуальний зв'язок синергетики та етнології зумовлений тим, що в центрі уваги постають загальні закони соціального розвитку як саморозвитку, структурної еволюції суспільства. Як схеми та зразки для розуміння сучасних соціальних явищ, процесів і взаємодій все частіше почати використовуватися закони самоорганізації, методологічний потенціал яких відкриває нові пояснювальні можливості» (Поздняков В. М., 2013, с. 53). Такі можливості пов'язані з тим, що, по-перше, етнос є однією з підсистем суспільства, і якщо можна застосовувати ідеї синергетики в дослідженні суспільства в цілому, то, звичайно, можливо застосовувати їх до дослідження підсистем суспільства. Крім того, етнос як підсистема суспільства має свої особливості, які полягають у інтерпретації самого поняття «етнос»: воно об'єктивне (як вважають прибічники об'єктивістських концепцій етносу) чи суб'єктивне. Синергетичний підхід дозволяє зняти цю напругу, адже

«різноманітні форми суб'єктивного ставлення людини до дійсності – емоції та почуття – можуть бути основою нелінійності. Говорячи про цю нелінійність, ми опиняємося в полі суб'єктивного, проте, сама по собі самоорганізація відбувається об'єктивно» (Поздняков В.М., 2013, с.54).

Синергетичний підхід відкриває також і нову перспективу у вирішенні проблеми пошуку етнічними спільнотами свого місця в світі. Якщо класична європейська наука заохочувала спільноти до підкорення світу, формування його на засадах ідеї панування та переважання одних етносів над іншими (європоцентризм), то синергетика пропонує іншу світоглядну орієнтацію – етноси повинні пристосовуватися до складного світу, що саморозвивається, та зайняти своє місце в упорядкованому всесвіті. «У синергетичній парадигмі вважається, що розвиток, у тому числі й етнічних спільнот, визначається не стільки їх минулим, історією, традиціями, скільки майбутнім, структурами-атракторами еволюції етногенезу. Якщо спланувати спектри цілей саморозвитку етнічних спільнот, то, змінюючи середовище через зовнішній і внутрішній впливи, можна «підштовхувати», виводити систему до потрібного атрактора ... етнічні спільноти, як і будь-які складні системи, мають не один, а декілька альтернативних шляхів еволюції. Вони визначаються спектром структурних атракторів соціальних середовищ. Такий спектр не є суцільним, адже не все, що входить у наміри реформаторів, можна реалізувати в даному етнічному середовищі» (Ільєсова Т. В., 2010, с.82).

Сьогодні, важливим завданням в Україні є дослідження шляхів формування і побудови моделей майбутнього розвитку українського етносу, який деякі дослідники визначають як «етносуспільство з дифузним атрактором» (Поздняков В. М., 2013, с.43). «Дифузність атрактора в українській історії пов'язана з відсутністю періодів лінійної історії та переважанням періодів соціального хаосу, що призводило до руйнування (розщеплення) цілісного атрактора. Останній послаблював основи самоорганізації української ідентичності» (Поздняков В. М., 2013, с.43). На думку автора, навіть зараз, в умовах політичної незалежності, українське суспільство ще не до кінця

усвідомлює себе, свої цілі та історичну перспективу свого майбутнього розвитку. Тому, його можливою перспективою постає вступ у відносини з тими етноспільнотами, які мають чітко виражений атрактор, тому що вони будуть задавати вектор і напрямок руху для українського суспільства, допомагаючи усвідомити ідентичність. Серед таких співтовариств можна назвати США, Китай, деякі європейські країни. Тому, на думку В. Позднякова, актуальним для існування та розвитку українського етносу постає завдання реалізації продуманої та виваженої етнополітики. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що застосування синергетичних концептів у руслі культурно-історичних досліджень має надважливе значення, оскільки дає можливість не тільки для аналізу сучасної культурно-історичної ситуації, але й дозволяє порушувати питання майбутнього розвитку людства та окремого етносу.

Висновки до Розділу 2

1. Аналіз філософської, наукової психологічної та науково-філософської літератури показав, що з'явилася екстраполяція синергетичних концептів і принципів (теорії самоорганізації зокрема) у сферу соціальної філософії і соціальні дослідження, у тому числі варто констатувати формування та становлення нових предметних галузей у соціальному пізнанні. Так, психосинергетика здійснила різкий стрибок у дослідженні психіки людини, перейшовши від класичної теорії відображення до постнекласичного (синергетичного) бачення психічних процесів. З огляду на це, вона вводить ряд нових термінів, а також порушує цілий ряд важливих питань і проблем у дослідженні психіки (цілісність психіки, екологія психіки, взаємодія психіки людини з собою та з навколишнім середовищем тощо), у тому числі порушує питання психомірності соціальної реальності. Важливим є те, що всі ці питання не можна було вирішити в межах попереднього класичного підходу. В Україні однією з перших робіт, присвячених психосинергетиці, була робота «Методологія дослідження психіки як синергетичного об'єкта» (1992), в якій обґрунтовано нову теорію психіки та розкрито нове бачення психічних

процесів як процесів нелінійних і самоорганізаційних, запропоновано нову методологію для дослідження психомірних середовищ/систем на основі синергетичного підходу.

2. Проте, проблемою є той факт, що наразі не існує загальної теорії психіки, хоча зберігається синтез різноманітних конструктивних розробок у цій сфері. Тому, залишається відкритим запитання про формування цілісної концепції людини як складної системи, що саморозвивається, в якій психічна діяльність може бути представленою, зокрема, у вигляді складної системи, що самоорганізується. У такому сенсі нагальним постає тісний взаємозв'язок між психологією, соціологією, соціальною філософією, культурологією, філософією освіти, природничими науками тощо, що може стати фундаментом для створення такої концепції.

3. Дослідження педагогічної наукової та науково-методичної літератури дозволило обґрунтувати необхідність застосування синергетичного підходу в сучасній педагогіці. Цей підхід має важливе значення для організації навчально-виховного процесу, для діяльності управління та моделювання освітніх систем і для функціонування системи освіти в сучасному світі, який постійно змінюється. Ідеї та концепції синергетики дозволяють по-новому представити освітній процес як процес самоорганізаційний, в якому відбувається співпраця педагога та учнів на основі принципів нелінійності, відкритості, складності, нестійкості. У такому підході особистість учня (здобувача освіти) розуміється як складна відкрита нестійка система, що містить внутрішню активність, здатність до саморозвитку та ускладнення своєї структури, самоуправління та креативність. Самоорганізацію учня можна розглянути як можливість вибору різних варіантів навчання, їх альтернативність, забезпечення самостійного шляху отримання знань, що полягає в наданні можливості самостійного вибору навчальних дисциплін, форм і методів навчання, його темпу й строків навчання. Для вирішення цих завдань пропонується створення нової предметної галузі – педагогічної

синергетики (В. Кремень). Вона постає новою сферою педагогічного знання, яке ґрунтується на законах і закономірностях самоорганізації і саморозвитку.

4. Звернення до філософської літератури, яка стосується питань філософії освіти, дозволило виділити нові тенденції та напрями в сучасній освіті – трансдисциплінарні стратегії та практики, які, ґрунтуючись на ідеях синергетики, істотно модернізують і трансформують систему освіти, спрямовуючи її розвиток у русло нової освітньої парадигми. Загальним фундаментом цієї парадигми є синергетичний світогляд, сформований на основі вивчення процесів самоорганізації особистості та соціуму, що надає можливість індивіду відповідати на виклики й вимоги сучасної культури. Однією з таких плідних і важливих освітніх стратегій постає трансформативна освіта дорослих.

5. Вивчення філософської та наукової літератури, пов'язаної з проблемами культурології, дозволило зробити висновок про те, що використання синергетичних ідей в науках про культуру і в цілому в гуманітаристиці є важливим та актуальним. Синергетичні концепції культури в культурології сформували фундамент для нового бачення і розуміння соціокультурних феноменів і процесів. Розгляд їх з точки зору теорії самоорганізації дає перспективи для становлення сутності людини («полісутнісна людина») і створення інтерсуб'єктивного простору комунікації людей. У такому аспекті соціальна реальність і людина, виступивши відкритими складними нелінійними системами, виявилися дотичними одне до одного, сприявши самоорганізаційним процесам зовні та всередині себе. Так, культура є певним визначенням самоорганізації суспільства, створюючи особливу комунікативну інтерсуб'єктивність, яка призводить до консолідації суспільства.

Положення II розділу було відображено в наступних роботах:

1. Козобродова Д. М. 2018. Развитие парадигмы нестабильности в украинской социально-философской мысли. *Наукове пізнання: Methodologia та технологія. Філософія*. Вип. 2 (41), 2018. С.39-47.

2. Козобродова Д. 2018. Дальнейшее развитие представлений о самоорганизации в сложных социо-гуманитарных средах/ системах в работах украинских философов (2010-е годы). *Матеріали 4-ої Всеукраїнської мультидисциплінарної конференції “Чорноморські наукові студії”*. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. №28. с.107-110.

Список використаних джерел:

1. Delors J. Report (1995). Learning: the treasure within/Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenties-first century. UNESCO publishing, 46p.

2. Mezirow, J. (2009). Overview of transformative learning theory. In Contemporary theories of learning: Learning theorists...in their Own words, ed. K. Illeris, 90–105. New York: Routledge.

3. Бранский В. (1999). Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. Общественные науки и современность. №6, с.117-127.

4. Буданов В. Г. (2009). Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании. М.: ЛКИ, 240с.

5. Вознюк (2015). Синергетична парадигма креативної педагогіки. Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітянських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи : монографія / за ред. Н. В. Гузій ; К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. с. 3-22.

6. Гапонцева М. Г., Федоров В. А., Гапонцев В. Л. (2006). Синергетический подход в педагогической науке: условия и границы применения. Образование и наука. № 5(41), с.13-19.

7. Горбунова Л. (2015). Досвід лімінальності: соціально-антропологічне обґрунтування трансформативного навчання // Філософія освіти. Philosophy of Education: наук.часопис. К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова. № 1(16). с.105-132.

8. Горбунова Л. (2015). Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики. Монографія. Суми: «Університетська книга». 710 с.
9. Горбунова Л. (2016). Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі: визначення та імплементація // Філософія освіти. *Philosophy of Education*. No 2 (19), с. 97-117.
10. Горбунова Л. (2017). Трансформативне навчання: стратегія самоорганізації індивіда в контексті складності сучасного світу / Людина в складному світі. Збірка наукових праць. Суми: Університетська книга, с. 286-321.
11. Горбунова Л. (2018). Самоорганізація трансверсальної самості в контексті невизначеності (до обґрунтування трансформативного навчання). Ч.1. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 22(1). Retrieved із <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/43>
12. Добронравова И. С. (2006). “Синергетика в образовании: возможности методологии” Круглый стол в редакции журнала “Філософія освіти”. *Філософія освіти*. №3 (5), с.57-58.
13. Доннікова І. (2014). Створювальна сутність культури. Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Філософія”. Вип. 16, с. 29-33.
14. Доннікова И. (2016). Идентичность как феномен антропологической сложности. Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Культурологія”. Вип. 17, с. 215-222.
15. Ершова-Бабенко И. В. (1992). *Методология исследования психики как синергетического объекта. Монография*. Одесса: ОДЭКОМ, 124с.
16. Ершова-Бабенко И. В., Богачук Т. В. (2001). Авторский метод “Созидающая сила”. *Збірник матеріалів відкритого методологічного семінару 19-21 грудня 2001р.* Суми, с.105-113.
17. Ершова-Бабенко И. В. (2002). Исследование влияния агрессивных факторов среды на уровень тревожности и эмоциональной неустойчивости.

Материалы международной научной конференции “Медико-биологические проблемы Приднестровья”, Тирасполь, РИО ПГУ, с.10-12.

18. Ершова-Бабенко И. В. (2002). Экология психики и некоторые проблемы биоэтики в свете психосинергетической концепции агрессивных факторов среды. *Матеріали доповідей II Міжнародного симпозіуму з біоетики*. Київ, с.133-134.

19. Ершова-Бабенко И. В. (2003). Психосинергетика в контексте истории развития синергетики. *Практическая философия*, 1, Сс.161-174.

20. Ершова-Бабенко И. В. (2005). Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (концептуальная модель). В.: NOVA KNIGA, 368с.

21. Ершова-Бабенко И. В. (2009). Место психосинергетики в постнеклассике. Постнеклассика: философия, наука, культура. Отв.ред.Л.П, Киященко, В.С. Степин. СПб., с.460-490.

22. Ершова-Бабенко И. В. (2015). Психосинергетика. Херсон: изд-во “Гринь Д.С.”, 488с.

23. Ершова-Бабенко И. В. (2017). Психосинергетика. Людина в складному світі. За ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерова. Суми: Університетська книга, с. 118-142.

24. Игнатова В. А. (2010). Системно-синергетический подход и перспективы его развития в педагогических исследованиях. Образование и наука. № 1 (69), с.3-8.

25. Ильясова Т. В. (2010). Синергетика и культурология. Ориенбург, ОГПУ, 196с.

26. Кавалеров В. (2015). Синергетика як парадигма філософії освіти. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки», (995). Retrieved із <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2431>

27. Каган С.М. (1988). Синергетика и культурология. Синергетика и методы науки. СПб., с.201-219.

39. Каган С. М. Antropology.ru

28. Ковтунова Д. В., Попов В. В. (2011). Философия истории в синергетическом измерении. Грамота. №8 (14): в 4-х частях. ч.3.с. 101-104.
29. Королев С. В. (2016). Корректное применение синергетики в процессах совершенствования обучения. Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. No 2., с.83-92.
30. Кочубей Н. (2013). Синергетические концепты в нелинейных контекстах: сети, управление, образование. Саарбрюккен : Palmarium Academic Publishing, 260 с.
31. Кремень В. (2013). Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний аналіз. Теорія і практика управління соціальними системами. №3, с.3-19.
32. Мальцева Н. Н. (2009). *Синергетика в методологии гуманитарных наук*. Автореферат кан.диссер. на соискание ученой степени канд. филос. наук. Спец. 09.00.08. - философия науки и техники, Белгород, 15с.
33. Мосионжик Л. А. (2016). Синергетика в науках о человеке: прагматические аспекты. Кишинев: Stratum, 381с.
34. Поздняков (2013). Синергетичне осмислення українства як етнонаціональної спільноти. Вісник Київського національного університету. Філософія, політологія. №4 (414), с.42-44.
35. Поздняков (2013). Методологические перспективы этносинергетики. Гуманітарні студії. Вип. 19. с. 52-58.
36. Предборська І. М. (2015). Освіта для дорослих: релевантні стратегії в епоху глобалізації. Філософія освіти. Philosophy of Education. No 1 (16), с. 251-257.
37. Пунченко О. П. (2010). Образование в системе философских ценностей: монография. Одесса, 506с.
38. Свідзинський А. (2008). Синергетична концепція культури. Луцьк, 696с.

39. Свирский Я. И. (2006). “Синергетика в образовании: возможности методологии” Круглый стол в редакции журнала “Філософія освіти”. Філософія освіти. №3 (5), с.63-66.

40. Семенова А. В. (2009). Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх вчителів. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук, спец. 13.00.04. Тернопіль, 22с.

41. Степин В. С. (2007) Саморазвивающиеся системы и философия синергетики. Материалы Международной конференции “Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды”, Москва, 26–28 ноября 2007. Retrieved из <http://spkurdyumov.ru/what/samorazvivayushhiesya-sistemy/>

42. Табачковський В. Г. (2005). Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності». К. : Видавець ПАРАПАН, 432 с.

43. Щукина М. (2015). Психология саморазвития личности: субъективный подход. СПб., 355с.

44. Яскевич Я., Васюков В. (2018). Философия и методология социальных наук. Проблемы социальной коммуникации. Минск: Юрист, 246с.

РОЗДІЛ III

ДЕТЕРМІНАЦІЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

3.1. Суспільство як система, що самоорганізується

Соціально-філософські концепції, які виникли ще в період Античності, завжди мали на меті реконструкцію та відтворення картини буття людини в суспільстві, а також відношення між людьми та групами людей для встановлення та пояснення цілей, принципів і норм людського співіснування. При цьому, для філософсько-теоретичних моделей соціальної реальності людського життя часто використовувались як зразки уже наявні історично сформовані типи суспільств. Таким чином, у кожную історичну епоху формувалися визначені системи уявлень про суспільство, його розвиток, управління та самоорганізацію, використовуючи механізми культурної та соціальної регуляції, закріплені в традиціях, звичаях, формах соціального устрою.

Поява в середині XIX століття перших філософсько-соціологічних теорій суспільства: О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс та ін. не просто закріпили та підсумували галузь пізнання, яка уже існувала та розвивалася, але й ввели принципи та методи соціального пізнання, розробили теорії суспільства, стратегії та принципи соціальної організації, формування та функціонування соціальних інститутів, місця та ролі суб'єктів у соціальному процесі тощо. Цей підхід спирався на раціоналістичну традицію культури епохи Просвітництва, яка возвеличувала науковий метод пізнання дійсності та шукала загальні раціоналістичні основи людського буття в світі. Тому, серед основних пунктів раціоналістичної реконструкції соціального життя людей можна визначити наступні тенденції: 1) універсалістська тенденція до охоплення життя всього людства; 2) пошуки законів і закономірностей культурно-соціального розвитку історичних суспільств і спроба виявити та спрогнозувати їх майбутній розвиток; 3) опис суспільства як цілісності особливого порядку та виявлення

загальних принципів його формування; 4) розробка методології філософсько-соціологічного дослідження; 5) винайдення загальних принципів встановлення та побудови соціальних інститутів тощо.

На основі цього класичного наукового підходу європейські філософи намагалися вивчати емпірично спостережні явища суспільного життя, давати їм пояснення та інтерпретацію, виробляти висновки та методологію для подальших досліджень соціальної дійсності. У такому загальному раціоналістичному способі осмислення соціальної реальності сформувався погляд на суспільство як на спільноту індивідів, що містять у вигляді умов свого існування спільну діяльність. Така діяльність повинна бути відповідно до раціоналістичних установок організаційно оформленою, впорядкованою, керованою. Крім того, для її реалізації потрібно, щоб суб'єкти володіли певними вміннями, навичками.

Таким чином, у певному загальному універсальному смислі, будь-яке суспільство – це раціонально виражена в системі понять і категорій соціальна реальність, тобто, встановлена система відносин між людьми в процесі їх життєдіяльності. Суспільство володіє цінністю та є автономним від життя людей, які до нього належать, воно розвивається за своїми законами, які також можна вважати законами історії. Приміром, К. Маркс вважав, що історичні закони об'єктивні так само, як і природні, а «суспільство не складається з індивідів, а втілює суму тих ідей та відношень, в яких ці індивіди співіснують один з одним» (Маркс К., 1968, с. 214). Після К. Маркса схожої позиції дотримувався Е. Дюркгейм, стверджуючи, що індивід відчуває тиск суспільства, яке формує та підтримує традиції минулого. Тому, суспільство є втіленням реальності, яка володіє особливими властивостями: «Суспільство – не проста сума індивідів, а система, утворена завдяки їх асоціації, яка уособлює реальність *sui generis*, що володіє своїми особливими властивостями» (Дюркгейм Е., 1991, с. 493). Також і Г. Спенсер називав суспільство «соціальним організмом», в якому «ми маємо повне право дивитися на суспільство як на особливе буття (entity); або, принаймні воно й формується з

окремих (discrete) одиниць, проте, постійне збереження протягом цілих поколінь і навіть віків відомої схожості в групуванні цих одиниць, у межах тієї місцевості, яку займає кожне суспільство, вказує на відому конкретність агрегата, який вони утворюють» (Спенсер Г., 1898, с.212).

Цю позицію продовжували провідні західні соціологи середини ХХ століття, переважно структуралістського напрямку, серед яких – Т. Парсонс, Е. Шилз, Р. Бхаскар та інші. В зазначеному напрямі провідною була ідея про те, що суспільство – це соціальний організм, який розвивається за своїми специфічними законами, основним завданням якого є самозбереження та збалансованість всіх підсистем і елементів. Індивід розглядається у контексті процесів соціалізації, соціального контролю, девіантної поведінки, його життя в суспільстві спрямоване на адаптацію до об'єктивно наявних соціальних змін. Необхідною умовою існування суспільства є його самостійність, а також саморегулювання, самовідтворення, самозародження. За Т. Парсонсом, воно володіє найвищим ступенем самодостатності: «суспільство – це такий тип соціальної системи (серед всього універсуму соціальних систем), який як система досягає найвищого рівня самодостатності щодо навколишнього середовища ... У такому розумінні, загальний критерій самодостатності може бути розділеним на п'ять часткових критеріїв, кожен з яких застосовний до одного чи п'яти середовищ функціонування соціальних систем – вищої реальності, культурних систем, систем особистості, поведінкових організмів і фізико-органічного середовища. Самодостатність суспільства є функцією від збалансованої комбінації механізмів контролю над відносинами суспільства з цими п'ятьма середовищами, а також від ступеня його власної внутрішньої інтеграції» (Парсонс Т., 1993, с. 100-101;). Таким чином, провідною постає внутрішня інтеграція суспільства, яка дозволяє йому мати «свій» центр та периферію, де центром вважаються ті інститути, які є уособленням влади на даній території. Периферія складатиметься з груп і колективів суспільства, які сприймають вказівки та постанови центру. Більше того, суспільство підтримує та розвиває певну культуру і т. д.

Так само і англійський дослідник Р. Бхасар вважає, що «суспільство – це складні реальні об’єкти», в яких вирішальну роль відіграють відношення між індивідуумами (Бхасар Р., 1991, с. 220). Суспільство формується як результат людської діяльності, але перевершує її, воно «не є продуктом діяльності окремих індивідів, оскільки людські дії повністю зумовлені суспільством. Відтак, для індивідів суспільство виступає як дещо таке, чого вони нікого не робили, але що існує тільки завдяки їх діяльності» (Бхасар Р., 1991, с. 227). Відтак, у західній соціології XX століття ствердився підхід до суспільства як до певної цілісності, в межах якої відбувається різноманітна діяльність людей, спрямована на виробництво матеріальних засобів існування, а також на спілкування та встановлення відносин між ними.

З іншого боку, існує й протилежний підхід до визначення суспільства, який акцентує увагу на індивіді, оголосивши суспільство сумою окремих індивідів. Прибічники цього «атомістичного» погляду на суспільство вважають, що воно функціонує та розвивається на підставі рішень кожного окремого індивіда в тій чи іншій ситуації соціального життя. Індивід певною мірою є первинним щодо суспільства. Прикладом, який реалізує основні ідеї такого підходу, є теорія символічного інтеракціонізму: «ця теоретична модель пропонує принципову опозицію щодо будь-яких варіантів організму. Головний момент соціальної реальності – взаємодія індивідів. Причому, самі індивіди розглядаються як соціальні істоти, які володіють здатністю до творення символів. Будь-яка соціальна реальність є втіленням символічного простору, в якому головним суб’єктом є ті значення, яких надають відповідним предметам, діям, відношенням. Суспільство, з цієї точки зору, не є ні географічною, ні демографічною, ні економічною реальністю, але воно постає соціальним простором, в якому індивіди взаємодіють на підставі символічних значень, які вони самі створюють та можуть сприймати» (Здравомислов А. Г., 1999, с.10-11).

Системний підхід, який сформувався у середині-кінці XX століття у багатьох галузях гуманітарного знання, також суттєво вплинув на формування

уявлень про те, що суспільство – це соціальна система, тобто, така єдність, яка є втіленням комплексу взаємопов'язаних елементів. Крім поняття «система», також поширені у використанні щодо суспільства поняття «структура», «зв'язок», «організація» тощо. Соціальні системи можуть бути різноманітними за своїм характером і масштабом, приміром, соціальними системами є національно-державні утворення, соціальні інститути та групи, і, навіть, окрема особистість може розглядатися як система. Виокремлюють такі характеристики суспільства, як: відкритість, тобто взаємодія із середовищем, ієрархічність, тобто наявність різних підсистем суспільства, рівнів і ланок суспільного устрою. До важливих характеристик також належать саморегуляція, самодостатність і взаємозалежність його елементів.

У найбільш повному теоретичному вигляді системний підхід представлено у роботах Т. Парсонса. Не зупиняючись детально на його ідеях, все ж, необхідно зазначити, що, згідно з його концепцією, суспільство складається із п'яти підсистем, які потрібні для його нормального функціонування. Це – економічна, політична, інформаційна, культурна та комунікаційна підсистеми. Найважливішим для суспільства є забезпечення його самодостатності щодо зовнішнього навколишнього середовища. Для цього потрібна адаптація до середовища, інтеграція індивідуумів і підтримка соціального порядку. Останнє означає, що суспільство будується на свідомому контролі над поведінкою індивідуумів. Протягом людської історії, від перших суспільств до сучасних, відбувається неперервне ускладнення суспільного устрою, яке супроводжується зростанням соціального контролю над поведінкою людей. Метою соціального порядку є інтеграція суспільства таким чином, щоб посилювалася його інтеграція та адаптація до мінливих зовнішніх умов (Парсонс Т., 2000).

Справді, соціальний порядок – це один із найбільш важливих аспектів життєдіяльності суспільства, адже сама ідея суспільства передбачає порядок. Т. Гоббс вперше у своїй теорії суспільного договору торкнувся цього питання, визначивши його ключовим у суспільному житті. «Війна всіх проти всіх»,

тобто, протистояння індивідуальних інтересів і егоїстичних прагнень, повинна закінчитися встановленням державного порядку шляхом суспільного договору. Розумно для людини шукати миру й порядку, це твердження Т. Гоббс називав «природним законом», на противагу «природному стану». Таким чином, соціальний порядок у Т. Гоббса – це порядок, який підтримує центральна державна влада у вигляді абсолютного монарха.

Як справедливо стверджує М. А. Кузнецова, «образ «ідеального соціального порядку», який співпадає з поняттям «ідеальна організація», представлено в численних соціальних утопіях. Модель соціального порядку, представленого в утопіях – це різновид порядку нормативного (гомеостатичного). Фундаментальним принципом соціального життя є системна впорядкованість – укріплення соціальної структури засобами ієрархізації та строгої функціональної визначеності її складових елементів, а також управління – цілеспрямована діяльність щодо підтримки стійкого передбачуваного стану суспільства» (Кузнецова М. А., 2004, с. 10).

Нормативність у суспільстві, що відтворюється у сукупності правил, постанов і стандартів, перешкоджає хаотизації соціального життя, невизначеності соціальних дій індивідуумів. Суспільство формується на основі того, що індивіди, які діють у ньому, бажаючи досягнути своєї мети, тим не менше, дотримуються однакових правил поведінки та норм спільного життя. Кожна людина прагне до задоволення власних потреб, але вона також змушена співпрацювати з іншими, враховувати встановлені закони та звичаї, виконувати роботу, яка є потрібною для інших. Такий соціальний устрій, по суті, є «соціальною організацією», яка проявляється у тому, що «існує система (способів) зразків діяльності індивідів, підгруп та інститутів, засобів соціального контролю, соціальних ролей і систем цінностей, які забезпечують спільне життя членів спільноти, гармонізує їх намагання та дії, встановлює допустимі засоби задоволення потреб, вирішує проблеми і конфлікти, які виникають протягом спільного проживання» (Щепанський Я., 1969, с.110).

Повертаючись до Т. Парсонса, варто зазначити: незважаючи на те, що його теоретична модель містила цілий ряд важливих положень і тверджень, тим не менше, багато критиків вказували на її недоліки. Серед них особливо вирізнявся аспект, який стосувався соціальних криз, катаклізмів або просто соціальних змін різного походження. Так, Р. Мертон вважав, що в культурно-історичній реальності не можуть бути добре інтегрованими та гармонійно функціонувати суспільства. В реальності можуть бути різні соціальні інститути, одні – функціональні, другі – дисфункціональні, а треті – нейтральні. Також вчений пояснював наявність конфліктів і соціальних протиріч тим, що існує різноманітність у суспільстві, тому що різні його частини мають різні системи цінностей. Такий стан у суспільстві Р. Мертон називав аномією (Мертон Р., 1966, с. 299-313). Було висунуто і інші заперечення теорії суспільства як соціальної системи (Ч. Р. Міллс), проте в цілому теорія Т. Парсонса залишається однією з найбільш авторитетних і цілісних концепцій у соціології і соціальній філософії (Миллс Ч.Р., 2001).

Однак, розвиток системного підходу та зміни, які відбулися у постнекласичній науці в кінці XX – на початку XXI століття, призвели до появи нової синергетичної парадигми (І. Р. Пригожин, Г. Хакен). Виникнувши в руслі природничо-наукового знання, парадигма поступово увійшла в соціально-гуманітарне знання та істотно вплинула на багато його сфер, зокрема, на сферу соціальних наук і соціальної філософії. З'явився новий підхід до вивчення суспільства, який сьогодні інтенсивно розвивається та поширюється. Його сутність полягає у дослідженні природи соціальної самоорганізації та постулат про те, що суспільство – це відкрита система, що самоорганізується. В арсенал наук про суспільство увійшли такі поняття, як дисипативна система, нелінійність, нестійкість, самоорганізація, хаос, біфуркація, флуктуації тощо.

«Для соціальних вчених і аналітиків відкриття Пригожина виявилися більш ніж сучасними. Сучасний глобалізаційний світ сповнений небезпек, які загрожують його існуванню, зовсім не схожий на стабільну стійку систему. Тому, життєво необхідний перехід від дослідження способів рівноваги

соціальних систем, зумовленості їх поведінки (Маркс, Вебер, Парсонс), до вивчення невизначеності їх поведінки. Кожне конкретне суспільство постійно взаємодіє (зіштовхується) з іншими суспільствами – системами. На певних етапах такі зовнішні впливи призводять суспільство до стану нерівноваги, коли падає стійкість самого суспільства в силу внутрішніх причин» (Шкаратан О. И., 2011, с.133).

Таким чином, системний підхід у соціології почав доповнюватися і навіть певним чином витіснятися формуванням нового синергетичного підходу, який розглядає суспільство уже не у вигляді системної моделі, а як процес змін. З'явився новий погляд на суспільство як на нестійку цілісність, який підтвердив, що вивчати незмінні об'єкти, протяжності, структури чи цінності немає сенсу. Потрібно вивчати події та процеси, а не речі та стани. «Суспільство повинне розглядатися не як статичний, стабільний стан, а як процес, не як жорсткий квазіоб'єкт, а як потік подій, який протікає постійно й безкінечно. Було визнано, що суспільство (група, спільність, організація, національна держава) може бути визначено як таке, яке існує лише стільки й до тих пір, поки всередині нього відбуваються (трапляються), чиняться якісь дії, протікають якісь процеси, щось змінюється, тобто, онтологічно суспільство не існує та не може існувати в незмінному стані. Вся соціальна реальність є втіленням просто динаміки, потоку змін різноманітної швидкості, інтенсивності, ритму і темпу, і не випадково ми часто говоримо про «соціальне життя» (Штомпка П., 1996, с.27).

Одним із перших науковців, які змінили традиційну оптику погляду на суспільство, став П. Штомпка. Він заклав основи теорії соціального становлення, яка є однією із початкових складових сучасної теорії соціальної самоорганізації (Штомпка П., 1996). Починаючи своє дослідження про соціальні зміни, П. Штомпка пише про те, що соціологи і філософи довгий час орієнтувалися на теорію прогресу, і майже ніхто не сумнівався у поступальному русі розвитку людського суспільства, настільки очевидним це здавалося вченим. Проте, тим не менше, у різних суспільствах, протягом

історії, відбувалися революції, перевороти, різкі зміни влади тощо, пояснення причин яких теоретики не знаходили. П. Штомпка називає це «загадками революцій». Таких загадок він нарахує п'ять: 1) виникнення революцій; 2) революційна мобілізація (чому революція охоплює маси людей); 3) спадщина революцій (де знаходиться спільна причинність революцій); 4) результати революцій (чому результати революцій так кардинально відрізняються від того, про що мріяли революціонери); 5) непередбачуваність революцій (чому жодну з відомих революцій не можна було передбачити) (Штомпка П., 1996, с.387-388). Проте, «загадки революції» постають цілком зрозумілими з точки зору самоорганізаційного (синергетичного) підходу, який розкриває внутрішню динаміку розвитку суспільства.

В теорії суспільства Н. Лумана також було зроблено важливий крок до застосування та впровадження в соціальне знання досягнень математичної кібернетики, інформатики та конструктивізму, які безпосередньо пов'язані із синергетичною парадигмою. Такий міждисциплінарний підхід дозволив Н. Луману визначити суспільство як «самореферентну систему», яка «володіє здатністю встановлювати відношення з собою та диференціювати їх від відношень із навколишнім світом» (Луман Н., 2007, с.39). «Соціальні системи самоорганізуються у двох смислах. Перший – вони організують свої власні межі, розрізняючи те, що є складовою системи, і те, що належить до зовнішнього середовища. Другий – у межах своїх кордонів вони формують свої власні структури» (Шкаратан О. И., с.137). У взаємодії із середовищем соціальні системи диференціюються та ускладнюються, що дозволяє їм краще реагувати на середовище. Він виокремлював чотири форми диференціації: сегментарну, стратифікаційну, центрально-периферичну та функціональну. Остання є найбільш складною, вона припускає найбільшу гнучкість системи, оскільки за кожну функцію системи відповідає окремий елемент. Проте, якщо одна з систем не виконує своє завдання, усій системі важко вижити. Таким чином, теорії суспільства П. Штомпки та Н. Лумана суттєво вплинули на

розвиток нової самоорганізаційної парадигми в соціальних науках, сприяли появі сучасних теорій соціальної самоорганізації.

Після їх робіт почали широко обговорюватися синергетичні інтерпретації соціальних процесів у різноманітних наукових школах в Україні і Росії. В українській традиції розвитком соціальної синергетики і теорії соціальної самоорганізації займалися І. С. Добронравова (Добронравова І. С., Фінкель Л. С., 2005), І. М. Предборська (1995), М. І. Найдорф (Найдорф М. І., 1996), М. С. Дмитрієва (Дмитрієва М. С., 1989), Л. Д. Бевзенко (Бевзенко Л. Д., 2002), І. А. Доннікова (Доннікова І. А., 2011) та ін. У Росії синергетичні дослідження в соціальних науках були інспіровані роботами О. М. Астаф'євої (Астаф'єва О. М., 2002), В. П. Бранського (Бранський В. П., 2002), В. В. Василькової (Василькова В. В., 1999), К. Х. Делокарова, Ф. Д. Демидова (Делокаров К. Х, Демидов Ф. Д., 1999), В. Л. Романова (Романов В. Л., 2000) та ін.

Сам термін «соціальна самоорганізація» з'явився в соціальних науках як результат впровадження в них синергетичного підходу та наявності в ньому поняття «самоорганізація». Як зазначає багато вчених, терміни «самоорганізація» і «система, яка самоорганізується» вперше з'явилися в роботах У. Ешбі у 1947 році. «Цьому терміну він надавав двох значень: у першому випадку, система, що самоорганізується, це та, яка «змінюється від системи з «розділеними частинами» до системи зі «зв'язаними частинами»...; у другому значенні самоорганізація означає «перехід від поганої організації до хорошої» (Литвинович В. М., 2008, с. 362). У середині XX століття ці терміни проникли в теорію систем, фізику, кібернетику, а згодом були підхоплені синергетикою та соціогуманітарними науками. Сьогодні загальновизнаним є уявлення про те, що соціальний світ самоорганізується та сповнений природних механізмів саморегуляції і саморозвитку.

У науковій літературі існує багато різноманітних визначень соціальної самоорганізації. Приміром, О. Д. Куценко визначає соціальну самоорганізацію як «процес формування різноманітних структур суспільства, який виникає

спонтанно та втілюється у стрибкоподібних переходах від неупорядкованості до нової упорядкованості, і навпаки» (Куценко О. Д., 2004, с.22–26). Ю. М. Резник вважає, що соціальна самоорганізація пов'язана з діяльністю соціальних суб'єктів: «це практичний принцип життєдіяльності суб'єкта, який передбачає актуалізацію та використання ним механізмів спонтанного розвитку» (Резник Ю.М., 1996, с.18). Ці дефініції спираються на загальне значення поняття самоорганізації, запропоноване О. М. Князевою та С. П. Курдюмовим, які вказують, що самоорганізація – це процес переходу від упорядкованості до хаосу у відкритих і нелінійних системах. Відкритість і нелінійність системи є необхідною умовою для самоорганізації: «отже, клас систем, здатних до самоорганізації, – це відкриті нелінійні системи. Відкритість системи означає наявність у ній джерел і/або стоків, обміну речовиною і/або енергією з навколишнім середовищем» (Князева О. М., Курдюмов С. П., 2002, с.32). Так само і Г. Ферстер висловлював ідею про те, що відкритість є головною умовою самоорганізації (Ферстер Г., 1964).

Нелінійність визначається як «поліваріантність шляхів еволюції, наявність вибору з альтернативних шляхів і визначення темпу еволюції, а також незворотність еволюційних процесів» (Князева О. Н., Курдюмов С. П., 2002, с.365). Синонімами «спонтанності» в такому випадку є: інстинктивність, стихійність, несподіваність, мимовільність. Таким чином, соціальна самоорганізація характеризує предметну сферу соціальної синергетики з позицій спонтанності, яка проявляється у соціальних системах, які динамічно формуються й розвиваються. Сфера дослідження спонтанності – зона біфуркації, в якій хаотичний рух при досяганні критичного значення флуктуацій змінюється на погоджений спільний рух. У цьому процесі вибору варіантів розвитку, зумовлених зіткненням «того, що відмирає» з тим, «що зароджується», формуються параметри нового порядку, які визначають нові відношення людей, нові способи діяльності і нові напрями. «У ситуації соціального середовища слід говорити про те, що соціальна самоорганізація являє собою соціальні погодженості, які спонтанно, несподівано виникають у

точці біфуркації – соціальні спільноти, об'єднання, асоціації, належність до яких обмежує ступінь свободи індивіда, який в них входить, але при цьому таке обмеження часто є неусвідомлюваним, сприймається як природне, добровільне, що і забезпечує самозбереження такого порядку до наступної точки біфуркації» (Бевзенко Л. Д., 2004).

Проте, ідея самоорганізації не є чимось цілком новим у філософії. Навпаки, її корені сягають давньої історико-філософської традиції, причому, як західної, так і східної. «Так, принцип природного порядку є однією з основ давньокитайської філософії, а тисячолітня історія християнства просуває ідею про синергію Бога і людини. Припущення про те, що світ, який нас оточує, є єдиним цілим, у якому всі події та елементи взаємопов'язані, походить ще з часів Античності. Ця думка зароджується в роботах Фалеса, Геракліта і Демокріта, а пізніше розвивається у філософських поглядах Платона і Арістотеля» (Єгоров М. В., 2016, с.26). Більше того, в античній філософії широко вживалося, починаючи з ранніх піфагорійців, поняття «космос» (з грец. «kosmos» – порядок, світ, стрій), яке щодо творення світу означало упорядкованість, організованість, цілісність світу. Воно також було пов'язаним з поняттям «гармонії», яке означало «узгодженість», «поєднання елементів всередині деякого цілого». Навколишній світ (всесвіт) у розумінні давньогрецьких філософів – гармонійне ціле, побудоване за законами, та таке, яке протистоїть хаосу.

Подальший розвиток філософської думки в період Середньовіччя визначав земний порядок як відображення небесного порядку, а в період Нового часу гармонію і порядок творення світу відтворено в математичній формі законів природи та будови Всесвіту (космогонічна гіпотеза І. Канта-Лапласа).

Пізніше ідеї соціальної впорядкованості активно артикулювалися в працях Н. Макіавеллі, Дж. Віко, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, К. А. Сен-Сімона, Т. Гоббса. Відтак, цілком можна погодитися із думкою В. В. Василькової, що «філософія Античності та релігійна думка Середньовіччя пов'язували

вирішення цієї проблеми (соціальна впорядкованість – прим. Д. К.) з утіленням в земному житті заданого Богом (Космоподібного) порядку; класична наука, яка виникла в епоху Нового часу – з механістичною абстрактною моделлю математизованої пропорційності; соціологічна наука XIX століття – з логікою еволюційних змін соціальних структур; загальнонаукові концепції середини XX століття – із закономірностями організації та стійкості» (Василькова В. В., 1999, с.5).

У сучасній філософії ідеї синергетики мають фундамент у філософії становлення, концепціях відкритого світу, ідеї коеволюції природи і суспільства, універсального еволюціонізму. В соціально-філософському пізнанні теорії суспільства З. Баумана, П. Бурдьє, Е. Гідденса та ін. дозволили по-новому представити розвиток сучасного суспільства в світі глобалізації, в якому процес змін, новацій, радикальних змін протікає стрімко й бурхливо, що, в свою чергу, потребує нової методології та нових стратегій. Сучасне глобальне суспільство – це нелінійне суспільство, яке саморозвивається, в якому відбувається постійний перехід між станами соціального порядку та соціального хаосу. Часто для визначення сучасного суспільства використовується також поняття «дисипативна система», яке є фундаментальним у концепції І. Р. Пригожина.

«Найважливіша особливість дисипативної системи полягає у тому, що вона поєднує порядок з хаосом. Виникнення порядку в такій системі з кількісного погляду виражається у зменшенні її ентропії, але останнє відбувається за рахунок збільшення хаосу в навколишньому середовищі. Система не тільки виникає, а й існує за рахунок поглинання порядку з середовища (так би мовити, «харчується» порядком) і, отже, посилення там хаосу. Таким чином, синтез порядку і хаосу, здійснюваний дисипативною системою, полягає в тому, що відтепер упорядкована структура не може існувати без неврегульованої, а порядок – без хаосу. Порядок і хаос, замість того аби виключати один одного, як це спостерігається у разі «рівноважних» систем, що, виявляються, доповнюють один одного так, що ні порядок не може

існувати без хаосу, що його підтримує, ні хаос – без порядку, що породжує його» (Дзьобань О. П., 2011, с.4). Проте, якщо термін «соціальний порядок» є міцно вкоріненим у соціальну думку, то дослідження, які стосуються «соціального хаосу», постають особливо актуальними.

Так, дослідженнями соціального хаосу в українській соціально-філософській думці займалася Н. О. Омельченко, яка визначила, що соціальний хаос, «притаманний лише складним системам, здатним до самоорганізації, і діяльність по задоволенню потреб окремої особистості та суспільства в цілому виступає його рушійною силою ... Виникають процеси дезорганізації на різних рівнях ієрархії в соціальній системі і локалізуються вони самою системою, яка має функцію самозбереження. Отже, зміна структури постійно відбувається як перехід до нового порядку через хаос, і саме це є наслідком загострення суперечності між процесами організації та дезорганізації в суспільстві, а соціальний хаос чи соціальний порядок, як стан, є результатом вирішення суперечності між цими процесами» (Омельченко Н. О., 2006, с.9). Стан соціального хаосу в процесі саморозгортання має декілька стадій: соціальну кризу, соціальний вибух та стадію деструкції. Він може відбуватися на різних ієрархічних рівнях у соціальній системі. Тому, чим вища складність побудови соціальної системи, тим більше рівнів вона містить, і, відтак, процес переходу в стан соціального хаосу має в ній закономірний характер. Так, наприклад, згідно з твердженням Н. О. Омельченко, відбувається в соціальних системах, які організовані в межах національних держав (Омельченко Н.О., 2006, с.14-15).

Розглядаючи онтологію соціального хаосу, О. П. Павлов, П. О. Павлов обґрунтовують її в світлі соціальної феноменології, ідей Франкфуртської школи (Т. Адорно, Г. Маркузе та ін.) і філософії неофрейдизму. Вчені таким чином акцентують увагу на тому, що «найчастіше хаос сприймається як ознака деструктивності, кризи, занепаду, руйнування. Проте, не менш важливий модус хаосу – відчуття безглуздості існування, пустоти, апатії, душевної втоми тощо. Онтологічний хаос присутній як в «епосі змін» (війни, революції, соціальні кризи), так і в часі стабільного застою» (Павлов О. П., Павлов П. О., 2015,

с.136). Другою невід’ємною властивістю соціального хаосу є те, що він «вбудований» як необхідний компонент у поведінку соціальної системи. Він навіть може бути використаний для прогнозування розвитку складної системи, яка саморозвивається, якщо буде залучений спеціальний математичний апарат – математична теорія хаосу. З огляду на це, хаос має особливу онтологічну проєкцію, яку автори визначають як «смісловий вакуум» (Павлов О. П., Павлов П. О., 2015, с. 137). Негативні прояви соціального хаосу пов’язані з розривами традицій і зв’язків між поколіннями, руйнуванням соціальних міфологій і нівелюванням важливих цінностей для суспільства, руйнуванням звичного способу життя, розривом соціальних зв’язків. У стані соціального хаосу люди не здатні до виконання попередніх соціальних ролей, втрачають відчуття відповідальності перед суспільством та іншими, відбувається порушення діалогу між людьми і соціальної солідарності.

Студіювання спеціальних джерел свідчить, що існують і певні позитивні моменти соціального хаосу, адже хаос може розглядатися як середовище виникнення нового соціального порядку. Період соціального хаосу також можна визначити як певний «соціальний катарсис», коли відходять різноманітні стійкі міфологічні та ідеологічні традиції і звичаї. «Суспільство починає давати збій, коли воно нездатне контролювати свої смислові межі. Кордони між суспільством як системою і середовищем розмиваються. Відбувається смислова дифузія, ентропія ... Руйнується соціальна реальність і, поряд з цим, соціальний порядок як універсальний механізм зв’язку ідентифікації індивідів і суспільства» (Павлов О. П., Павлов П. О., 2015, с. 138). Аналіз наукових студій переконує, що соціальний хаос проявляється не тільки в часи воєн, військових збройних конфліктів і соціальних криз різного походження, але й може бути непомітним: «актори соціального порядку випадають із процесу соціального відтворення, оскільки втрачають здатність розпізнавати соціальну реальність, яка «подрібнюється», розмивається, трансформується у схематизми, симулякри. Настає час (точніше, відсутність часу) «незнаходжуваності», відсутності відчуттів акторів стосовно соціального

світу і, як наслідок, до самого себе, до власного буття» (Павлов О. П., Павлов П. О., 2015, с.139). Схожій позиції в трактуванні соціального хаосу дотримується і Л. Є. Бляхер, який пов'язує появу соціального хаосу із руйнуванням однієї соціальної системи, в той час, коли інша соціальна система ще не сформувалася. Соціальний хаос, таким чином, – особливий якісний стан соціального часу» (Бляхер Л. Є., 1998).

Поняття «соціальна ентропія» нерозривно пов'язане з поняттям «соціального хаосу», оскільки воно допомагає пояснити та уточнити останнє. Сутність соціальної ентропії полягає у зростанні соціального хаосу, руйнуванні функціональної цілісності суспільства та розбалансуванні системи, що може в останніх випадках призвести до її повного руйнування. Встановлено, що найчастіше соціальну ентропію визначають як ступінь безладу соціальної системи. Приміром, таке визначення пропонує Л. Д. Бевзенко: «ентропія – це ступінь неупорядкованості системи, іншими словами – міра хаосу системи» (Бевзенко Л.Д., 2002, с.35). Проте, існують і інші дефініції ентропії, які пов'язані з початковим значенням цього терміна. Так, давньогрецька лексема «ἐν-τροπή» складається із двох частин: «ἐν» – «в» і «τροπή» – «поворот», «перетворення», яка означає, таким чином, міру невизначеності, непередбачуваності, неочікуваності. Поняття «ентропії» широко застосовувалося у природничих науках (фізика), і порівняно недавно (60-70-ті роки) увійшло в арсенал соціально-гуманітарних наук. Західні дослідники (К. Бейлі, М. Форсе та ін.) характеризували соціальну ентропію в зв'язку з такими поняттями, як безлад, рівновага, однорідність, рівність, свобода, стабільність, незнання (Бейлі К., 1990). Протилежним йому поняттям було поняття «негентропія», яке визначалося як порядок, нерівновага, неоднорідність, нерівність, обмеження, нестабільність, знання (Форсе М., 1989). Аналіз сформульованих науковцями визначень переконує, що найбільш характерний стан суспільства – це нестабільність, нерівноважність, які зумовлені коливаннями між організацією і дезорганізацією, соціальним

порядком і соціальним хаосом, тенденцією до розпаду суспільства і тенденцією до його виживання у процесі розвитку.

Під час аналізу наукових досліджень дійшли висновку, що соціальну ентропію можна визначити також як «кількісну і якісну міру невизначеності стану суспільної системи, за якої подальший процес її розвитку може мати різні результати» (Найденов О. Г., 2014, с.68). Інші українські дослідники Ю. Канигін і Г. Калитич переконливо доводять, що ентропія – це міра віддаленості людської спільноти від оптимального рівня свого функціонування (Канигін Ю. М., 1990). Інакше кажучи, чим більша віддаленість від еталона, тим більшою є ентропія.

Значущими для дослідження вважаємо твердження Г. О. Нестеренко, яка, звертаючись до аналізу соціальної ентропії, показує, що стосовно до соціальної системи вона виконує ряд важливих функцій: 1) ентропія є фактором адаптації системи до мінливого оточення, готує сценарії майбутнього розвитку системи; 2) ентропія, забезпечувана внутрішнім розмаїттям системи, постає основою набуття її компонентами єдності; 3) вона також є способом синхронізації темпів розвитку компонентів системи і тим самим збереження її цілісності; 4) вона виступає стимулом до розвитку системи і є фактором оновлення складної системи (Нестеренко Г. О., 2007). З огляду на це, виконуючи цілий ряд важливих функцій, соціальна ентропія виявляє міру однорідності елементів соціальної системи, оскільки вона залежить від розмаїття таких елементів. Адже ентропія системи буде вищою, якщо за допомогою більшої кількості способів можна буде поміняти між собою елементи системи без пошкодження загальної системної якості. Тому нам імпонує думка Г. О. Нестеренко, що ентропія також і «міра унікальності елементів», тому що унікальність і однорідність елементів будуть взаємопов'язаними між собою. Тому, у широкому сенсі, соціальна ентропія – «це характеристика міри, яка визначає співвідношення рівня порядку й безладу системи. У вузькому розумінні для конкретизації та розрахунку відповідних величин окремо виділяють два показники – ентропію та негентропію» (Нестеренко Г. О., 2007).

Отже, можна знайти зв'язок між поняттями ентропії і переживаннями соціального суб'єкта, який Л. Д. Бевзенко вважає нерозривним, справедливо вказуючи на те, що «переживання буде тим індивідуальним вкладом в ентропію суспільства, яку ми визначаємо» (Бевзенко Л. Д., 2002, с.181). Дійсно, в переживанні міститься уявлення індивіда про соціальний порядок і уклад суспільства, і воно несе інформацію про місце конкретної людини в соціальній системі та усвідомлення нею цілісності цієї системи. Про це слушно зазначає І. А. Доннікова, яка представляє «соціальну ентропію як процес саморуйнування соціального буття, пов'язаний з «безглуздя» людського життя, але таке визначення було б не зовсім коректним. У реальності повна втрата смислу – це скоріше крайність, ніж норма. Набагато частіше складається інша ситуація, коли для людини значущими є явища, процеси, стани, які можна схарактеризувати одним словом – антилюдські. Спрямованість проти людини – мабуть, саме це визначає сутність соціальної ентропії» (Доннікова І. А., 2011, с. 49).

Проте, людина може розглядатися і як джерело соціального хаосу, оскільки людська сутність сповнена протиріч, у потенційному вигляді містить як творчі, так і деструктивні здібності, які реалізуються в соціумі. Творчі здібності людини, створюючи культуру, допомагають їй виробляти механізми самоорганізації особистого та соціального життя. Оскільки людина, створюючи соціальні зв'язки та беручи участь у міжіндивідуальних взаємодіях, постає ініціатором негентропійних процесів у суспільстві (Доннікова І. А., 2011).

Незважаючи на розуміння певного ступеня досліджуваності соціальних процесів, пов'язаних із ентропією, тим не менше, теорія соціальної ентропії все ще потребує подальшої розробки в контексті вивчення соціального порядку та соціального хаосу, в контексті взаємодій індивіда та суспільства. Між тим, сильне наближення між поняттями ентропії і хаосу не видається правильним: поступове зростання ентропії може призвести до хаотичного стану елементів і структури соціальної системи. Однак, ентропія – це динамічна характеристика,

яка визначає ступінь порядку та безладу, а соціальний хаос – це стан, коли система вийшла зі стану ентропії і перебуває в стані повної невизначеності.

Аналітичне вивчення наукових досліджень переконало, що процеси самоорганізації у суспільстві мають складний нелінійний характер. Самоорганізація є об'єктивним явищем соціального життя суспільства. Вона проявилася у нерівноважному та багаторівневому коливанні між станами соціального порядку (упорядкування) та соціального хаосу (неупорядкованості). В історії соціально-філософської думки відношення між порядком і хаосом, як правило, розглядалися на користь порядку, тобто розвиток суспільства сприймався як лінійний, прогресивний, як перехід від менш досконалого порядку до більш досконалого. Соціальна синергетика вперше інтерпретувала відношення між хаосом і порядком у новому руслі. Вона відмовляється від абсолютизації як порядку (класична традиція), так і від хаосу (деконструктивізм), але пропонує шлях становлення «порядку з хаосу», причому йдеться не про зовнішню силу, яка впливає на соціальну систему, вибудовує певний модус порядку. Але порядок виникає в соціальній системі спонтанно, як наслідок внутрішніх процесів самоорганізації системи.

«Синтез порядку і хаосу в дисипативній структурі має два аспекти. По-перше, її «порядок» існує лише за рахунок «хаосу», внесеного в середовище. По-друге завдяки своєму «порядку» вона набуває здатності адекватно реагувати на хаотичні дії середовища і цим зберігати свою стійкість. В упорядкованій поведінці дисипативної структури існують елементи хаосу, але ці елементи є необхідною умовою її існування» (Квітка С. А., 2012, с. 58). Як свідчить історія, в різноманітних суспільствах, які змінювалися протягом віків, процеси самоорганізації виконували роль чергування централізації і децентралізації. Централізація при цьому являє собою об'єднання елементарних структур у структури більш високого порядку, а децентралізація, навпаки, – розпад складних структур на більш прості. Так, наприклад, відбувалося створення та розпад нових імперій, різного роду об'єднань у політичній історії людства. Ці процеси можуть протікати різнопланово, багатостороннє, наприклад, ці

структури можуть об'єднуватися в різній послідовності та за різними правилами, як у випадку централізації, так і в разі децентралізації. Однак, спектр напрямів, у яких відбуваються процеси самоорганізації, не є довільним, він залежить від особливостей тієї чи іншої системи та її зовнішнього оточення. Таким чином, «культурно-історична дійсність постає як безкінечний процес, без початку, який самоорганізується та постає чимось новим, рухається не за закономірною заданістю, а породжується цим новим рухом випадком і ймовірністю вектора становлення нових форм і якостей» (Романов В. Л., 2001, с.278).

Основною умовою в цих процесах постає біфуркація, тобто стохастичний процес вибору системою різноманітних варіантів розвитку. Слід наголосити, що йдеться про ланцюг біфуркацій і послідовних актів вибору. Ланцюг біфуркацій виводить систему з початкового стану, і, як правило, досягаючи певного моменту (атрактора), система уже не може повернутися назад. Для конкретної соціальної системи чергування процесів централізації та децентралізації визначається характером атрактора. Переважання централізації визначається простими атракторами, а децентралізації – нерегулярними атракторами. В аспекті пропонованого дослідження важливим є твердження С. А. Квітки, який зазначає: «процес централізації в умовах взаємодії із зовнішнім середовищем не може тривати нескінченно: досягнувши деякого граничного стану («простий атрактор»), він зупиняється. Те ж саме відбувається і з процесом децентралізації: розпад системи закінчується, досягнувши відповідного граничного стану («дивний атрактор»). Таким чином, дисипативна структура зазнає безліч біфуркацій, балансує між простими і дивними атракторами» (Квітка С. А., 2012, с. 58).

У соціально-філософському знанні та в історичній науці потрапляння соціальної системи в точку біфуркації отримало назву кризи, або – революції. Багато вчених зазначають про значні труднощі в передбаченні початку революційних подій, або навіть указують на безглуздість подібних передбачень: «теорія революції безглузда, або, якщо вона здатна передбачити,

то передбачення будуть спростованими, якщо ж не здатна, то це не теорія. Найбільше, чого ми можемо очікувати від так званих «теорій революцій», – це інтерпретація подій, які уже відбулися, що само собою уже буде великим інтелектуальним успіхом» (Штомпка П., 1996, с.389). Справді, в межах попереднього лінійного підходу в традиційній історичній методології це зробити практично не можливо. Однак, якщо перейти до самоорганізаційної моделі соціальних змін, то можна намагатися, як зазначає Л. Д. Бевзенко, або побудувати математичну модель змін, знаючи динаміку основних системних параметрів, або відслідковувати стан поточних суспільних показників, «припускаючи, що момент настання біфуркаційних подій, пов'язаний зі змінами системних параметрів, знайде своє відображення в рівні соціальної ентропії» (Бевзенко Л. Д., 2002, с. 137-138). Проте, в обох випадках здійснити це буде не просто, і одержані результати все ще матимуть ймовірнісний характер. Як, приміром, події 11 вересня 2001 року, які фактично стали точкою біфуркації для світової системи, адже світовий порядок після них зазнав радикальних змін. Хоча, назвати ці події кризою або революцією вкрай складно.

Крім гострих кризових моментів у розвитку суспільства спостерігаються кризові явища, пов'язані зі зміною поколінь, хоча вони, як правило, мають локальний характер, але їх численність загрожує масштабною соціальною кризою. «Невідповідність старої соціальної структури, яка виникає, (у загальному випадку, – форма влади і власності) новим соціальним елементам (нові люди і нові корпорації) породжує у суспільній свідомості сукупність уявлень про можливі варіанти («сценарії») іншої структуризації суспільства. Такі уявлення (чи, принаймні, частина з них) зазвичай відображують з тим чи іншим ступенем точності реальні можливості перебудови глобальної соціальної структури. Отже, кризовий стан суспільства припускає об'єктивне виникнення набору нових можливих соціальних структур, реалізація кожної з яких може відновити втрачену відповідність між глобальною структурою соціальної системи та її елементами» (Дзьобань О. П., 2011, с.10).

Як засвідчує історичний досвід, силою, яка відповідальна за самоорганізацію, є соціальний вибір, який здійснюють соціальні суб'єкти. Іншими словами, зіткнення інтересів протилежних сторін, політична боротьба між різними соціальними групами та соціальна конфронтація, пов'язана з протистоянням «ідеалів і цінностей». Важливу роль у цьому відіграє еліта того чи іншого суспільства, але в моменти біфуркацій вирішальне значення має політичний лідер, навколо якого формується нова ідеологія або міфологема. «Лідер, харизма, вождь, герой – це безпосередньо пов'язані з темою самоорганізації та біфуркації соціальні феномени. Впливаючи на маси, еліта та її лідер у моменти післябіфуркаційної інтеграції можуть діяти тільки шляхом згуртування суспільства завдяки генерації певного міфологічного простору, який дає ефект резонансного відгуку. Якщо пропонований міф наперед заданий самим соціальним середовищем, то він спрацьовує як атрактор, відбувається його «самоформування», що й забезпечує такий резонанс. Еліта стає соціальним явищем (вершиною організаційної соціальної структури) в стабільні часи суспільної історії. В моменти соціальних зламів еліта може бути елітою лише шляхом утвердження свого духовного лідерства в атрактивному міфологічному середовищі, адже в цей час соціальна впорядкованість має переважно самоорганізаційну природу» (Бевзенко Л. Д., 2002, с. 141). В історичній науці цьому явищу відповідає проблема особистості в історії, коли описується роль того чи іншого видатного діяча історії в розвитку історичного процесу в суспільному житті. В аспекті дослідження слід зазначити, що Д. В. Ковтунова, вивчаючи роль соціального суб'єкта в контексті самоорганізації соціальних систем, робить висновок про те, що «соціальний суб'єкт, який ініціює свій певний вплив на керівні параметри соціальної системи, намагається не просто вивести її на певний адекватний атрактор ... а передбачає реалізацію ідеї вибору соціальним суб'єктом найбільш доцільних сценаріїв майбутнього, щодо безпосереднього вирішення тих кризових ситуацій та протиріч, які характерні для сучасного соціального розвитку суспільства» (Ковтунова Д. В, 2013, с.3-4).

На наш погляд, можна виокремити певні різновиди соціального вибору, який реалізують суб'єкти в період біфуркації: фундаменталізм (безкомпромісність), компроміс, арбітраж (нейтралізація), конвергенція. Фундаменталізм означає, що певний лідер займає безкомпромісну позицію стосовно своїх опонентів і прагне до повної та тотальної перемоги над супротивником як фізично, так і морально. Компроміс припускає примирення та вказує на готовність протилежних сторін іти на взаємні поступки. Арбітраж проявляється як відмова від своїх ідеалів і передача вибору третій силі, яка є сторонньою, але здатною до наведення суспільного порядку. І, останнє, конвергенція – потребує виходу із ситуації, яка склалася, шляхом пошуку нових ідеалів і міфів, синтезуючи уже наявні. Відтак, самоорганізація суспільства визначається значенням «людського фактора в креативному оновленні соціальних структур, їх розкритті та саморухові. На основі цього принципу сформульовано положення про динамічну соціальну організованість. Відповідно до цього положення, критерієм упорядкованості соціальної системи є не статична рівновага, а узгодженість (когерентність) руху, коли система відкрита для творчості індивідів, чутлива до інновацій, які виникають, реагує на них структурними змінами, які призводять до нового, більш високого рівня впорядкованості та узгодженості» (Романов В. Л., 2001, с.24).

Здійснивши вибір, соціальна система починає діяти відповідно до обраного варіанту, самоорганізаційні механізми починають взаємодіяти з організаційними. Іншими словами, починається процес організації суспільства, який реалізує політична система суспільства на основі організаційних механізмів. Як результат, самоорганізація суспільства у взаємодії з організацією відновлює соціальний порядок. «Самоорганізація як спонтанне утворення нових структур і організація як свідоме упорядкування виступають як єдині форми (які взаємодоповнюють одна одну) узгоджуваності рухів (дій, діяльності, поведінки) соціальних індивідів. Процес організації спрямований на виявлення нових соціально-конструктивних якостей системи, яка формується, та забезпечує фіксацію та добудову відповідних структур, які

самоорганізуються. Самоорганізація входить в організаційний процес, забезпечуючи гнучкість і зумовлену нею адаптивну здатність цілеспрямовано створюваних структур» (Романов В. Л., 2001, с.28).

На підставі вищезазначеного, доходимо висновку, що на мікрорівні буденного життя кожна людина зіштовхується із цими процесами, здійснюючи акт вибору в життєвих точках біфуркації. З огляду на це, цікавим вбачаємо підхід до вивчення соціальної самоорганізації, запропонований І. А. Донніковою, яка визначає його як філософсько-культурологічний (Доннікова І. А., 2011, с. 5). У концепції дослідниці соціальна самоорганізація розглядається крізь призму культурологічного підходу, який реалізує ідею негентропійної функції культури. Культура розглядається як один із можливих способів самоорганізації суспільства, який є «людиномірним», тобто, спрямованим на творення та утвердження смислових констант людського існування. Культура постає «захисним покриттям» людського буття, вона здійснює вибір соціальних стратегій та інновацій, які входять до загальнолюдського смислового контексту. Проте, входження індивіда в сучасні теорії самоорганізації не минає без труднощів, адже вони «безсуб'єктні». «При цьому виникає проблема – як у людиномірному за змістом гуманітарному знанні можуть «працювати» безсуб'єктні моделі процесів самоорганізації, які пропонує синергетика» (Доннікова І. А., 2015, с.163). Вирішення цього завдання І. А. Доннікова вбачає у застосуванні методів гуманітарних наук – феноменологічного та герменевтичного для виявлення смислово констатувальних основ соціокультурного буття. «Різні способи осмислення, таким чином, констатують різні зв'язки та відношення людини і світу, визначають різновекторну перспективу її самореалізації та самоідентифікації. Смысл стає процесом, у якому щось відкривається людині (і в ній самій, і в навколишньому світові), а щось залишається прихованим, іноді – назавжди. Людське буття, яке ґрунтується на цілепокладанні, принципово непередбачуване. У своєму становленні людина постійно перебуває на межі «розуміння-нерозуміння», тобто в ситуації смислової невизначеності,

можливості знаходження смислу та його втрати, а значить, самонабуття або самовтрати» (Доннікова І. А., 2015, с.163-164). Проте, здійснення подібного синтезу поки залишається відкритим і потребує подальшої розробки.

Повертаючись до питань соціальної самоорганізації на макрорівні, слід зазначити, що в межах національно-державних утворень самоорганізація та організація проявляють себе як громадянське суспільство та державна влада. «Держава і громадянське суспільство, незважаючи на організаційні відмінності, за своєю природою як підсистеми єдиної національної спільноти мають більше підстав для синергійної взаємодії, ніж простиставлень. Громадянське суспільство у сучасному наддинамічному соціальному світі не може не корелювати із державною владою, адже саме в ньому, в процесі соціальної самоорганізації, утворюються параметри порядку, які фіксуються державою в правових нормах, що впорядковують цивільні відносини. Аналогічно, як і державні структури не звільнені від цивільних відносин, адже їх діяльнісним початком є люди, яким в умовах найбільш жорстких адміністративних обмежень властиво діяти на користь приватного інтересу, в тому числі й у службовій діяльності» (Романов В. Л., 2001, с.52).

Тому, керівна еліта зазвичай має можливість підтримувати консенсус у суспільстві шляхом постійної модернізації його політичних, економічних та інших структур, не допускаючи виникнення між ними серйозних суперечок та протиріч. Це дозволяє підтримувати в соціальній системі потрібний рівень ентропії, не даючи їй вийти за критичні межі, й тим самим уникати входження системи в період біфуркацій. Існування таких технологій і стратегій, які шляхом попереджувальних реформ дозволяють політичній еліті гармонізувати соціальні відносини завдяки консенсусам і поступкам, показує можливість оптимального розвитку суспільства.

У певному сенсі теорія соціальної самоорганізації, в якій показано, як синтез порядку та хаосу в складній дисипативній системі, що саморозвивається, призводить до виникнення нових структур порядку, пов'язана з ідеєю соціальної еволюції або соціального прогресу. Проте, ця еволюція або прогрес

не співвідноситься з попередніми концепціями лінійного розвитку. Це нелінійний розгляд ідеї прогресу, в якій прогрес постає як чергування порядку та хаосу, причому, останній зберігає свій творчий характер, сприяючи виникненню нових соціальних форм і структур.

Таким чином, теорія соціальної самоорганізації відкриває нові можливості для вирішення таких фундаментальних соціальних проблем, як природа соціальних змін (революцій) і криз, детермінізму культурно-історичного розвитку, його суттєвих сил і факторів, критеріїв соціального прогресу та можливостей соціального управління та прогнозування. Ця теорія не є перефразуванням «старих істин новою мовою», але дійсно в результаті такого підходу формулюється нова система соціальних понять (соціальний порядок, соціальний хаос, соціальна ентропія тощо) і виявляються нові закономірності соціального розвитку, без яких неможливо сьогодні уявити сучасне суспільство в сучасному світі. Крім того, процеси самоорганізації, оскільки вони мають спонтанний і непередбачуваний характер, показують роль ігрових, міфологічних, ідеологічних структур у соціальній реальності. «Гра, міф мають здатність створювати на своїй основі певну соціальну цілісність, безліч людей виявляються наче під впливом якоїсь надособистісної сили, яка координує їх дії, ритмізує, дарує здатність тонко відчувати один одного, сприяє ритмічній узгодженості дій. Узгодженість без погодження» (Бевзенко Л. Д., 2017, с.98). Про існування у суспільстві цієї надособистісної сили зазначали такі вчені, як Г. Лебон, Г. Тард, С. Московісі, Й. Гейзинга, Г. Гадамер, К. Юнг, М. Еліаде та ін. Таким чином, самоорганізація у вигляді міфу, який уособлює її, чи ідеології, по суті є основною формою впорядкованості суспільства у періоди соціальних потрясінь, зламів і криз.

3.2. Концепти самоорганізації сучасного суспільства: формування та розвиток в Україні

Визначальним принципом синергетики, як уже зазначалося в інших розділах, є принцип самоорганізації систем. Він означає, що в системах певного типу відбуваються процеси, протягом яких створюється, підтримується та оновлюється структура певної системи, що, в свою чергу, спрямоване на збереження її цілісності. Згідно з синергетичними дослідженнями, самоорганізація є універсальною властивістю всіх відкритих складних систем, незалежно від їх природи. Вірогідними вважаємо висновки В. С. Лутая: «самоорганізація почала розглядатися як атрибутивна властивість у всіх складних відкритих системах, а не тільки як властивість, яка стосується біологічних і соціальних систем. Тим самим, усі складні соціальні системи, виходячи з даного принципу, слід розглядати як особливі форми прояву зазначеної вище атрибутивної властивості. Це, у свою чергу, ставить питання про взаємозв'язок усіх форм між собою, про закономірності їх історичного становлення» (Лутай В. С., 2004, с.132). Принцип самоорганізації, відтак, показує неперервність процесів самоорганізації на різних рівнях природного та соціального світу. Додатковим щодо нього буде принцип самовідтворення систем, який встановлює, що збереження власних параметрів складної системи, що самоорганізується, є її власною проблемою і задачею. Оскільки всі функції системи в кінцевому рахунку спрямовані на її власне відтворення, на стримування ентропії в системі та послаблення наслідків ентропійних показників. Таким чином, всередині самої системи існує стійка антиентропійна тенденція (Нестеренко Г. О., 2007).

Крім того, важливими синергетичними принципами, які особливо використовуються у соціальному пізнанні, є принципи відкритості, нелінійності, нестабільності соціальних систем. Поняття відкритості пов'язане з уявленнями про те, що система має визначений зв'язок зі

своїм оточенням. Відкритими вважаються такі системи, які вільно обмінюються з навколишнім середовищем речовиною, енергією та інформацією. Закриті системи не тільки не мають такого зв'язку, але, внаслідок його відсутності, ентропія тільки зростає. В той час, як у відкритих системах можливе її зменшення за рахунок експорту в навколишнє середовище. З огляду на це, закриті системи не здатні до саморозвитку, вони «працюють» тільки на самозбереження, але й так це постає можливим тільки до визначеного моменту внаслідок зростання хаотичних структур всередині самої системи. Принцип нелінійності означає існування багатоваріантності шляхів розвитку соціальної системи, можливості вибору з альтернативних напрямів руху, визнання різної темпоральності розвитку. Принцип нестабільності визначає, що тільки нерівноважні системи, тобто, ті, що далекі від стійкості, здатні до самоорганізації та самовідтворення. Таким чином, складним відкритим системам неможливо диктувати шляхи розвитку. Замість того, необхідно ретельно вивчати їх внутрішні тенденції і визначати, як вивести систему на потрібний їй шлях еволюції. Оскільки в системах, які самоорганізуються, навіть найбільш незначні ефекти (флуктуації) в момент точки, або каскаду біфуркацій, можуть значно впливати на напрям її розвитку. І, відповідно, постає можливим завдяки таким слабким впливам спрямовувати рух системи, економно використовуючи час, зусилля, ресурси.

Синергетика також вводить у науковий обіг поняття випадковості, оскільки вибір, яка саме флуктуація здійсниться в системі, не може бути однозначно детермінованим: «розвиток відбувається через випадковість вибору шляху в момент біфуркації, а сама випадковість (така її природа) ніколи не повторюється двічі» (Курдюмов С. П., Князева О. М., 1994, с.172).

В момент біфуркації соціальна система втрачає свій порядок і переходить у режим соціального хаосу, який може мати різні наслідки. Оскільки хаос у такому випадку має не тільки руйнівний характер, у синергетиці сприймається твердження про конструктивну роль хаосу в процесах самоорганізації системи. Хаос визнається творчим началом, який здатен сприяти оновленню системи,

конструктивним механізмом його еволюції. В момент соціального хаосу, як правило, з елементів системи утворюються нові структури, новий соціальний порядок.

Основним показником динамічності складної соціальної системи є поняття «соціальна ентропія», яке визначає ступінь неупорядкованості системи. Рівень ентропії визначає, в якому стані зараз перебуває система, наскільки в ній присутній порядок чи хаос, наскільки вона стабільна чи нестабільна тощо. Надто високий рівень ентропії є причиною руйнування попередньої системи та переходом до нової. Існує так звана «точка неповернення», коли, потрапляючи в стан хаосу, соціальна система уже не може повернутися до попереднього стану. Таким чином, у синергетиці з'являється принцип неповернення, який полягає в тому, що виникнення нових параметрів порядку призводить до нових якостей елементів системи, тому процес самоорганізації спрямований виключно вперед. Це не означає прогрес у розвитку системи, але безсумнівно еволюційний рух: «система стає тим, чим вона може бути, переживаючи певну подію чи серію подій у часі» (Романов В. Л., 2001, с. 30).

Такі положення синергетичної методології стосовно соціальних систем мають важливе теоретичне та прикладне значення. Формування, або, як вважають сучасні українські дослідники, самовідтворення українського етносу та розвиток українського суспільства, як доводять проведені в цій сфері синергетичні дослідження, відповідають цим методологічним принципам.

Проте, необхідно визнати, що соціальні явища, з одного боку, підпорядковуються певним теоретичним закономірностям, а з іншого – вони з точки зору історичної перспективи є унікальними. Тому, соціальні моделі і теоретичні конструкції дають лише ймовірнісні схеми загального процесу функціонування соціальної системи. Соціальне прогнозування та планування з точки зору синергетики має відносний характер, вони показують залежність між різними показниками суспільного розвитку. «У цьому проявляється унікальність соціальних явищ і специфічність проявів соціальних законів. Вони є унікальними в тому відношенні, що виступають елементами визначеної

історично конкретної культури і форми соціального буття ... Будучи такими елементами, вони відображають у своїй структурі специфічні протиріччя та способи їх зняття, характерні для певного часу та культури» (Нестеренко Г. О., 2007).

Вихід трьох монографій, присвячених питанням самоорганізації українського суспільства, з одного боку, дозволив накопичувати фактичний матеріал для створення теоретичної моделі самоорганізації, з іншого – показав застосування таких синергетичних понять, як самоорганізація, біфуркація тощо у вирішенні проблеми генезису української нації. Автори обґрунтовують висновок про те, що «сучасна урбаністична цивілізація формується, як правило, в національних формах, а саме – національної держави і національної економіки. Тому, політична незалежність постає формою самоорганізації цієї цивілізації як громадянського суспільства» (Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В., 2003, с. 49-51).

У колективній монографії «Український соціум» (2005) за редакцією С. В. Крисаченка, також указується значущість теорії соціальної самоорганізації для вивчення процесів становлення українського соціуму, який є складною соціальною системою, що саморозвивається. «Характерною особливістю розуміння світу як складної органічної самоорганізованої системи (соціум і є саме такою системою) є акцентування уваги на спонтанній появі нових порядків (структур) при їх переході від нестабільного стану до стабільного. При цьому слабкі флуктуації («відхилення від норми»), які визначають нову структуру та стійкість складної системи (одну з багатьох можливих), не є виключними, а постійно наявними в системі поряд з іншими флуктуаціями» (Степико М., 2005, с.42).

Але, як справедливо зауважує Г. О. Нестеренко в наукових студіях, присвячених застосуванню синергетичного підходу в соціальному пізнанні, існує такий серйозний недолік як недостатня розробленість цілісної концепції самоорганізації, яка стосується розвитку українського суспільства. У багатьох працях робиться висновок про переваги синергетичного підходу, який постає як

альтернатива організаційному підходу, тобто такому, який реалізується виключно під впливом держави. «Проте, далі цього більшість дослідників не заходять, залишаючи поза увагою принципи біфуркації, синергетичного резонансу, дисипації енергії, дії атракторів тощо... Але спочатку потрібно виявити, чи правомірно розглядати націю як соціальну систему – і у випадку позитивної відповіді для її дослідження можна застосувати синергетичну методологію» (Нестеренко Г. О., 2007). Ця теоретична задача була вирішена Г. О. Нестеренко в її концепції самовідродження української нації, в якій, ґрунтуючись на теорії соціальної самоорганізації, учений вдалося показати, як абстрактна теоретична схема пояснює ключові моменти історичного минулого України (Нестеренко Г. О., 2009).

Так, у наукових студіях Г. О. Нестеренко виокремлює три основні рівні дії процесів самоорганізації в етнонаціональних суспільствах: донаціональний рівень, національний і наднаціональний. Перший рівень належить до історичного минулого того чи іншого народу, коли тільки починається формування етнічних груп. Другий рівень відображає появу нації як незалежного політичного об'єднання, тобто рівень національної держави. І третій рівень – наднаціональний – означає появу наднаціональних міжнародних об'єднань, призначених для управління та контролю над національним розвитком і проведення арбітражу (Нестеренко Г. О., 2007).

У площині історичної реальності така класифікація виражена певними періодами в європейській історії (переважно), в які відбувалося формування соціальних структур і інститутів, які відповідають кожному періоду. Так, донаціональний період, як вважає автор, припадає на етап історичного минулого людського суспільства до XIX століття, оскільки саме це століття відзначилося як період зародження націй. У цей період основні форми самоорганізації суспільства ґрунтувалися на ірраціональних факторах: міфах, релігійних уявленнях, ритуалах і звичаях. Національний період (XIX-XX ст.) характеризувався формуванням первісно національних європейських держав, а згодом і держав у інших частинах світу, в яких правові норми та регулятиви

стали визначальними для перебігу процесів самоорганізації. Нарешті, у другій половині XX століття виникають міжнародні об'єднання (ООН, Європейський Союз та ін.), мета яких полягає у регулюванні та управлінні в політичних, економічних, військових і інших питаннях на наднаціональному рівні. Починаючи з цього часу, поширення інформаційних технологій і Інтернету сприяють створенню глобального комунікативного простору, в якому процеси самоорганізації набувають нового виміру.

Виходячи з вищезазначеного, Г. О. Нестеренко виділяє три рівні соціальної самоорганізації залежно від факторів, які притаманні цим рівням: ірраціональний, законодавчий, інформаційний. Дослідниця зазначає, що «історичне панування певного рівня механізмів самоорганізації не означає, що після завершення відповідної епохи цей рівень втрачає силу. Сьогодні, теоретично кожна національна система самоорганізується на трьох рівнях одночасно, а практично – для кожної держави дія механізмів того чи іншого рівня домінує» (Нестеренко Г. О., 2007).

Така концепція корелює зі ще однією роботою, пов'язаною з аналізом соціальної саморегуляції суспільства, розробленою Н. В. Крохмаль. Незважаючи на те, що Н. В. Крохмаль розглядає історичні форми саморегуляції суспільства, вона трактує саморегуляцію в контексті соціальної самоорганізації: «під терміном «саморегуляція соціального процесу» ми розуміємо самоупорядкованість процесу життя завдяки самоорганізаційним можливостям, тобто, тим атрибутивним якостям, які притаманні самій спільноті людей» (Крохмаль Н. В., 2004, с. 19). Вона також виділяє три етапи соціальної саморегуляції: архетипний, нормативний, семантичний. На кожному етапі було задіяно різноманітні механізми соціальної саморегуляції, які перегукуються за своїми характеристиками із зазначеними Г. О. Нестеренко видами соціальної самоорганізації. Так, на першому етапі основними механізмами є міф, ритуал, традиції та первинні форми релігії, формування перших соціальних норм і суспільних відносин у цей період відбувалося в усній формі. По мірі розвитку писемної культури відбувалося закріплення цих норм у законах, нормах права

тощо, на основі яких створювалася система державного управління та відбувалося розмежування моральних, релігійних та ідеологічних норм. Таким чином, на другому етапі виникнення держав визначає основні механізми соціальної саморегуляції. Третій етап – початок XX століття, характеризується новим рівнем поширення потоків інформації, поступовим розвитком глобалізації, виникненням міжнародних політичних, економічних, воєнних і інших структур та інститутів, які зменшують значення окремих національних держав і створюють нові можливості для соціальної саморегуляції.

Екстраполяція цих теоретичних моделей соціальної самоорганізації на історичний розвиток української нації показує, що «в історичному плані сучасний етап створення української нації характеризується як перехідний до інформаційної цивілізації, але реальних підстав для цього ще напрацьовано мало. Наприклад, на етапі цього переходу повинна помітно вирости організаційна та навіть кратологічна роль громадянського суспільства. Проте, в Україні воно ще явно не готове до такого різкого посилення організаційної функції та збільшення відповідальності» (Нестеренко Г. О., 2007). В українському суспільстві все ще домінують ірраціональні механізми, а законодавчі розвиваються дуже повільно і поки на початковому рівні. Крім того, Україна як національна держава ще недостатньо включена в наднаціональні міжнародні структури, і хоча вона є членом багатьох політичних об'єднань і союзів, але її роль у цих об'єднаннях дуже незначна та непомітна. Це стосується економічних, воєнних, культурних і інших структур. Тому, незважаючи на зовнішні впливи зі сторони міжнародної спільноти, українська нація поки що мало представлена у сучасному світі. Завершальний висновок, який робить українська дослідниця, виявляється невтішним: «наслідком всього цього є те, що сучасний стан українського соціуму характеризується як хаотичний» (Нестеренко Г. О., 2007).

З іншого боку, соціальний хаос, як його представлено в теорії соціальної самоорганізації, не є виключно руйнівною силою, але містить у собі конструктивні елементи. Тому, для українського суспільства, незважаючи на

його перебування в точці біфуркації, тобто вибору атрактора для встановлення соціального порядку, є підстави для оптимізму. «Ідея двох різновидів динамічного хаосу дає підстави для оптимізму, оскільки стверджує, що смуга знижувального динамічного хаосу обов'язково на чомусь зупиняється, впираючись у певні нерозкладні та незмінні закономірності самоорганізації системи – так званий рівень нижнього динамічного порядку. Навіть більше – в соціальній системі часто руйнівна сила хаосу трансформується в конструктивну енергію творчості. Оптимізм підкріплюється так само і тим, що після повернення до нормальних умов знижувальний хаос також нівелюється і відбувається повернення соціальних регулятивів попереднього стану» (Нестеренко Г. О., 2007).

У філософському словнику В. Шинкарука запропоновано наступне визначення: «самоорганізація – це здатність системи самостійно підтримувати чи удосконалювати рівень своєї організації від час зміни зовнішніх або внутрішніх умов свого існування, діяльність з урахуванням минулого досвіду, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування» (Шинкарук В., 2002, с.596). Спираючись на це визначення, можна помітити певну взаємозалежність понять організація і самоорганізація стосовно питань, пов'язаних із формулюванням і розвитком громадянського суспільства. Слушною є думка, що розмежування від самоорганізації буде відрізнятися тільки тим, що самоорганізація розглядається як випадкове створення нових структур, а організація передбачає визначені спрямовані зусилля для формування цих структур. Але, так чи інакше, вони взаємно доповнюють одна одну в соціальному бутті. Вони мають спільне завдання – впорядкування структур і елементів системи для збереження її цілісності.

Нам імпонує думка Л. Д. Бевзенко щодо внутрішніх психологічних основ, на яких формується дія організації та самоорганізації. «Якщо говорити про *ті психологічні основи, які обслуговують обидва механізми соціальних змін*, то у використанні соціальної організації та відповідно механізму виникнення

організаційних соціальних структур полягає наша раціональність, свідомість, здатність до цілепокладання, інтенціональність, здатність до послідовного мислення та дій, алгоритмічність. У розпорядженні *другого механізму соціальних змін* – *самоорганізаційного* (і відповідно виникнення *самоорганізаційних соціальних структур*) перебуває наша ірраціональність, наявність несвідомого, здатність до паралельних мисленнєвих операцій, наші відчуття, пристрасті, здатність до віри, гри. Структури першого типу виникають як результат свідомого проекту, як цільові структури. Структури другого типу виникають спонтанно, не мають свого соціального суб'єкта» (Бевзенко Л. Д., 2005, с.45).

Таким чином, механізми дії організаційних і самоорганізаційних процесів у соціумі різняться, проте вони співвідносяться за принципом додатковості, доповнюваності (Н. Бор). «Самоорганізація доповнюється організацією, оскільки в суспільстві діють люди, яким притаманна свідомість, які ставлять для себе певні цілі, керуються мотивами власної поведінки та ціннісними орієнтаціями. Тому, взаємодія організації і самоорганізації, випадкового та необхідного формує основу розвитку соціальних систем» (Рузавин Г. І., 1995, с. 63).

Відтак, поняття «самоорганізація народу» містить у собі інтенції, пов'язані з організацією громадянського суспільства, яке є впорядкованою соціальною структурою. У цьому контексті поняття організація має два значення: його вживають у смислі наявності порядку та визначеного чіткого соціального устрою. З іншого боку – на позначення уже самої упорядкованої структури. Тому, громадянське суспільство як упорядковане ціле в сучасному світі корелює з державою як організаційною управлінською структурою. У громадянському суспільстві в процесі самоорганізації утворюється новий соціальний порядок і висувуються принципи та правила устрою суспільства, які потім закріплюються в організаційних формах державної влади – у правових документах: законах, актах, правових нормах тощо. Слушною є думка, що громадянське суспільство та держава об'єднані між собою як дві підсистеми,

що входять до однієї системи – єдиного національного суспільства. Прикладні аспекти теорії соціальної самоорганізації були представлені в деяких дослідженнях, присвячених вивченню дій самоорганізаційних механізмів у політичній історії України, починаючи з 2002 року і до сьогодні. Йдеться про філософсько-теоретичний аналіз різноманітних феноменів суспільного життя України (вибори до центральних органів влади в Україні 2002-2004 рр., події Майдану – 2004 і 2013 рр.) за допомогою синергетичної методології, яка дозволяє представити певні теоретичні моделі, що мають евристичну та практичну значущість. Так, Л. Д. Бевзенко пропонує свою самоорганізаційну модель інтерпретації подій в Україні в часи Майдану – 2004 року. Дослідниця вважає, що соціальна самоорганізація в цей період була відтворена у вигляді «натовпу, який діє» та «інших соціальних спільнот, інтегрованих загальним ігровим або міфологічним простором» (Бевзенко Л. Д., 2004). Зважаючи на те, що процеси соціальної самоорганізації відбуваються спонтанно, на відміну від організації, то, на думку дослідниці, до них залучені несвідомі аспекти людської психіки. Ця частина керує нашими емоціями, бажаннями, прагненнями тощо, в результаті яких індивід реалізує певні дії неявно та несвідомо.

Таким чином, перебіг процесів самоорганізації зумовлений не свідомими та цілеспрямованими діями людей як соціальних суб'єктів, а діями під впливом масових суспільних настроїв, певної міфології, яка існує в цей момент у суспільній свідомості та ігрових ситуацій. Як зазначає автор, міфологічний компонент виявився дуже впливовим, але під ним розуміється не традиційна міфологія, але міф як ідеологічна конструкція. «Під міфологією у даному випадку ми розуміємо не класичний сакральний міф, а певний спосіб моделювати події соціального світу і відповідно до цієї моделі вибудовувати свої поведінкові акти та соціальні переваги. В такому випадку практично зникає необхідність розмежування міфології та ідеології, адже ідеологія, будучи покритою вдало підібраною міфологічною оболонкою, цілком може стати основою самоорганізаційного структурування суспільства за умови

резонування з іманентно наявними в даному соціальному середовищі потенційними міфологічними побудовами» (Бевзенко Л. Д., 2004).

У точці біфуркації такі соціальні міфи набувають великої сили впливу на свідомість та умонастрої людей, оскільки вони виглядають як свого роду проекти спасіння, кардинальної зміни наявної незадовільної соціальної ситуації. До того ж, вони не спираються на раціональні аргументи, але, навпаки, орієнтовані на очікування здійснення «чуда». Тому, в подіях Майдану 2004 року було багато таких моментів, пов'язаних із присутністю великої кількості людей і виконанням ними діяльності заради утвердження, здійснення певної ідеологічної (міфологічної) установки, яку Л. Д. Бевзенко називає міфом Свободи. «Месіанський міф персоналізувався Віктором Ющенко та обслуговував смутну надію (задану біблійними месіанськими міфами як прообразами) на те, що може бути знайдений вихід аналогічний виходу до «землі обітованої» або «царству небесному». Головний смисл такого підходу – неконфронтаційна позиція у ставленні до панівного порядку. Новий порядок виникає наче в іншому вимірі, без явного руйнування старого, можливо шляхом його неагресивної трансформації. Імідж В. Ющенка – моральність, неконфліктність, харизматичність – дозволили йому успішно претендувати на роль сакральної фігури, яка уособлювала дану міфологію» (Бевзенко Л. Д., 2004). На думку вченої, такий міф Свободи сформувався достатньо давно, починаючи з моменту незалежності України та різноманітних політичних рухів, найбільш великий із них – «Україна без Кучми». Але цей міф був актуалізованим подіями другого туру виборів президента України, а згодом – у подіях на Майдані він набув остаточного оформлення.

Тому, можна стверджувати, що перехід до точки біфуркації розпочався з моменту виборів, оскільки «вибори – це завжди біфуркація», у них завжди наявний значний момент невизначеності та непередбачуваності. Також непередбачуваним постає й той соціальний порядок, який вибудовується після проходження точки біфуркації: «відомо, що революції рідко сприяли здійсненню планів їх організаторів. У зазначеній моделі стає зрозуміло – чому.

У них немає організаторів як таких. Доводять систему до точки біфуркації багато факторів, і ті, хто стоять на вершині революції, як правило, мало можуть їх підсилювати. Хоча, безумовно, до цього прагнуть. От тільки, *що буде потім, передбачити однозначно не може ніхто*» (Бевзенко Л. Д., 2005, с.72).

Це пов'язано з тим, що поведінка людей у процесі самоорганізації більш зосереджена не на результаті, а на самому процесі. Сценарії майбутнього розвитку представляються туманними та розпливчатими, оскільки вони не піддаються раціональному аналізу, а продиктовані імпульсами та мотивами, люди щось відчувають, але спільним для усіх постає відчуття неможливості повернення до минулого. Всі одностайні в тому, що минуле – подолане, з ним «усе скінчено». «Що слід підкреслити особливо – самоорганізація володіє неупередженістю природних процесів, а тому від неї не можна очікувати того, що вона буде штовхати систему однозначно у прогресивному напрямку. Її завдання – створювати соціальний порядок у ситуації кризи, яка настала, та хаосу, а чи буде цей порядок моральним або кримінальним – самоорганізація не вирішує» (Бевзенко Л. Д., 2004).

Таким чином, самоорганізаційні структури виникають ніби самі по собі, призводять до зниження загальної ентропії, а значить – до підвищення рівня загальної узгоджуваності. Майдан як самоорганізаційна структура виник спонтанно, у порівняно короткі терміни об'єднав багато людей, які регулярно збиралися у центрі Києва в будь-яку погоду та в ситуації будь-якої загрози. Багато писали про карнавальність Майдану та незвичайність такої форми соціальної революції. Крім того, люди самі покладали на себе певні функції та виконували їх, завжди знаходилися добровольці (волонтери), які прагнули виконувати ту чи іншу роботу, кожен відчував свою важливість. Це цілком пояснювані явища з точки зору теорії соціальної самоорганізації: «це ситуація, коли людина зі стану високої ентропії, відсутності зв'язку із соціальним оточенням (депресії, фрустрації, безнадії, розчарування) потрапляє в ситуацію зі спонтанним зменшенням ентропії (відчуття солідарності, підтримки, єдності, надії). На Майдані у всіх було відчуття власної важливості та значущості,

єдності та довіри, тобто простір з низьким рівнем ентропії» (Бевзенко Л. Д., 2017, с. 103).

Також, така ситуація має ігровий характер: «але гра, за Гейзинга, має багато форм. Війна та карнавал – різні не тільки в ціннісному вимірі. У сенсі гри – це ігрові структури, і для самоорганізації – це рівнозначні форми її прояву» (Бевзенко Л. Д., 2005, с.74). Якщо ж застосувати дану модель до опису Майдану-2013, то стає зрозумілим, що у такому випадку, самоорганізація якраз і набула форми справжньої війни, зі збройним протистоянням двох сторін і людськими жертвами. Таким чином, у періоди соціальних змін, у моменти кризи системи панівного соціального порядку, у суспільстві починають формуватися самоорганізаційні структури, і це виявляється справедливим для будь-якого суспільства, тобто, у всіх історичних періодах і всіх культурних просторах.

Дослідження із соціальної самоорганізації, проведені І. С. Добронравою та Л. Фінкелем, продемонстрували можливості застосування математичного апарату для аналізу політичних виборів в Україні в період 2002-2004 років. «Так склалося, що розгортання наших досліджень, яке є втіленням синергетичної інтерпретації математично оброблених даних про результати виборів в Україні, парламентських і президентських, відобразило хід подій, зрозумілих нами як соціально-політична самоорганізація українського суспільства» (Добронравова І. С., Финкель Л., 2008). Оскільки йдеться про декілька етапів дослідження, починаючи з 2002 року, потім – 2003 рік і 2004, то в цілому вони показують динаміку соціальних і політичних подій в Україні, які відбувалися в той момент. Хід дослідження полягав у наступному: за допомогою математичних методів (візуалізація багатовимірних вимірювань) було отримано графіки вибору кандидатів і політичних партій до парламенту України, що потребувало теоретичної інтерпретації. Для такої інтерпретації було залучено синергетичні моделі, а саме – модель соціальної самоорганізації.

«Синергетичні моделі виявилися найбільш потрібними на етапі обробки даних спостереження та експерименту, коли теоретична інтерпретація важлива для перетворення протокольних суджень спостерігача в науковий факт про об'єктивну реальність. Ефективність таких моделей відносно соціального пов'язана з тим, що синергетика охоплює його визначальні риси: цілісність і здатність до самоорганізації» (Добронравова І. С., Финкель Л. 2008). При цьому цілісність може набувати різних значень: цілісність як становлення нового цілого або як стійкий періодичний процес повторення стійкого цілого.

Одержані графіки продемонстрували риси розгалужень, характерні для біфуркації. Як зауважує І. С. Добронравова, біфуркація може відбуватися у двох випадках: або під час самоорганізації в однорідному середовищі, або в ситуації динамічного хаосу, який постав результатом попередньої самоорганізації. Стійкі структури в обох випадках утворюються по-різному: в однорідному середовищі реалізується один із атракторів, а решта – елімінуються. Така ситуація спостерігалася в Україні на виборах у 1991 році, коли практично не було політичних партій, а тому комуністична партія повернула втрачені позиції. В динамічному хаосі створюється нове політичне середовище, де наявна конкуренція різних політичних сил, або, використовуючи мову синергетики – атракторів. Тоді утворюється складна структура, яка не спрощується залежно від масштабу. В даному дослідженні було зафіксовано динамічно хаотичне середовище: «середовище здійснення вибору при проведенні виборів в Україні може бути математично визначеним як таке, що перебуває у стані динамічного хаосу. Динамічний хаос відрізняється від статистичного тим, що йому передують самоорганізація, він являє собою певну її фазу, здатен продукувати принципово складні структури (приміром, фрактали, які характеризуються масштабною інваріантністю)» (Добронравова І. С., Финкель Л., 2005, с.171-172).

Якщо звернутися до інтерпретації наступних політичних подій в Україні, які автори частково застосували у своїх розвідках, то постало очевидним, що синергетичні методи дійсно дозволяють отримати очікуваний науковий

результат: «ми маємо справу з науковим фактом, одержаним у результаті синергетичної інтерпретації математично оброблених даних про вибори» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2005, с.171-172). Стан динамічного хаосу, виявлений у політичній ситуації в Україні, не є чимось негативним, як це може здаватися з точки зору звичних оцінок. Навпаки, порядок і хаос у синергетичній картині світу – наче дві сторони однієї медалі, хаос є уособленням умови порядку. На основі хаосу формується єдність у розмаїтті, що в політичному контексті означає становлення і розвиток демократичних інститутів. Україна стала політично цілісною нацією, оскільки реалізується єдність розмаїття виборів громадян України в різних її регіонах. Такий висновок підтвердився у 2004 році, в подіях на Майдані, коли в результаті самоорганізації з'явилася можливість для нового рівня становлення демократії в Україні. Цікаво, що, як вказують автори статті, «моніторинг опитувань виборців в одній із адміністративних одиниць України, в процесі підготовки та проведення двох турів виборів, виявив динаміку розгортання структур, аналогічних до представлених у нашій статті» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2005, с.176). Проте, вони зберігають певну обережність у кінцевих висновках: «думка про те, що нормальний стан демократичного суспільства – це стан динамічного хаосу – повинна бути перевіреною в більш зрілому політичному середовищі, ніж Україна» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2005, с.176).

У своїх наступних дослідженнях, у 2006-2007 роках, під час проведення політичних виборів в Україні, науковці знову ж таки продемонстрували наукову обґрунтованість та застосовність даної методики для аналізу політичних процесів. Вагомою перевагою подібних теоретичних розвідок є те, що вони не можуть бути використаними для маніпуляції думками та політичними пріоритетами людей, тому що вони показують, що у процесах самоорганізації подібне маніпулювання просто неможливе. Спроби подібного втручання в події, як правило, призводять до зворотних результатів, на відміну від тих, на які очікували. Відтак, єдино правильним залишається варіант збереження вільної конкуренції різних політичних сил і прагнення за

допомогою раціональних аргументів досягнути політичного консенсусу. Іншими словами, підтримка стану динамічного хаосу в Україні та утворення складної палітри різноманітних атракторів є сприятливими для усіх громадян України. «Специфіка соціальної самоорганізації полягає у тому, що думки та почуття людей, як і їх культурні звички та моральні орієнтири, є визначальними керівними параметрами самоорганізаційних процесів. Взірцева з точки зору ввічливості, тверезості та самовіддачі поведінка людей на Майдані була можлива тільки як феномен соціальної самоорганізації, підтриманої моральним законом. Такий досвід толерантності та усвідомлення необхідності існування іншої думки як «своєї іншої» є неоціненним. Це, власне, і є досвідом демократії. Синергетична теоретична модель цієї нелінійної ситуації стала раціональним обґрунтуванням прагматичної правомірності втілення в життя демократичних і моральних цінностей» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2008, с.16).

Проте, такий сценарій не є єдиним можливим, оскільки в ситуації динамічного хаосу можливий варіант повернення до точки біфуркації, або, точніше, вихід до нового стану хаосу. На думку І. С. Добронравової, можливим є виявлення схожого розвитку подій при порівнянні графіків для виборів за кілька років. І, порівнюючи графіки виборів за 2002-2004 роки з графіками виборів 2006-2007 років, автори приходять до висновку, що поява нових розгалужень на графіках більш пізніх років якраз і показує, що всередині політичних коаліцій (передусім, коаліції демократичних сил) відбуваються розділення між різними партіями. «Це може слугувати приводом для суму прибічників європейського вибору України, і, відповідно, коаліції демократичних сил. Справді, адже більша частина графіка 2007 року (до розгалуження в напрямках Львова та Києва) так схожа на графіки «нормальних» демократій, де за усіх суперечок народ все ж консолідований за основними своїми орієнтирами» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2008, с.19). Однак, позитивним моментом у цьому є те, що конкуренція політичних і

економічних інтересів, яка існує, свідчить про появу внутрішніх факторів соціальної самоорганізації.

Автори також прагнуть відповісти на питання, чому саме в одній Україні, серед колишніх республік на пострадянському просторі, так неоднозначно й бурхливо проходять процеси соціальної самоорганізації. Відповідь полягає у тому, що в Україні об'єднання всіх земель відбувалося тільки в період Київської Русі. В інші історичні періоди не сприяли такому об'єднанню, а короткий період Злуки в 1919 році не здійснив значного впливу. Тому, фактично в Україні вперше відбувається становлення державності: «такий різний досвід перебування під владою різних імперій, втрачена багатьма українцями національна самобутність, визначають відсутність єдиних звичних атракторів соціального та політичного життя. Саме зараз український народ переживає становлення демократичної державності» (Добронравова І. С., Фінкель Л., 2008, с.20). І такий процес цілком природно супроводжується протистоянням різноманітних політичних сил, які пропонують альтернативні та взаємовиключні один одного варіанти розвитку українського суспільства. У зв'язку з цим, спроби знайти певний серединний шлях між цими протилежностями не можуть увінчатися успіхом.

Таким чином, теорія соціальної самоорганізації в Україні має як теоретичну, так і практичну значущість. Її теоретичне значення полягає у тому, що вона суттєво доповнює та розширює методологічний інструментарій, який можна використати для аналізу соціальних процесів, що стосуються соціальних змін, революцій, криз. У такому сенсі, розвиток термінологічної бази теорії соціальної самоорганізації українськими науковцями (Л. Д. Бевзенко, І. С. Добронравова, Г. О. Нестеренко та ін.) значно збагатив світову практику. В Україні, зважаючи на специфіку її політичної, соціальної та культурної ситуації, процеси соціальної самоорганізації протікають цілком по-іншому, ніж це відбувається в західних суспільствах. Останні більше зорієнтовані на вивчення стабільності суспільства, збереження його цілісності та підтримку соціальної солідарності та порядку. У такому випадку, в соціальних

дослідженнях перевагу отримує аналіз організаційних механізмів, пов'язаних з раціональними факторами суспільного розвитку, орієнтація на їх комунікативність та інтерсуб'єктивність. Не зменшуючи значущості для соціально-філософського знання подібних теорій, слід зауважити, що теорія самоорганізації є додатковою до такого роду досліджень соціального буття. Вона апелює до тих структур суспільного життя, які рідко проявляються в стабільному суспільстві, де регламентовані правила та закони людського співжиття.

Фактично, теорія соціальної самоорганізації торкається таких проблем соціально-філософського знання, як соціальне управління, соціальне проєктування та прогнозування, розвиток глобалізації, вирішення глобальних проблем людства тощо. Відтак, ця теорія сьогодні є актуальною як в українській, так і у світовій соціально-філософській думці. Слушно погодитися із твердженням Л. Д. Бевзенко: «Ідея самоорганізації постає сьогодні основою для найбільш масштабних і глобальних соціально-технологічних пошуків сучасності» (Бевзенко Л. Д., 2017, с.110).

Таким чином, теорія самоорганізації, апелюючи до міфологічних, ідеологічних, ігрових аспектів соціальної реальності, показує їх вплив і значущість у періоди криз та соціального хаосу. Її важливою частиною є вироблення відповідних рекомендацій, або навіть соціальних технологій, потрібних як для уникнення та попередження кризових явищ, так і для виходу із них. У сучасному мінливому складному світі такі технології і рекомендації відіграють і продовжать відігравати важливу визначальну роль.

3.3. Самоорганізація суспільства та її зв'язок із фундаментальними проблемами української соціально-філософської думки

Гуманітарні та соціальні науки сьогодні, як ніколи раніше, перебувають у пошуках пізнавальних стратегій і методології, які покликані вирішувати

складні глобальні задачі моделювання та прогнозування розвитку культури і суспільства в новому тисячолітті. Тому, звернення до евристичного та пізнавального потенціалу синергетики як загальнонаукової дослідницької програми, яка може бути використаною в різноманітних сферах соціогуманітарного знання, є особливо актуальним. Таке звернення, зумовлене рядом внутрішньонаукових і світоглядних факторів, призвело до появи нових галузей і проблемних сфер дослідження в соціогуманітарному знанні, передусім, до появи соціальної синергетики, яка сьогодні займає одну з лідерських позицій у методологічному арсеналі соціальної філософії, соціальних наук і наук про культуру. Соціальна синергетика розкривається як загальнонаукова методологія, застосування якої дозволяє подолати наявну методологічну кризу в соціальних науках і відповісти на багато запитань соціокультурного розвитку. Перед соціальною філософією та соціологією це відкриває нові можливості, розширює горизонти їх пізнавальної активності, ускладнює проблематику соціального пізнання.

Відтак, теорія соціальної самоорганізації, яка являє собою одну з основних у соціальній синергетиці, дозволяє формувати нове бачення соціальної реальності. «Завдання формування нової картини світу в межах соціологічної проблематики можна побачити як завдання побудови нових теоретичних концепцій, які пропонують інший погляд на основні соціологічні об'єкти – суспільство, культуру, людину, на процеси їх взаємодії та трансформації. Йдеться про переосмислення багатьох явищ соціального життя, які не були поясненими, не прогнозувалися або ігнорувалися попередніми теоретичними системами» (Бевзенко Л. Д., 2002, с.116). Такий висновок, на думку автора, дозволяє вивчати основні об'єкти соціального знання – суспільство, людину, культуру – з позицій синергетичного підходу та застосовувати загальносинергетичні категорії для їх дослідження, наприклад, поняття самоорганізації. Парадокс проблеми, як зазначає В. С. Капустін, полягає в тому, що практично кожна людина, навіть та, яка не знайома з досягненнями постнекласичної науки, тим не менше, щоденно стикається та

особисто бере участь у багатьох проявах самоорганізації в соціальному житті. Самоорганізація відбувається в різноманітних сферах суспільного життя, починаючи з бізнесу, політичних і економічних структур, системи масових комунікацій і Інтернету, аж до особистого життя кожного індивіда. «Поряд з тим, на питання, що таке самоорганізація, як вона відбувається, яку роль відіграє в нашому житті, чи завжди вона для нас позитивна, який порядок нас влаштовує та за яких умов він можливий, чому він завжди нетривалий, що таке хаос і чим він нам загрожує, окрім спеціалістів у галузі нелінійної динаміки і синергетики мало хто може відповісти» (Капустін В. С., 2003, с.6). Вона належить до об'єктивних явищ і проявляється у виникненні різноманітних форм і процесів соціального життя.

Однак, класичні уявлення про суспільство, які з'явилися у фундаторів перших теорій суспільства О. Конта, Г. Спенсера та ін., ґрунтувалися на лінійному розумінні розвитку та відкидали роль хаосу в організації соціальних структур. І тільки починаючи з відкриттів постнекласичної науки (І. Пригожин та ін.) та з розвитком філософських уявлень про світ як становлення, стала можливою нова інтерпретація культурно-історичної реальності. «Концепція єдності, взаємодії та поетапної змінюваності станів хаосу й порядку лежить в основі уявлення про складний процес становлення світу ... Такий підхід обґрунтований, якщо йдеться про виникнення чи трансформацію конкретних організованих форм. З позицій філософії відкритого Світу, розділення станів природної реальності на Буття і Становлення більш ніж умовне, оскільки Буття відкрите для Становлення, а Становлення є результатом у постійній зміні якості Буття. По суті, Світ реалізує себе в становленні Буття. В той же час, умовно розділений розгляд Буття та Становлення можна використати як методологічний прийом у визначенні порядку, самоорганізації як прояву Буття, і відношення до самоорганізації як процесу світостановлення та світопрояву» (Романов В. Л. 2003, с.15).

Таким чином, програма розвитку та концептуального змісту соціальної синергетики походить із наступної задачі: відтворити адекватною понятійною

та методологічною мовою радикально нестійкий та постійно мінливий соціальний світ. І, звісно, такий опис можливий у різних проєкціях і з різним ступенем фіксації основ сучасної соціальної реальності. Використання синергетичних аналогій і мови метафор теорії самоорганізації не гарантують успішного подолання емпіричної обмеженості такого роду концептуальних побудов.

Класична соціологічна парадигма акцентувала на розвитку суспільства як середовища, в якому людина займає підпорядкований стан. Суспільство розумілося як спосіб існування особистості, згідно з яким упорядкованість структури та функцій суспільства детермінує розвиток особистості та її формування. Підпорядкування особистості соціальним умовам існування визнавалося провідним фактором суспільного розвитку та соціальних змін.

Проте, у сучасному світі виникає необхідність відмови від такого лінійного класичного бачення та визначення нових принципів, які регулюють відношення людини і суспільства, вказують на багатогранність та багатовекторність суспільного розвитку та соціальних змін.

Монографія І. М. Предборської «Мінливість, соціум, людина» (1995) стала першою та відправною точкою для дослідження проблем соціальних змін і питань становлення особистості в умовах соціальної нестабільності, в тому числі – в Україні. Виділивши мінливість як основний фактор, який визначає розвиток сучасного суспільства, автор підкреслила, що «мінливість виступає не просто як одна з рис сучасності, але як формоутворювальний фактор, який більшим чином визначає структуру, механізми функціонування та весь вигляд сучасної культури і цивілізації» (Предборська І. М., 1995, с.3). Традиційно, проблеми розвитку та зміни суспільства вивчалися в межах соціодинаміки, проте сьогодні цей термін у соціальній філософії та соціології використовується все рідше, на зміну йому приходить термін «соціальні зміни».

«Соціальна зміна – різновид зміни взагалі, але вона сама виконує роль родового поняття для ряду понять («інновація», «адаптація», «ріст», «модернізація» тощо)» (Капіцин В. М., 2013, с. 6). Це поняття дозволяє перейти

від класичних теорій соціокультурного розвитку (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер та ін.), які охоплюють теорію прогресу, до нових концептів, що акцентують увагу дослідників на стані нестабільності та нелінійності, на періодах криз і революцій, під час яких кардинально змінюється спосіб поведінки особистості та соціальні відносини між людьми. Сам термін «соціальна зміна» був уведений у науковий обіг у 1923 році американським соціологом У. Огберном у його праці з однойменною назвою «Соціальна зміна» (Предборська І. М., 1995, с. 22). Таким чином, поняття «соціальна зміна» відображає виникнення відмінностей у соціальних системах, «яке охоплює усе розмаїття можливих станів суспільства в межах стабільності та нестабільності, закономірності та випадковості, спрямованості та хаотичності» (Предборська І. М., 1995, с. 22).

З точки зору теорії, в соціальній синергетиці мінливість і нестабільність сприймається як дисбаланс структурних зв'язків у соціальній системі, нездатність соціальної системи керувати змінами, долати їх. У такому ракурсі слушною є думка І. Пригожина, що акцент на нестабільності дозволяє радикально змінити традиційну перспективу та оптику погляду на граничні можливості контролю та управління розвитком суспільства: «визнання нестабільності – не капітуляція, навпаки – запрошення до нових експериментальних і теоретичних досліджень, які враховують специфічний характер цього світу. Варто лише попрощатися з уявленням, що цей світ – наш покірний слуга. Ми повинні з повагою ставитися до нього. Ми повинні визнати, що не можемо повністю контролювати навколишній світ нестабільних феноменів, як не можемо повністю контролювати соціальні процеси (хоча, екстраполяція класичної фізики на суспільство довгий час змушувала нас повірити в це)» (Пригожин І., 1991, с.50).

Звертаючи увагу на визначальну роль нестійких, нерівноважних станів, соціальна синергетика, інтерпретуючи феномени «нестабільності» та «мінливості», акцентує увагу на творчій ролі хаосу в процесі розвитку. Безумовно, таке положення соціальної синергетики суперечить сформованим у

культури уявленням про соціальний хаос як безлад, дезорганізованість і свавілля. Справді, сьогодні існують різні теорії «керованого хаосу», які пропонують різні сценарії шляхів і методів його подолання. Але найважливіше, як вважає послідовник І. Р. Пригожина – С. Манн, – це зміна меж нашого мислення, яке ґрунтується на попередній, механіцистській парадигмі класичної фізики, яка «заохочує нас шукати причини головних змін у зовнішніх факторах. Вона постулює базову інерцію, закладену в системі до тих пір, поки не почне діяти якась сила зовні» (Манн С.). Новий тип мислення передбачає нову парадигму, в якій «критичність ... є такою, що самоорганізується. Система працює в бік змін як результат невеликих, переважно проігнорованих подій. Перша Світова війна являє собою відомий приклад критичності, яка самоорганізується. Вбивство ерцгерцога в непримітному балканському містечку зініціювало світову катастрофу, яка призвела до загибелі 15 мільйонів людей і ефект від якої відчувається й донині» (Манн С.).

Тому, на думку С. Манна, наука про хаос повинна визначатися наступними ключовими принципами: 1) категорія хаосу додається до динамічних систем, тобто до систем з дуже великою кількістю рухомих компонентів; 2) всередині таких систем існує певний неперіодичний порядок, тобто зовнішня хаотична сукупність може піддаватися впорядкуванню в певні разові моделі; 3) такі рухомі системи дуже залежать від початкових умов, невеликі зміни будь-яких умов на початку призводять до дивергентних диспропорцій у кінці (Манн С.). Оскільки соціальні системи, безумовно, належать до такого типу систем, то стани хаосу в них чутливі до різних феноменів, таких, наприклад, як інформаційне маніпулювання суспільством за допомогою ЗМІ, або навмисне спотворення інформації внаслідок використання соціальних мереж, Інтернету тощо.

Справді, у соціальній системі ЗМІ, Інтернет, соціальні мережі сьогодні мають значний вплив, часто в періоди кризи можуть формувати суспільну думку, створюючи соціальний хаос. «Ми переконалися, що соціальний хаос – категорія справді амбівалентна, залежить як від властивостей системи, так і від

мети та цінностей суб'єктів ... Сьогодні провокативна дезінформація та чорний PR легко створюють нові локуси хаосу та гасять старі. Вона девальвує звичні цінності, авторитети, утворює нові, створює паніку та образ ворога, усе це свідчить про майже неподільну владу інформаційних технологій управління соціальним хаосом» (Буданов В. Г., 2017, с.83).

Повертаючись до ідей, запропонованих І. М. Предборською, слід зазначити, що пропонована нею концепція двох мінливих парадигм у соціальному знанні цілком погоджується з концепцією керованого хаосу І. Р. Пригожина – С. Манна. Так, парадигма «прогресистська», згідно з І. М. Предборською, була сформована під впливом ідей Просвітництва та відображає природничо-наукову картину світу, представлену класичним етапом розвитку наукового знання. У соціально-філософській думці така парадигма була відображена в еволюційно-прогресистських концепціях розвитку людського суспільства (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс та ін.). Проте, нова парадигма пов'язана з постнекласичним етапом розвитку соціальних наук, і отримала назву «парадигма нестабільності», автором якої є І. Р. Пригожин.

«Поряд із прогресистською парадигмою, у вигляді її альтернативи та одночасно доповнення, почала формуватися парадигма соціальної динаміки на принципово нових основах. Під впливом формування статичної фізики, а згодом і нерівноважної термодинаміки І. Пригожина, ідей постмодернізму, неоеволюціонізму, неофункціоналізму, неомарксизму – феномени випадковості, стохастичності, флуктуаційності, нерівноважності тощо, почали розглядатися не як відхилення від нормативного положення, а як фундаментальні принципи світобудови» (Предборська І. М., 1995, с. 17).

Крім того, у соціально-філософському знанні другої половини ХХ століття можна помітити цілий ряд теоретичних концепцій, близьких до нової парадигми, тобто до ідей соціальної синергетики. До них, як зауважує Л. Д. Бевзенко, належать: «роботи з світ-системного аналізу І. Валлерстайна, теорія самореферентних систем Н. Лумана, ідея комунікативних спільнот Ю. Габермаса, уявлення про суспільства ризику У. Бека, концепція уявлених

спільнот Б. Андерсона, уявлення про соціальні поля, наявне у роботах П. Бурдьє. Про самоорганізацію говорить А. Турен, наполягаючи на тому, що настав час людини, яка діє, входить у ці самоорганізаційні соціальні потоки» (Бевзенко Л. Д., 2006, с.108).

Таким чином, основні риси кожної з парадигм, як вважає І. М. Предборська, можна визначити наступними ключовими словами:

Прогресистська парадигма:

панраціоналізм, прогресизм, універсалізм; лінійність, неперервність, уніформізм, унітаризм; одночасність, жорстка детермінованість, плановість; контрольованість, гарантія існування.

Парадигма нестабільності:

обмежений раціоналізм, відсутність глобальної тенденції розвитку, флуктуаційність; плюралізм, нелінійність, альтернативність, нерівноважність; багатоваріантність, багатомірність; непередбачуваність історичних подій, невизначеність; випадковість, стохастичність; самоорганізованість системи; негарантованість існування.

Важливим наслідком, який витікає із порівняння обох парадигм, є висновки автора про те, що в них по-різному пояснюється роль суб'єкта в процесі соціальних змін. У прогресистській парадигмі акцентується увага на соціальному суб'єкті як представникові певного класу, групи, і тому його поведінка детермінована тими установками, цінностями, які належать до даної групи чи класу (наприклад, у марксизмі з цим пов'язані такі поняття, як «класова свідомість», «класова психологія»). В парадигмі нестабільності, підкреслюється у розглянутій роботі, навпаки, соціальний суб'єкт та його діяльність постають стрижнем соціально-історичного процесу, внаслідок чого історичний розвиток стає непередбаченим та людиномірним. Тому, «в контексті парадигми нестабільності ... мінливому суспільству повинен відповідати соціальний тип особистості, який можна визначити як «різностороння індивідуальність», «багатомірна людина», «інноваційна

людина». Сам процес змін у соціумі постає більш «людиномірним» (Предборська І. М., 1996, с. 116).

Справді, якщо звернутися до соціально-синергетичних інтерпретацій ролі та місця суб'єкта, то можна помітити, що в них людина визнається головним актором історичної драми. У соціальній синергетиці відбувається визнання зростання суб'єктивного фактора в плані визначення соціальних і світоглядних перспектив побудови нового соціального порядку. І. Н. Колядко доводить, що «соціальна синергетика акцентує увагу на суб'єктивному факторі соціальної самоорганізації та аналізує те, як конкретна людина, будучи складовою складних систем, здатна безпосередньо впливати на хід їх еволюції, брати участь в управлінні ризиками соціального розвитку» (Колядко І. Н., 2016).

З огляду на вищесказане, заслуговує на увагу запропонована в психосинергетиці концепція «психомірності», або «психомірного середовища» (І. В. Єршова-Бабенко). Це засвідчує, що акцентуація уваги на людині та її соціальній діяльності дозволяє розглядати соціальну реальність як «психомірне середовище», зауваживши, що воно розвивається та трансформується в результаті психічної діяльності людини, групи, спільноти людей у різному масштабі простору й часу, а також у масштабі окремих культур і цивілізацій.

У психосинергетиці психіка людини розглядається як дискретна, тобто переривчаста в проявах її фаз і з позицій певного масштабу, та як неперервна, з точки зору іншого масштабу. Відтак, психіка являє собою цілісну структуру з проявом різноманітних властивостей на різних рівнях. Так і соціальна реальність може співвідноситися з цією моделлю, в якій фазовими переходами будуть наступні стадії: «самоорганізація – хаос – поріг самоорганізації – нова властивість (якість), новий порядок». Принципову роль у такому розумінні соціальної реальності відіграє процес самоорганізації, а також поняття нерівноважності і, навіть, крайньої нерівноважності. З таких позицій, структури, що здатні до самоорганізації, та вкрай нерівноважні стани можуть ставати параметрами нового порядку в соціальній реальності. У дослідженні пропонуємо використовувати концептуальну модель «психомірного

середовища» стосовно соціальної реальності. Тому, пропонується уведення нового терміна «психомірність соціального середовища».

Останнім часом можемо спостерігати, як використання терміна «парадигма» в різних культурних контекстах призвело до того, що із наукової сфери термін перемістився в загальнокультурний простір, набуваючи загальнокультурного статусу та нових смислів. Так, наприклад, Л. Богата пише про «культурну парадигму»: «культурна парадигма, в першу чергу, може розглядатися як сукупність ключових термінів, які відіграють фундаментальну роль у розвитку сучасної культурної спільноти на тому чи іншому історичному етапі, ключових символів, етичних імперативів, які у своїй єдності багато в чому визначають методологічні установки, що, формуючись, впливають на методологічні стратегії» (Богата Л., 2011, с.71). Це передбачає найбільш широкий методологічний контекст використання терміна «парадигма» в гуманітарному пізнанні. Поряд з вищесказаним, в зазначеному терміні фіксуються певні терміни та поняття, які відіграють роль регулятивних установок для методологічних досліджень.

Спираючись на термін «культурна парадигма», М. О. Нестерова пропонує розглядати когнітивістику як «когнітивну культурну парадигму», «яка задає загальну «призму розгляду» не тільки прикладних, технологічних чи наукових питань, але й найбільш глибоких, світоглядних проблем нашого буття» (Нестерова М. О., 2015, с.158). З огляду на це, важливою постає ідея С. Б. Кримського, який зауважив, що «парадигма причетна до селекції допустимих або заборонених станів, реальних або уявних питань. Вона пов'язує вибір певних проблем із усвідомленням процедур їх вирішення ...» (Кримський С. Б., 2011, с.127).

Цікаву модель когнітології пропонує М. Зав'ялова, яка вважає, що когнітологія може виступати в ролі метанауки для інших конкретних наук. «Когнітологія, у розумінні Зав'ялової, – якісно новий синтез конкретних когнітивних наук, що породжує нову дисциплінарну галузь. У такому випадку, когнітологія виступає в ролі метанауки (парадигмальної моделі) щодо

конкретних когнітивних наук» (Нестерова М. О, 2015, с.80). Таким чином, як метанаука когнітологія зможе стати основою для виходу за дисциплінарний контекст тієї чи іншої конкретної науки в певну нову сферу досліджень, яка є трансдисциплінарною. На думку М. Зав'ялової, когнітологія ґрунтується на тому, «що на певній стадії дослідження відповідного предмета аналізу (знання та процес його виробництва), учені виходять на деякий смисловий контекст, який не можна пояснити в межах компетенції окремих наукових дисциплін» (Зав'ялова М., 2010, с.20). Справді, з цим твердженням важко не погодитися. Важливим також є те, що формування когнітології відповідає ключовим ознакам, які окреслив Т. Кун щодо визначення парадигми. «Для вирішення поставленої задачі застосовується парадигмальний підхід, тобто можливість представити весь регіон (спектр) когнітивно-орієнтованих досліджень у вигляді наукової парадигми – своєрідної метанауки, яка виникає в певному міждисциплінарному просторі, в новому проблемно-тематичному «фокусі», що пов'язує «енергію» різноманітних наук у єдину систему» (Зав'ялова М., 2010, с.22).

У такому сенсі можна говорити про «психосинергетичну парадигму», яка задає певний ракурс і оптику розгляду проблем соціальної реальності як «психомірного середовища». Психосинергетика може виступати в ролі парадигмальної моделі, або метанауки, щодо конкретних психомірних наук, тобто – до соціології, культурології, психології, лінгвістики тощо, адже вона зорієнтована на міждисциплінарний простір, який характеризується психомірністю. Крім того, будучи пов'язаною із соціальною філософією, психосинергетика дозволяє здійснити певний синтез між конкретними психомірними дисциплінами та соціальною філософією.

Поряд з концепцією, запропонованою І. М. Предборською, в концепції соціальної самоорганізації, яку висуває інша українська дослідниця Л. Д. Бевзенко, проблема соціальних змін також розглядається з позицій синергетичного підходу (Бевзенко Л. Д., 2002). Автор будує самоорганізаційну модель соціальних змін, у якій пропонує розмежовувати «замість звичних

стабільність-нестабільність, нелінійна теоретична рамка потребує виокремлення трьох суттєво різних системних станів. Це: стани реально стабільні, стани нестабільності першого роду (які часто також кваліфікуються як стабільні) та стани нестабільності другого роду, які й справді варті того, щоб їх так визначали» (Бевзенко Л. Д., 2014, с. 8).

Розмежування трьох типів проводиться дослідницею на основі поняття «соціальна ентропія», яке означає ступінь системного хаосу (безладу). У такому аспекті автор виокремлює два основних типи «соціальної ентропії»: самоорганізаційну та організаційну, підкреслюючи, що «це дуже важливий момент, що часто призводить до багатьох теоретичних і практичних оман. Часто соціум, який здається цілком упорядкованим і стабільним, раптом різко скочується в хаос, що виглядає несподівано та непередбачувано. Але, у такому випадку можна стверджувати – стабільність була організаційна, на самоорганізаційному рівні спостерігалось зростання ентропії, що й вилилося в швидку хаотизацію, яка прорвалася крізь оболонку організаційного порядку» (Бевзенко Л. Д., 2014, с.9). Прикладами, що унаочнюють зазначену теоретичну модель, є тоталітарні та авторитарні суспільства, які зовні мають стабільну організацію, здаються «непохитними». Проте, несподівано для зовнішніх спостерігачів, під впливом певних факторів – «розпадаються» та «руйнуються». Причинами такого процесу, що безперервно повторюється в людській історії, є той факт, що порядок організаційний (зовнішній) може бути в такому суспільстві, адже він підтримується завдяки жорсткому контролю та механізму репресій. Однак, на рівні мотивацій і у внутрішньому стані життя людей у такому суспільстві відбувається з точністю до навпаки. Руйнуються соціальні зв'язки та відносини між людьми, вони перестають довіряти, спілкуватися, тим самим ліквідується їх єдність і згуртованість. Інакше кажучи, самоорганізаційний порядок послаблюється, що створює «соціальну ентропію».

Як зауважує Л. Бевзенко, «на макрорівні це поняття покликане відображати ступінь незв'язаності між членами соціуму, міру міцності соціальної тканини, якщо припустити таке образне висловлювання. На

мікрорівні це поняття фіксує ступінь непогодженості щоденних практик членів суспільства» (Бевзенко Л.Д, 2014, с.9). Таким чином, якщо соціальна ентропія в суспільстві має високий рівень, то у такому суспільстві можна спостерігати неупорядкованість, хаос, розрив соціальних відносин, суперництво та аномію (Е. Дюркгейм). При низькій ентропії наявний високий рівень згуртованості людей, солідарність, упорядкованість, колективність.

Для того, щоб якомога повніше прояснити механізм соціальних змін у суспільстві, Л. Бевзенко використовує поняття «соціальна ентропія» не тільки якісно, але й дає йому певну умовну кількісну оцінку. У такому разі йдеться про певний простір, завдяки якому можна представити міру соціальної ентропії, або «ентропійний коридор» (Бевзенко Л. Д., 2014, с.10). Представивши його у вигляді числових координат від нуля до одиниці, можна отримати різні значення ентропії, де нуль – гранично низька ентропія, а один – гранично висока. Між нулем та одиницею знаходяться різні числові значення ентропії, наприклад, 0,2 або 0,5, які показують стан суспільства на мікро- та макрорівнях. Власне, автор вбачає перед собою завдання визначення ентропійного числового значення, необхідного для збереження стабільності в суспільстві. Таким значенням виявляється числовий проміжок від 0,2 до 0,4, а вихід за його межі загрожує різноманітними катаклізмами в розвитку суспільства. Так, значення 0,2 є граничним, нижче якого розташовуються суспільства «закритого типу», архаїчні, але також і тоталітарні. Стабільність у таких суспільствах досягається завдяки збереженню традицій, панівної міфології, ідеології, яку так чи інакше підтримує більшість членів суспільства. Але закриті суспільства мають низьку адаптивність і фактично не прагнуть до розвитку, загрозою існування для них, зазвичай, є мінливі зовнішні умови. Таким чином, закриті суспільства – це суспільства з нестабільністю першого типу.

Нестабільність другого типу настає, коли пройдено рівень 0,4, і ця нестабільність має інші характеристики, які доцільно описати поняттям «соціальна біфуркація» (Бевзенко Л. Д, 2014, с. 11). «Точка біфуркації – точка (момент часу та стан системи) виходу за межі ентропійного коридору та при

цьому радикальної зміни якості системи в смислі взаємної пов'язаності елементів... Це момент, коли відкриваються нові можливості, але й момент невизначеності в реалізації варіанту таких можливостей. Точка, яка відкриває варіативність, розгалуження траєкторії руху системи» (Бевзенко Л. Д., 2006, с.167).

У дослідженнях також використовується термін «соціальна біфуркація», запропонований філософом О. П. Дзьобанем, «соціальними біфуркаціями виступають періодично спостережувані в будь-яких суспільствах соціальні кризи, пов'язані з революційними ситуаціями. Загальновідомо, що суспільство як соціальна система в цьому разі перебуває в нестійкому стані, який загрожує, як говорять, соціальним вибухом («революцією»). Така криза відіграє роль глобальної біфуркації, яка звичайно готується протягом кризових ситуацій (локальних біфуркацій), що стосуються окремих соціальних інститутів і навіть окремих людей» (Дзьобань О. П., 2011, с.10). Таким чином, потрапляння в точку соціальної біфуркації означає, що в аспекті досліджуваного терміна, соціальна реальність уже не зможе повернутися до попереднього стану, і слід очікувати появу різноманітних варіантів нового соціального порядку. Певною мірою, це точка неповернення для соціальної реальності, адже стара система порядку та стабільність порушені кардинально.

У цьому, на думку Л. Бевзенко, закорінена особливість нестабільності в істинному її значенні, тому що в цей період у суспільстві починають діяти механізми самоорганізації, які визначають подальший хід системи до нового порядку. «Міф, гра, натовп, спонтанність, випадковість – головні поняття, здатні теоретично охопити цей процес. Соціальні структури, які при цьому ніби само собою виникають, ґрунтуються на загальному міфологічному просторі або спільних правилах гри, які захоплюють членів соціуму в сферу свого тяжіння» (Бевзенко Л. Д., 2014, с.12). При цьому на макрорівні суспільства відбувається розрив соціальних зв'язків, звичних щоденних практик, радикальні зміни попереднього стилю життя.

Автор підкреслює, що, власне, хаос, у який занурюється суспільство, постає середовищем, яке породжує новий соціальний порядок. Він ще не з'явився, не встановився, він існує у вигляді можливих варіантів, тому непередбаченість – це характерна риса подібного стану нестабільності. У такому стані суспільства особливо зростає роль та значущість комунікації між членами суспільства, їх активність і здатність до встановлення зв'язків та відносин. Тому, індивід, який звик до стабільного стану суспільства, до раціонального прийняття рішень, у ситуації суспільства, яке повільно змінюється до визначення чітких прогнозів подальших шляхів розвитку, буде відчувати себе невпевнено та буде непристосованим до нових умов нестабільності: «у вирі сучасних соціальних процесів людина модерна не може відчувати себе адекватно» (Бевзенко Л. Д., 2014, с.13).

З огляду на вищевикладене, слушно звучить думка С. В. Пирогова, що в нових умовах соціальної нестабільності «на перший план виступають комунікативні методи, дія яких спрямована не на суб'єктів діяльності, а на їх середовище, з метою створення конгруентності середовища, організації та її учасників ... а соціальне проектування спрямоване на творення в процесі комунікації спільного для тих, хто проживає разом, образу майбутнього як проекту бажаного та прийнятного стану життя» (Пирогов С. В., 2015, с.6).

Також існує термін «соціальний аттрактор». Він пов'язаний з тим, що вибір варіанту розвитку суспільства визначається випадково, оскільки всі варіанти рівно ймовірні. Мала флуктуація виводить систему на одну з можливих траєкторій розвитку, це означає вибір на користь одного із соціальних аттракторів. Як уже зазначалося вище, натовп, міф і гра є тими механізмами самоорганізації, які створюють новий соціальний порядок: «у післябіфуркаційний момент соціальна самоорганізація виходить на соціальну поверхню у вигляді міфологічно зумовленого порядку ... у вигляді персоніфікованого міфу або набору ігор є провідною формою упорядкування в момент соціальних зламів» (Бевзенко Л. Д., 2013, с. 469). Згодом залучаються механізми організаційного порядку, які, власне, й устанавлюють соціальний

порядок і «відповідають» за стабільність розвитку суспільства. Баланс між цими самоорганізаційними й організаційними механізмами забезпечує «нормальний» розвиток суспільства.

Таким чином, синергетичний підхід, розкриваючи внутрішню природу соціальної кризи в будь-якому суспільстві, показує, якими повинні бути шляхи подолання кризи, або її запобігання. По-перше, з точки зору Л. Бевзенко, він допомагає уникнути помилок, пов'язаних із лінійним розумінням суспільства, коли ставиться мета та є бажання й прагнення її досягти. Як стверджує німецький філософ К. Майнцер, «у такому випадку в складній нелінійній реальності лінійне мислення може бути небезпечним. У лінійній моделі вважається, що масштаб ефекту пропорційний величині, яка викликала його причини. Але в ситуації випадковості та інформаційного шуму не доречний такий вид прогнозів, навіть якщо ми повністю проінформовані про локальні правила взаємодії в складній системі» (Майнцер К., 2009, с. 422-423).

По-друге, він демонструє обмеженість раціональних пошуків причинності та допускає випадковість, передбачаючи активне застосування комунікативних стратегій. По-третє, він може бути використаним у вигляді «дорожніх карт», які окреслюють можливі варіанти розвитку суспільства на підставі латентних якостей і характеристик суспільства, що наявні в момент кризи. Важливою характеристикою є рівень соціальної інтеграції суспільства, «концептуально збагачена завдяки поняттю соціальної ентропії, – міра соціальної інтегрованості може виступати однією з основних характеристик суспільства. При цьому, в зону високого кризового ризику потрапляють як високо-, так і низькоінтегровані суспільства. Оптимальною з точки зору можливості стійкого еволюційного розвитку виявляється та міра соціальної інтегрованості, яка дозволяє суспільству перебувати в сприятливій з цієї точки зору зоні ентропійного коридору» (Бевзенко Л. Д., 2014, с.70).

Таким чином, теорії соціальної самоорганізації, запропоновані українськими авторами (І. М. Предборською, Л. Д. Бевзенко) дозволяють описувати дію самоорганізаційних механізмів у періоди соціальних змін.

Важливою складовою цих концепцій є те, що в них особлива увага приділяється суб'єктивному (людському) фактору як основному, який значно впливає на хід соціальних змін. Тому, у роботі пропонується нове поняття «психомірність соціального середовища», яке демонструє залежність соціальної реальності від психічної діяльності людини. Це поняття тісно пов'язане із синергетичною концепцією психіки, запропонованою І. В. Єршовою-Бабенко.

Висновки до Розділу 3:

1. Історико-філософський аналіз соціально-філософських праць показав, що поняття «суспільство» розглядалося філософами на основі двох діаметрально протилежних підходів: 1) у якому ціле представлене як сума частин («суспільство як сума індивідів») і 2) ціле як єдність, яке вище, ніж його складові частини («суспільство як цілісність, яка має свою внутрішню природу»). Другий підхід ґрунтується на класичній раціоналістичній парадигмі, яка була панівною у XIX – першій половині XX століття. Соціальні потрясіння та катаклізми у другій половині XX століття, розвиток наукового знання (формування постнекласичної науки), призвели до того, що такий підхід, який отримав назву системного, почав доповнюватися та навіть змінюватися новим – синергетичним. У межах соціальної синергетики виникла теорія соціальної самоорганізації, яка пролила світло на нові проблемні галузі соціального знання, дала інтерпретацію таким соціальним явищам, як соціальний розвиток, соціальні зміни, соціальні революції, кризи та перехідні періоди.

2. Становлення і розвиток теорії соціальної самоорганізації відбувалися під впливом поглядів засновників синергетики, які вказували на універсальність явищ самоорганізації як для природного, так і для соціального світу. Самоорганізація у суспільстві є об'єктивним процесом, характерним для існування та діяльності складних відкритих систем, що саморозвиваються, таких як людина, її психіка, соціальна група, культура. Вона визначається чергуванням періодів стійкості (соціальний порядок) і нестійкості (соціальний

хаос), які дозволяють таким системам еволюціонувати та розвиватися. Закріплене у соціальному знанні положення про те, що суспільство є такою відкритою складною системою, яка саморозвивається, постало основою для застосування до нього синергетичної методології та надало можливість розвитку теорії соціальної самоорганізації.

3. Теорія соціальної самоорганізації, яка ґрунтується на принципах нелінійності, відкритості, складності та нестабільності, показує, що в період соціальних криз і змін соціальна реальність, використовуючи механізми самоорганізації, прагне до встановлення порядку та цілісності на основі своїх внутрішніх ресурсів, тобто завдяки перебудові власних структур. Теорія соціальної самоорганізації для опису цього процесу використовує такі поняття, як «соціальна ентропія», «соціальний хаос», «точка (каскад) біфуркації», «флуктуація», «атрактор», «соціальний порядок». Сам процес соціальної самоорганізації полягає в проходженні соціальною реальністю (суспільством) декількох етапів: від зростання соціальної ентропії (початок соціальної кризи), входження системи в соціальний хаос, або в точку біфуркації, перебудова соціальної системи на основі вибраного атрактора (встановлення нового соціального порядку). Така загальна теоретична схема є справедливою для будь-якого суспільства, але в кожному випадку є важливі історичні деталі, які наповнюють цю абстрактну модель конкретним змістом.

4. Здійснивши аналіз української наукової та науково-філософської літератури, можна підсумувати, що застосування синергетичної методології в соціально-філософських і політичних дослідженнях в Україні проявляється у використанні теорій соціальної самоорганізації для аналізу та пояснення як політичних подій в Україні протягом останніх десятиліть 2000-х років, так і для вирішення теоретичних проблем.

5. Прикладні дослідження із соціальної синергетики дозволили надати науковій інтерпретації цілої серії політичних подій в Україні та показати подальшу перспективу її розвитку як незалежної демократичної держави. Дослідження виборів до політичних органів влади в 2002-2007 рр. показали, що

для України характерним є стан динамічного хаосу. З одного боку, це свідчить про формування у нашій державі демократичних інститутів влади усупереч її тоталітарному минулому, а з іншого – це доводить, що процес соціальних змін і кризи ще не закінчився, утвердження нового соціального порядку ще не відбулося.

6. В українській соціально-філософській думці було запропоновано певні теорії соціальної самоорганізації, які й донині мають важливе теоретичне та практичне значення. В них, на основі синергетичного підходу, розкривається внутрішня природа соціальної кризи, визначаються механізми соціальної самоорганізації, наводяться шляхи подолання соціального хаосу в момент біфуркації соціальної реальності. В одній із теорій запропоновано нову парадигму – парадигму нестабільності в соціально-філософському знанні, в якій зазначається провідна роль суб'єкта в процесі соціальних змін. В іншій – представлено розробку теорії соціальної ентропії та механізмів її подолання. Значну увагу приділено аналізу людського (суб'єктивного) фактора в процесі соціальних біфуркацій. Враховуючи такий інтерес до людини та людиномірності соціально-історичного знання, в роботі пропонуємо нове розуміння соціальної реальності як «психомірного середовища». Під «психомірністю соціального середовища» ми розуміємо його принципову залежність від станів психічного середовища/системи індивіда. З огляду на це, запропоновано «психосинергетичну парадигму» як основу для парадигмального зрушення в гуманітарних науках, у тому числі й у соціальній філософії, яка описує «психомірність» як провідну характеристику соціокультурної реальності, тобто суспільства, людини та культури.

Положення III розділу було відображено в наступних публікаціях:

1. Козобродова Д. М. 2018. Развитие парадигмы нестабильности в украинской социально-философской мысли. *Наукове пізнання: Методологія та технологія. Філософія*. Вип. 2 (41), 2018. С.39-47.
2. Козобродова Д. 2018. Концепция социальной самоорганизации в социальной философии. *Virtus. Scientific Journal*. September, 26, 2018. С.29-34

Список використаних джерел

1. Bailey K. D. (1990). *Socail Entropy Theory*. N.Y., 318p.
2. Force M. (1989). *L'ordre improbable. Entropie et processus socioux*. Paris, Pressess Universitaire de France. 249p.
3. Астафьева О. Н. (2002). Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы. М.: изд-во МГИДА, 295с.
4. Астафьева О. Н., Добронравова И. С. (2009). Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы». *Постнекласика: філософія, наука, культура*. СПб: Издательский дом «Мір», 2009. с. 634-669.
5. Бевзенко Л. Д. (2001). Самоорганизационная парадигма и проблемное поле социологии. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1, с. 113-126.
6. Бевзенко Л. Д. (2002). Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: ИС НАНУ, 437 с.
7. Бевзенко Л. Д. (2004). Социальная самоорганизация: теория и практика. *Выборы в Украине 2002-2004*. http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
8. Бевзенко Л. Д. (2005). Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана / *Totalloge-XXI* (дванадцятий випуск). *Постнекласичні дослідження*. Київ: ЦГО НАН України. 362с. с.41-78.
9. Бевзенко Л. Д. (2006). Помаранчева революція в оптиці соціо-самоорганізаційного підходу. Культурний контекст соціальної самоорганізації. *Сборник научных трудов*. Киев, 2006, 312с.
10. Бевзенко Л. Д. (2006). Эвристический потенциал понятия социальная бифуркация. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, с. 159-176.

11. Бевзенко Л. (2013). Основные идеи теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологии. Соціальні виміри суспільства. [Зб. наук.праць]. – Вип. 5(16). – К. : ІС НАНУ, с. 458–472.
12. Бевзенко Л. Д. (2014). Социальная самоорганизация и механизмы регуляции социального поведения. *Украинский социологический журнал*. №1-2, с.6-18.
13. Бевзенко Л. (2014). Социальная интеграция – концептуальне акценти в контексте социосамоорганизационного похода. Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць. – К. : Ін-т соціології НАНУ : Азбука, Вип. 6 (17). 416 с.
14. Бевзенко Л. Д. (2017). Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика. Людина у складному світі/ За ред. Н. В. Кочубей, М. О. Несторовой. Суми: Університетська книга, 357с.
15. Бляхер Е. Л. (1998). Социальный хаос: философский анализ и интерпретация: автореферат на соискание док. филос. наук, спец. 09.00.11. Владивосток, 40с.
16. Бранский В. П. (2002). Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивида и социума в синергетическом историзме. СПб.: Политехника, 476с.
17. Буданов В. Г. (2017). Социальный хаос: сценарии прохождения, адаптации, управление. Синергетика в постнеклассической науке и в образовании. Новое издание, дополненное материалами. Синергетика третьей волны. Цифровой жизненный техноуклад. Образование эпохи большого антропологического перехода. М.: URSS, 2017. - 272с.
18. Бхаскар Р. (1991). Общества. Социо-Логос / Под ред. В. Д. Винокурова, А. А. Филипова. М.: Прогресс, с.219-240.
19. Василькова В. В. (1999). Порядок и хаос в развитии социальных систем (синергетика и теория социальной самоорганизации). СПб.: изд-во СПбГУ, 480с.

20. Головатюк В. М., Рєєнт О. П., Ткаченко В. М. (1996). Україна: Проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби. – К.: Ін-т історії України НАН України, 102 с.
21. Делокаров К. Х., Демидов Ф. Д. (1999). В поисках новой научной парадигмы: Синергетика. Философия. Научная реальность. М.: изд-во РАГС, 105с.
22. Дзьобань О. П. (2011). Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Я.Мудрого*, №7. с.3-15.
23. Добронравова И. С., Финкель Л. (2005). Диманический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. №1, с.168-180.
24. Добронравова И. С., Финкель Л. (2008). Синергетические исследования социальной самоорганизации в Украине. Режим доступа: http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
25. Доннікова И. А. (2011). Социальная энтропия: культурологический аспект. *Интеллект. Особистість. Цивілізація*. Вип. 9. с.32-51.
26. Доннікова И. А. (2011). Культурогенная сущность социальной самоорганизации. Одесса: Печатный дом, 280с.
27. Доннікова И. М. (2012). Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу: автореферат на здобуття наукового ступеня док. філос. наук: 09.00.03. Одеса, Б.в., 36с.
28. Доннікова И. А. (2015). Постнеклассическое гуманитарное знание. *Філософія освіти*. №16 (1). с.157-167.
29. Дюркгейм Э. (1991). Метод социологии. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Под общ. ред. А.Б. Гофмана. М.: Наука, 574 с.
30. Егоров М. В. (2016). Механизмы сетевой самоорганизации социального пространства. Дис. на соискание научной стпени канд. социолог.

наук, 22.00.04. - социальная структура, социальные институты и процессы. Ставрополь, 252с.

31. Здравомыслов А. Г. (1999). Теория социальной реальности в российской социологии. Мир России. 1999. Т. VIII. № 1–2. с.3-20.

32. Каныгин Ю. М. (1990). Основы теоритической информатики. К.: Наукова думка, 232с.

33. Капицын В. М. (2013). Социальные изменения: глобализация, модернизация, инновационное развитие. *Межвузовский сборник научных трудов МГУПИ*, Москва: МГУПИ, с. 6-17.

34. Капустин В. С. (2003). Введение в теорию социальной самоорганизации : монография. Москва : РАГС, 135с.

35. Квітка С. А. (2012). Роль дисипативних структур у соціальній самоорганізації. *Грані*. №8 (88).с.57-59.

36. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. (2002). Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Спб.: Алетейя, 416с.

37. Ковтунова Д. В. (2013). Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: автореферат на соискание учен. степени канд. филос. наук, Таганрог, 31с.

38. Колядко И. Н. (2016). Социальный кризис как предмет социосинергетической интерпретации // Электронный ресурс: [Режим доступа]: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/167171/1/82-86.pdf>

39. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. (2003). Україна: проблеми самоорганізації: В 2-х т.К.: Промінь, 2003.1. Критика історичного досвіду. 384 с.

40. Крохмаль Н. В. (2004). Історичні форми саморегуляції соціального процесу. – Запоріжжя: Просвіта, 144 с.

41. Кузнецова М. А. (2004). Социальные системы и процессы: методология исследования. Волгоград: изд-во ВолГУ, 96с.

42. Куценко О. Д. (2004). Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма/

Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание. Харьков, с. 22–26.

43. Литвинович В. М. (2008). Современная молодежь: проблема самоорганизации. Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика. Сб. научных трудов / Под ред. О. В. Пролесковского, Г. В. Осипова. Минск: ИАЦ, с.361-382.

44. Луман Н. (2007). Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И. Д. Газиева; Под ред. Н. А. Головина. СПб.: Наука, 334с.

45. Лутай В. С. (2004). Основной вопрос современной философии. Синергетический подход. К.: Парапан, 215с.

46. Майнцер К. (2009). Сложносистемное мышление: материя, разум, человечество. Новый синтез. М.: ЛИБРОКОМ, 464с.

47. Маркс К. (1968). Экономические рукописи 1857–1859 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. М.: Государственное издательство политической литературы, 533 с.

48. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>

49. Мельник Н. В. (2016). Сутність, види та рівні самоорганізації народу в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету, вип. 40. Т.1.с.11-14.

50. Мертон Р. (1966). Социальная структура и аномия // Социология преступности: Современные буржуазные теории / Под ред. Б. С. Никифорова. М.: Прогресс, с.89-105.

51. Миллс Ч. Р. (2001). Социологическое воображение / Пер. с англ. О. А. Оберемко; Под общ. ред. и с предисл. Г. С. Батыгина. М: NOTA BENE, 264с.

52. Найдорф М. И. (1996). Структурирующие модели в самоорганизации общества (социально-философский анализ): автореферат на соискание ученой степени канд. филос. наук, 09.00.03. Одесса, 42с.

53. Найдьонов О. Г. (2014). Евристичний потенціал теорії соціальної ентропії для розвитку українського суспільства. Матеріали всеукраїнської конференції “Актуальні питання соціально-філософської думки”, Одеса, с.68-69.

54. Назаретян А. П. (2015). Нелинейное будущее: сингулярность XXI века как элемент Мегаистории. Век глобализации. № 2, с.18-34.

55. Нестренко Г. О. (2007). Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення. Монографія. К.: вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 360с. Режим доступу: http://npu.edu.ua!/e-book/book/html/D/ispu_ksue_Nesterenko/10.html

56. Нестренко Г. О. (2009). Нестренко Г. О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук.: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. О. Нестренко. – К.: [б. в.], 2009. – 32 с.

57. Омельченко Н. О. (2006). Феномен соціального хаоса: філософський аналіз: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук, 09.00.03. Запоріжжя, 20с.

58. Павлов А. П., Павлов П. А. (2015). Онтология социального хаоса. Грамота. Исторические, политические, философские и юридические науки. №8 (58). Ч.І. с. 136-139.

59. Парсонс Т. (1993). Понятие общества. THESIS, вып. 2. с. 94-122.

60. Парсонс Т. (2000). О структуре социального действия. М.: Академический проект, 880с.

61. Пирогов С. В. (2015). Социальное проектирование и прогнозирование. Томск: изд-во Томский гос. ун-т, 363с.

62. Предборська І. М. (1995). Мінливість, соціум, людина. Монографія. – Суми: Вид-во Слобожанщина, 1995. – 136 с.

63. Пригожин И. (1991). Философия неустойчивости. Вопросы философии. №6. с.46-52.

64. Романов В. Л. (2003). Самоорганизация и государственность. М.: изд-во РАГС, 236с.
65. Резник Ю. М. (1996). Социология жизни; новая парадигма или междисциплинарный синтез? // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. No 4. с. 12-24.
66. Романов В. Л. (2000). Социальная самоорганизация и государственность. М.: изд-во РАГС, 140с.
67. Рузавин Г. И. (1995). Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. №8. с. 63-72.
68. Спенсер Г. (1989). Основания социологии. Спенсер Г. Сочинения / Пер. с нем. Т. 4. СПб.: Типография А. Пороховщикова, 900с.
69. Степико М. Т. Філософія і методологія дослідження українського соціума. (2005). Український соціум. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / ред. В. С.Крисаченка. К.: Знання України, с. 26-52. 729с.
70. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія (2002). НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. К. : Абрис, 742 с.
71. Фёрстер Г. (1964). О самоорганизационных системах и их окружении. Самоорганизационные системы. Пер. с англ. / под общ. ред. Т. Н. Соколова. М. : Мир, 1964. с. 113-139.
72. Хорошилов О. (2004). Українська політична нація: феномен конституювання. Політичний менеджмент, №5, с.23-30.
73. Шкаратан О. И. (2011). Общество как социальная система. Социологический журнал, №4, с.117-143.
74. Штомпка П. (1996). Социология социальных изменений / Пер. с англ. и ред. В.Ядова, М.: Аспект Пресс, 416с.
75. Щепаньский Я. (1969). Элементарные понятия социологии. М.: Прогресс, 242с.

ВИСНОВКИ

Запропоновано в узагальненій формі нове рішення поставленої наукової задачі, яка полягала у дослідженні еволюція категорії і теорії самоорганізації в постнекласичному соціально-філософському знанні.

Проведене дослідження дає можливість в узагальнено-теоретичній формі зробити такі висновки:

1. На підставі вивчення філософської, науково-філософської та методологічної літератури з проблеми самоорганізації як предмету соціально-філософського аналізу було зроблено висновок про те, що процеси самоорганізації, які раніше було виявлено синергетикою в природних явищах і об'єктах, можуть бути виявленими також і в об'єктах соціальних і гуманітарних наук, тобто в суспільстві та різноманітних його інститутах, у людині, її психічній, творчій та інших видах діяльності. Це дозволяє поглибити сферу синергетичних досліджень і представити синергетику як загальнонаукову дослідницьку програму, яка спрямована на побудову універсальної еволюційної картини світу шляхом розширення взаємодії та перетинів між природничими та соціогуманітарними науками. Наслідками екстраполяції методології синергетики в сферу соціально-гуманітарного знання стали зменшення розриву між природничими та гуманітарними науками, орієнтація на творення цілісного корпусу знань, який охопив би дослідження природних і соціальних об'єктів, що являють собою складні нелінійні системи, які самоорганізуються.

Таку ідею висловлювали як фундатори синергетики, що першими вказали на можливість подібного застосування теорії самоорганізації в соціогуманітарній сфері, так і українські вчені й філософи (Українська синергетична школа), які брали активну участь у розвитку синергетичної теорії. Так наприкінці XX століття виникає новий напрям синергетичних досліджень – соціальна синергетика, в якій об'єктами та предметами досліджень постають людина, її психіка, шляхи її формування й розвитку, різноманітні види діяльності (освітня, культурна, дослідницька та ін.), а також питання розвитку суспільства та культури в цілому. Основою соціальної синергетики постає

теорія соціальної самоорганізації, яка охоплює як суспільну, так і особистісну поведінку індивіда.

2. В результаті аналізу наукової, філософської та методологічної літератури, присвяченої проблемам розвитку природничо-наукового знання, була простежена еволюція поняття самоорганізації у науково-філософському ракурсі – від природничо-наукової до соціогуманітарної сфери. Встановлено загальнометодологічний смисл поняття самоорганізації у природничих і соціогуманітарних науках; виявлено, що вивчення процесів самоорганізації в природничих науках (фізика, хімія, біологія) відіграло важливу роль у формуванні постнекласичного етапу розвитку науки. Його основною характеристикою стала зміна принципів, норм та ідеалів наукового дослідження, що зумовило значні зміни в інтерпретації класичних наукових уявлень про причинність, необхідність та зворотність. Синергетичні концепції та поняття (нелінійність, невизначеність, нестійкість, випадковість тощо) створили теоретико-методологічний фундамент для вивчення складних систем, що самоорганізуються, до яких почали відносити багато фізичних, хімічних, біологічних систем, а також антропосоціокультурні.

3. Аналіз філософської, методологічної та науково-філософської літератури дозволив розглянути методологічні основи дослідження процесу самоорганізації в соціогуманітарній сфері та причини, що сприяють поширенню поняття «самоорганізація» в соціогуманітарну сферу; довів, що оскільки наявна екстраполяція синергетичних концептів і принципів (теорії самоорганізації у тому числі) у сферу соціальної філософії та на соціальні дослідження, то в такому сенсі можна констатувати формування та становлення нових предметних галузей соціально-гуманітарного пізнання. Так, психосинергетика здійснила різкий стрибок у дослідженні психіки людини, перейшовши від класичної теорії відображення до нового, постнекласичного (синергетичного) бачення психічних процесів. З огляду на це, вона вводить ряд нових термінів, а також порушує цілий ряд важливих питань та проблем у дослідженні психіки (цілісність психіки – «ціле-в-цілому», екологія психіки,

людиномірність, взаємодія психіки людини з собою та з навколишнім середовищем тощо), в тому числі питання про психомірність соціальної реальності. Важливим є те, що всі ці питання не могли бути вирішеними в межах попереднього класичного підходу. В одній із перших праць, присвячених психосинергетиці, яка з'явилася в Україні – І. В. Єршова-Бабенко «Методологія дослідження психіки як синергетичного об'єкта» (1992) – обґрунтовувалася нова теорія психіки та розкривалося нове бачення психічних процесів як процесів нелінійних і самоорганізаційних, пропонувалася нова методологія дослідження психомірних середовищ/систем на основі синергетичного підходу.

Дослідження педагогічної наукової, теоретико-методологічної та науково-методичної літератури дозволило обґрунтувати необхідність застосування синергетичного методу (теорії самоорганізації) в сучасній педагогіці. Такий підхід є особливо значущим для організації навчально-виховного процесу, для діяльності управління та моделювання освітніх систем, для функціонування системи освіти в сучасному мінливому світі. Ідеї та концепції синергетики дозволяють по-новому представити освітній процес як процес самоорганізаційний, у якому відбувається співпраця педагога та здобувачів освіти на основі нелінійності, відкритості, складності та нестійкості. У зазначеному методі особистість здобувача освіти, учня, сприймається як складна відкрита нестійка система, що має внутрішню активність, здатність до саморозвитку та ускладнення своєї структури, самоуправління та креативність на підставі самоорганізації. Самоорганізацію здобувача освіти, учня можна представити як можливість вибору різних варіантів навчання, їх альтернативність, забезпечення самостійного шляху отримання знань, який передбачає можливість самостійного вибору навчальних дисциплін, форм і методів навчання, його темпу та строків. Для вирішення таких завдань пропонується створення нової предметної галузі – педагогічної синергетики (В. Кремень). Вона постає новою сферою педагогічного знання, яке ґрунтується на законах і закономірностях самоорганізації та саморозвитку.

Вивчення наукової літератури, пов'язаної з проблемами філософії культури, дозволило зробити висновок про те, що синергетичні концепції культури в сучасному розвитку ідей української філософії дали основу для нового бачення й розуміння соціокультурних феноменів і процесів. Представлення їх з точки зору теорії самоорганізації дає перспективи для становлення сутності людини («полісутнісна людина») та творення інтерсуб'єктивного простору комунікації людей. У такому аспекті соціальна реальність і людина, виступаючи відкритими складними нелінійними системами, виявляються дотичними одна до одної, сприяючи самоорганізаційним процесам всередині та зовні відповідно до концепції «ціле в цілому». Тому культура є визначеним механізмом самоорганізації суспільства, створюючи особливу комунікативну інтерсуб'єктивність, яка призводить до його консолідації.

4. Історико-філософський аналіз соціально-філософських праць дозволив схарактеризувати особливості сучасного розвитку поняття самоорганізації в гуманітарних дослідженнях українських філософів і гуманітаріїв кінця XX – початку XXI ст. (Українська синергетична школа); показав, що соціальні потрясіння та катаклізми другої половини XX століття, а також розвиток наукового знання (формування постнекласичної науки) призвели до того, що у межах соціальної синергетики виникла теорія соціальної самоорганізації, яка пролила світло на нові проблемні сфери соціального знання, дала відносну інтерпретацію таким соціальним явищам, як соціальний розвиток, соціальні зміни, соціальні революції, кризи та перехідні періоди.

5. Були виявлені актуальні для української гуманітарної науки аспекти теорії самоорганізації в системі соціально-філософського знання; встановлено, що самоорганізація у суспільстві є об'єктивним процесом, який характерний для існування та діяльності складних відкритих нелінійних систем, таких, як людина, її психіка, соціальна група, культура. Вона визначається чергуванням періодів стійкості (соціальний порядок) і нестійкості (соціальний хаос), які дозволяють таким системам змінюватися. Ствердження у соціальному знанні

положення про те, що суспільство є такою відкритою складною нелінійною системою/середовищем, яка змінюється, стало основою для застосування до нього синергетичної методології та надало можливість розвитку теорії соціальної самоорганізації.

6. Окреслено пріоритетні завдання реалізації досліджень самоорганізації у сферах соціогуманітарного знання (психосинергетика, педагогічна синергетика, культурологічна синергетика, соціальна синергетика); показано, що теорія соціальної самоорганізації, яка ґрунтується на принципах нелінійності, відкритості, складності та нестабільності, показує, що в період соціальних криз і змін соціальна реальність, реалізуючи механізми самоорганізації, прагне до встановлення порядку та цілісності, виходячи зі своїх власних ресурсів. В теорії соціальної самоорганізації для опису цього процесу використовуються такі концепти, як «соціальна ентропія», «соціальний хаос», «точка (каскад) біфуркації», «флуктуація», «атрактор» і «соціальний порядок». Сам процес соціальної самоорганізації полягає у проходженні соціальною реальністю (суспільством) декількох етапів: від зростання соціальної ентропії (початок соціальної кризи), входження системи в соціальний хаос, або в точку біфуркації, перебудову соціальної системи на основі вибраного атрактора (встановлення нового соціального порядку). Така загальна теоретична схема є справедливою для будь-якого суспільства, але в кожному випадку є наявні важливі історичні деталі, які наповнюють цю абстрактну модель конкретним змістом.

7. Здійснивши аналіз наукової та науково-філософської літератури, розкрито значення теорії соціальної самоорганізації в осмисленні соціальної реальності в соціальній філософії; це дозволило підсумувати, що застосування синергетичної методології в соціально-філософських і політичних дослідженнях в Україні проявляється у використанні теорії соціальної самоорганізації для аналізу та пояснення як політичних подій в Україні, що відбувалися протягом останніх десятиліть 2000-х рр., так і для вирішення теоретичних проблем, проведення прикладних досліджень. З одного боку, це

свідчить про формування у нашій державі демократичних інститутів влади у супереч її тоталітарному минулому, а з іншого – це доводить, що процес соціальних змін і кризи ще не закінчився, утвердження нового соціального порядку ще не відбулося.

8. Висвітлено основні ідеї та зміст теорії соціальної самоорганізації в дослідженнях суспільства і людини в Україні. Показано, що в українській соціально-філософській думці було запропоновано певні розробки теорії соціальної самоорганізації, які й донині мають важливе теоретичне та практичне значення. В них, на основі синергетичного підходу, розкривається внутрішня самоорганізаційна природа соціальної кризи, визначаються механізми соціальної самоорганізації, наводяться шляхи подолання соціального хаосу в момент біфуркації соціальної реальності. Значну увагу приділено аналізу людського (суб'єктивного) фактора в процесі соціальних біфуркацій. Враховуючи такий інтерес до людини та людиномірності соціально-історичного знання, в роботі пропонуємо нове розуміння соціальної реальності як «психомірного середовища». Під «психомірністю соціального середовища» ми розуміємо його принципову залежність від станів психічного середовища/системи індивіда. З огляду на це, запропоновано «психосинергетичну парадигму» як основу для парадигмального зрушення в гуманітарних науках, у тому числі й у соціальній філософії, яка описує «психомірність» як провідну характеристику соціокультурної реальності, тобто суспільства, людини та культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bailey K.D. 1990. *Socail Entropy Theory*. N.Y., 318p.
2. Borinstein Y., Atamanjuk Z., Ortynskaya N. 2017. Education: Dialogical Search and Socio-Cultural Adaptation // *Наука і освіта*. – Одеса.– 12. – С.140-145.
3. Delors J. Report. 1995. *Learning: the treasure within/Report to UNESCO of the International Commision on Education for the Twenties-first century*. UNESCO publishing, 46p.
4. Force M. 1989. *L'ordre improbable. Entropie et processus socioux*. Paris, Pressess Universitaire de France. 249p.
5. Haken, H.1975. Cooperative Phenomena in Systems Far from Thermal Equilibrium and Nonphysical Sysytems. *Reviews of Modern Physics*. Vol. 47, 1, 67-121.
6. Haken, H. 1977. *Synergetics. An Introduction Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics*. Berlin: Springer. 371p.
7. Haken H. 1984. *Laser Theory*. Berlin: Springer. 304p.
8. Haken H. 2004. *Synergetics: Introduction and Advanced Topic*. Berlin: Springer, 761p.
9. Maiman T. 1960. Stimulated Optical Radiation in Ruby. *Nature*. 187, c. 493–94.
10. Mezirow, J. 2009. Overview of transformative learning theory. In *Contemporary theories of learning: Learning theorists...in their Own words*, ed. K. Illeris, 90–105. New York: Routledge.
11. Nicolescu, B. 2006. TRANSDISCIPLINARITY – PAST, PRESENT AND FUTURE. *Reshapingsciences, policies and practices for endogenous sustainable development*, 142-166. Available: http://basarab-nicolescu.fr/Docs_articles/Worldviews2006.htm#_ftn1

12. Piaget, J. 1972. L'epistemologie des relations interdisciplinaires // L. Apostel, G. Berger, A. Briggs, and G. Michaud (ed). *Interdisciplinarity: problems of teaching and research in universities*. Paris, 127-139.

13. Pirie, N. V. 1959. Chemical diversity and origin of life. *The Origin of Life on the Earth*, Pergamon, London, 76-83.

14. Prigogine, I. Nicolis G. 1977. *Self-Organization in Non-Equilibrium Systems: from Dissipative Structures to Order through Fluctuations*. Wiley, 491p.

Prigogine, I. 2000. The Networked Society. *Journal of World-Systems Research*. Vol. VI. 892-898.

15. Prigogine, I. 2000. The Die Is Not Cast. *Futures. Bulletin of the World Futures Studies Federation*. Vol. 25, No.4. 17-19

16. Rutten, M. G. 1962. *The Geological Aspects of the Origin of Life on Earth*, Elsevier, Amsterdam, 160p.

17. Taylor, G. I. 1923. Stability of a Viscous Liquid contained between Two Rotating Cylinders. *Phil. Trans. Royal Society*, p.289-343.

18. Thom, R. 1989. *Structural Stability and Morphogenesis: An Outline of a General Theory of Models*. Reading, MA: Addison-Wesley, 408p.

19. Turing, A. M. 1952. Chemical Basis of Morphogenesis. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological Sciences*, Vol. 237, 641 (Aug. 14, 1952), p. 37-72.

20. Yershova-Babenko I., Kryvtsova N. 2019. Theoretical Foundations of Psycho-Synergetics as the Psychological Principles – Theoretical and Practical Introduction of the Competence Approach in High Education of Ukraine // *Theory and Practice of Introduction of Competence Approach in Higher Education in Ukraine*. Vienna, pp.11-20.

21. Yershova-Babenko I. 2019. From the Theory to Practice – Psychosynergetical Strategies of Human Activity: conceptual model the “the Whole in the Whole”/ “the Whole-in-the Whole” // *Cognitive Technologies in*

Education and Social Practice: Possibilities of Application. Eds. N. Kochubey, M. Nesterova. Lampert Academic Publishing, Mauritius, pp. 58-88

22. Аваніна Н. С. 2010. Соціальний опір у самоорганізації суспільства. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальні філософія і філософія історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 23с.

23. Ананьева О. П. 2016. Мультикультуралізм і толерантність як соціально-філософські концепції соціокультурного простору. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня док. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Одеса, ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 35с.

24. Аршинов В. И., Данилов Ю. А., Тарасенкова В. В. 1997. Методология сетевого мышления: феномен самоорганизации // Онтология и эпистемология синергетики. М: ИФРАН, 1997, с.101-119.

25. Астафьева О. Н. 2002. *Синергетический подход к исследованию социокультурных процессов: возможности и пределы*. М.: изд-во МГИДА, 295с.

26. Астафьева, О. А., Добронравова, И. С. 2009. Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы. *Постнеклассика: философия, наука, культура*. - СПб.: издательский дом «Миръ», с. 634-669.

27. Астафьева, О. Н. 2017. Синергетика социальная // *Summa culturologiae. Энциклопедия*. Т.2. М.,СПб., Центр гум.инициатив, с. 472-476.

28. Ахромеева, Т. С., Курдюмов, С. П., Малинецкий, Г. Г., Самарский, А. А. 1992. *Нестационарные структуры и диффузный хаос*. М., Наука, 544с.

29. Багдасарян В. Э. 2010. Историческая миссия синергетики. *Методологические основы синергетики и ее социальные аппликации. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт.

30. Бажанов, В., Шольц, Р. (ред.). 2015. *Трансдисциплинарность в философии и науке. Подходы. Проблемы. Перспективы*. М.: Навигатор,*
31. Басов, Н. Г., Прохоров, А. М. 1955. Молекулярный генератор и усилитель. *УФН*, Т.57. 3, с.485-501.
32. Бевзенко Л. Д. 2001. Самоорганизационная парадигма и проблемное поле социологии. *Социология: теория, методы, маркетинг*. № 1, с. 113-126.
33. Бевзенко Л. Д. 2002. *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. К.: ИС НАНУ, 437 с.
34. Бевзенко Л. Д. 2004. Социальная самоорганизация: теория и практика. Выборы в Украине 2002-2004. http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
35. Бевзенко Л. Д. 2005. Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана / *Totalloge-XXI (дванадцятий випуск). Постнекласичні дослідження*. Київ: ЦГО НАН України. 362с. с.41-78.
36. Бевзенко Л. Д. 2006. Помаранчевая революция в оптике социо-самоорганизационного подхода. *Культурный контекст социальной самоорганизации. Сборник научных трудов*. Киев, 312с.
37. Бевзенко Л. Д. 2006. Эвристический потенциал понятия социальная бифуркация. *Социология: теория, методы, маркетинг*, №6 с. 159-176.
38. Бевзенко Л. 2013. Основные идеи теории социальной самоорганизации и кризисные социальные технологии. *Соціальні виміри суспільства. [Зб. наук. праць]*. Вип. 5(16). К. : ІС НАНУ, с. 458–472.
39. Бевзенко Л. Д. 2014. Социальная самоорганизация и механизмы регуляции социального поведения. *Украинский социологический журнал*. №1-2, с.6-18.
40. Бевзенко Л. 2014. Социальная интеграция – концептуальне акценти в контексте социосамоорганизационного похода. *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць*. К. : Ін-т соціології НАНУ : Азбука, Вип. 6 (17). 416 с.

41. Бевзенко Л. Д. 2017. Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика. *Людина у складному світі/* За ред. Н. В. Кочубей, М. О. Несторовой. Суми: Університетська книга, 357с.

42. Белоусов Б. П. 1959. Периодически действующая реакция и её механизм. *Сборник рефератов по радиационной медицине за 1958г.* М: Медгиз, с. 145-148.

43. Білецька А. В. 2016. Інтеграція та децентралізація: європейський досвід в контексті державної стратегії розвитку України. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Київ, НПУ імені М.Драгоманов, 23с.

44. Бляхер Е. Л. 1998. Социальный хаос: философский анализ и интерпретация: автореферат на соискание док. филос. наук, спец. 09.00.11. Владивосток, 40с.

45. Богатая Л. Н. 2015. Трансдисциплинарность: постнеклассический ракурс рецепции, *Філософія освіти*, 16(1), с.168-182.

46. Боринштейн Є. Р. 2015. Стратегії мислення сучасної соціокультурної реальності: соціально-філософський аналіз // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2015. – № 2(35). – с. 32-40.

47. Боринштейн Е. Р. 2017. Сущностные основы ойкумены философии образования. // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса. - 1(38). – с. 17-22.

48. Бранский, В. П. 1999. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории. *Общественные науки и современность*. 6, с. 117-127.

49. Бранский В. П. 2002. *Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивида и социума в синергетическом историзме.* СПб.: Политехника, 476с.

50. Буданов, В. Г. 2009. *Методология синергетики в постнеклассической науке и образовании.* М.: изд-во ЛКИ, 240с.

51. Буданов В. Г. 2017. Социальный хаос: сценарии прохождения, адаптации, управление. *Синергетика в постнеклассической науке и в*

образовании. Новое издание, дополненное материалами. Синергетика третьей волны. Цифровой жизненный техноуклад. Образование эпохи большого антропологического перехода. М.: URSS, 272с.

52. Бхаскар Р. 1991. *Общества. Социо-Логос* / Под ред. В.Д. Винокурова, А.А. Филипова. М.: Прогресс, с.219-240.

53. Васильева, Л. Н. 2009. Наследие И.Р. Пригожина и социальные науки. *Социологические исследования*, 6. с.28-37.

54. Василькова В. В. 1999. *Порядок и хаос в развитии социальных систем (синергетика и теория социальной самоорганизации)*. СПб.: изд-во СПбГУ, 480с.

55. Вернадский, Н. И. 1994. *Труды по геохимии*. М.: Наука, 496с.

56. Вознюк О. В. 2015. *Синергетична парадигма креативної педагогіки. Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітянських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи* : монографія / за ред. Н. В. Гузій ; К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. с. 3-22.

57. Войцехович В. Э. 2009. Кризис в развитии общества как фрактал // Синергетическая парадигма: Социальная синергетика. Сб. ст. М.: Прогресс-Традиция, 2009. с.307-313.

58. Ганн, Дж. 1966. Эффект Ганна. Пер.с англ. *УФН*, 1966. Т. 89. с. 147-150.

59. Гапонцева М. Г., Федоров В. А., Гапонцев В. Л. 2006. Синергетический подход в педагогической науке: условия и границы применения. *Образование и наука*. № 5(41), с.13-19.

60. Головатюк В. М., Ресент О. П., Ткаченко В. М. 1996. *Україна: Проблеми самоорганізації: Начерки новітньої доби*. К.: Ін-т історії України НАН України, 102 с.

61. Горбунова Л. 2015. Досвід лімінальності: соціально-антропологічне обґрунтування трансформативного навчання // *Філософія освіти. Philosophy of Education: наук. часопис*. К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова. № 1(16). с.105-132.

62. Горбунова Л. 2015. *Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики*. Монографія. Суми: «Університетська книга». 710 с.

63. Горбунова Л. 2016. Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі: визначення та імплементація. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. No 2 (19), с. 97-117.

64. Горбунова Л. 2017. Трансформативне навчання: стратегія самоорганізації індивіда в контексті складності сучасного світу / *Людина в складному світі*. Збірка наукових праць. Суми: Університетська книга, с. 286-321.

65. Горбунова Л. 2018. Самоорганізація трансверсальної самості в контексті невизначеності (до обґрунтування трансформативного навчання). Ч.1. *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 22(1). Retrieved із <https://philosopheducation.com/index.php/philed/article/view/430>

66. Данилов Ю. А., Кадомцев Б.Б. 1983. Что такое синергетика // *Нелинейные волны. Самоорганизация*. М.: Наука, 1983. - 264с.

67. Данилов Ю. А. 1989. Нелинейная динамика Пуанкаре и Мандельштама // *Нелинейные волны. Динамика и эволюция*. М.: Наука, 1989. - с. 5-15.

68. Данилов Ю. А. 1997. Синергетический подход к изучению языка: возможности, ограничения и опасности // *Философия науки*, вып. 3. М.: ИФ РАН, с. 213-216.

69. Данилов Ю. А. 2000. Красота фракталов // *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. М.: Прогресс-Традиция, с. 183-187.

70. Дзьобань О. П. 2011. Сучасна соціальна синергетика: до питань про визначення концептуальних основ. *Вісник національного юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія "Філософія"*, №7.с.1-15.

71. Делокаров К. Х., Демидов Ф. Д. 1999. *В поисках новой научной парадигмы: Синергетика. Философия. Научная реальность*. М.: изд-во РАГС, 105с.
72. Дмитриева М. С. 1989. Социальное управление в социалистическом обществе (Междисциплинарное комплексное исслед.): Дис. . д-ра филос. наук. Одесса, 1989. - 345 с.
73. Дмитриева М. С. 2005. Синергетика в науке и наука языком синергетики: сб. статей / Одесская академия истории и философии естественных и технических наук. - О.: Астропринт, 181 с.
74. Дмитриева М. С. 2008. Ceteris paribus в контексте современных научных исследований // *Філософські науки: Збірник наукових праць*. – Вип. 2. – Суми: ВТД «Університетська книга», с.48-56.
75. Добролюбська Ю. В. 2016. Освітні можливості історичного сегменту Інтернету: переваги та недоліки // *Глобальні проблеми сучасності у контексті історико-філософського знання. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 квітня 2016 року*. – Одеса-Дніпропетровськ. – с. 123–128.
76. Добронравова, И. С. 1990. *Синергетика: становление нелинейного мышления*. К.: Вид-во «Либідь», 149с.
77. Добронравова И. С. 2006. “Синергетика в образовании: возможности методологии” Круглый стол в редакции журнала “Філософія освіти”. *Філософія освіти*. №3 (5), с.57-58.
78. Добронравова И. С., Финкель Л. 2005. Диманический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. №1, с.168-180.
79. Добронравова И. С., Финкель Л. 2008. Синергетические исследования социальной самоорганизации в Украине. Режим доступа: http://www.synergetic.org.ua /materials /materials_main.html
80. Добронравова, І.С. 2015. Багатоваріантність майбутнього та людська свобода: синергетичний погляд. Курбасівські читання. Фестиваль науки. Футурологічне *Вісник центру театрознавства імені Леся Курбаса*.с. 6–19.

81. Добронравова, И. С. 2017. Нелинейное и сложное мышление. *Практическая философия науки*. Сумы: Университетская книга, с.92-101.
82. Добронравова, И. С. 2017. Физика живого как феномен постнеклассической науки. *Практическая философия науки*. Сумы: Университетская книга, с.102-115.
83. Доннікова И. А. 2011. Социальная энтропия: культурологический аспект. *Інтелект. Особистість. Цивілізація*. Вип. 9. с.32-51.
84. Доннікова И. А. 2011. *Культурогенная сущность социальной самоорганизации*. Одесса: Печатный дом, 280с.
85. Доннікова І. 2012. Соціальна самоорганізація як об'єкт філософсько-культурологічного аналізу: автореферат на здобуття наукового ступеня док. філос. наук: 09.00.03.Одеса, Б.в., 36с.
86. Доннікова, И. 2013. Феномен социальной самоорганизации: антропологическая интенция анализа. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Т. 26 (65). 4. с. 151–162.
87. Доннікова І. 2014. Створювальна сутність культури. *Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія "Філософія"*. Вип. 16, с. 29-33.
88. Доннікова, И. 2015. Постнеклассическое гуманитарное знание: границы и возможности. *Філософія освіти*. 1(16). с.157-167.
89. Доннікова И. 2016. Идентичность как феномен антропологической сложности. *Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія "Культурология"*. Вип. 17, с. 215-222.
90. Дюркгейм Э. 1991. *Метод социологии*. Дюркгейм Э. О *разделении общественного труда. Метод социологии* / Под общ. ред. А. Б. Гофмана. М.: Наука, 574 с.
91. Егоров М. В. 2016. Механизмы сетевой самоорганизации социального пространства. Дис. на соискание научной стпени канд. социолог. наук, 22.00.04. - социальная структура, социальные институты и процессы. Ставрополь, 252с.

92. Егорова, Ю. А. 2015. Идеи цели и целеполагания в синергетике. *Молодой ученый*. URL <https://moluch.ru/archive/86/16414/>
93. Ершова-Бабенко И. В. 1992. *Методология исследования психики как синергетического объекта. Монография*. Одесса: ОДЭКОМ, 124с.
94. Ершова-Бабенко И. В., Богачук Т. В. 2001. Авторский метод “Созидающая сила”. *Збірник матеріалів відкритого методологічного семінару 19-21 грудня 2001р*. Суми, С.105-113.
95. Ершова-Бабенко И. В. 2002. Исследование влияния агрессивных факторов среды на уровень тревожности и эмоциональной неустойчивости. *Материалы международной научной конференции “Медико-биологические проблемы Приднестровья”*, Тирасполь, РИО ПГУ, С.10-12.
96. Ершова-Бабенко И. В. 2002. Экология психики и некоторые проблемы биоэтики в свете психосинергетической концепции агрессивных факторов среды. *Матеріали доповідей II Міжнародного симпозіуму з біоетики*. Київ, с.133-134.
97. Ершова-Бабенко И. В. 2003. Психосинергетика в контексте истории развития синергетики. *Практическая философия*, 1, с.161-174.
98. Ершова-Бабенко И. В. 2005. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (концептуальная модель). В.: NOVA KNIGA. 368с.
99. Ершова-Бабенко И. В. 2009. Место психосинергетики в постнеклассике. *Постнеклассика: философия, наука, культура*. Отв.ред.Л.П, Киященко, В. С. Степин. СПб., с.460-490.
100. Ершова-Бабенко И. В. 2015. *Психосинергетика*. Херсон: изд-во “Гринь Д.С.”, 488с.
101. Ершова-Бабенко, И. В., Гончарова, О. Е. 2015. Нечеловекомерные составляющие поля человекомерности. *Філософія освіти*. 17. с.243-259.

102. Ершова-Бабенко И. В. 2017. *Психосинергетика. Людина в складному світі*. За ред. Н. В. Кочубей, М. О. Нестерова. Суми: Університетська книга, с. 118-142.
103. Ершова-Бабенко И. В., Козобродова Д. М. 2017. Постнекласика: еволюція представлень о самоорганізуючихся средах и системах. Историко-філософський аналіз (от естествознания к социогуманитарной сфере). // *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*, №13, с. 48-59.
104. Ершова-Бабенко И. В. 2019. Гипертеория “brain-psyche-mind/consciousness” - постнеклассическое общее решение проблемы и методология исследования психомерности // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. № 29, pp. 45-50.
105. Ершова-Бабенко И. В. 2019. Integrity and initial «hybridity» of the «brain-psyche-mind/consciousness» hypersystem. Research Methodology // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. № 31, part.2 - pp. 45-50.
106. Жаботинский, А. М. 1974. *Концентрационные автоколебания*. М.: Наука, 176с.
107. Звелто, О. 1990. *Принципы лазеров*. М.: Мир, 560с.
108. Зельдович Я. Б., Новиков, И. Д. 1975. *Строение и эволюция Вселенной*. - М.: Наука, 424с.
109. Здравомыслов А. Г. 1999. Теория социальной реальности в российской социологии. *Мир России*. 1999. Т. VIII. № 1–2. с.3-20.
110. Иванова Н.В. 2017. Духовно-онтологічні стратегії мислення: соціально-філософський аналіз. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня док. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Одеса, ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 35с.
111. Игнатова В. А. 2010. Системно-синергетический подход и перспективы его развития в педагогических исследованиях. *Образование и наука*. № 1 (69), с.3-8.

112. Ильясова Т. В. 2010. *Синергетика и культурология*. Ориенбург, ОГПУ, 196с.
113. Кавалеров, В. 2015. Синергетика як парадигма філософії освіти. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*, (995). Retrieved із <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2431>
114. Каган С. М. 1988. Синергетика и культурология. *Синергетика и методы науки*. СПб., с.201-219.
115. Каган, М. С. 2005. Формирование личности как синергетический процесс. - *Обсерватория культуры*. НИИ Информкультура РГБ. 2. с.4-10. // Каган С.М. Antropology.ru
116. Каныгин Ю. М. 1990. *Основы теоретической информатики*. К.: Наукова думка, 232с.
117. Капица С., Курдюмов С., Малинецкий Г. 2003. Синергетика и прогнозы будущего. М.: Наука, Эдиориал УРСС, 288с.
118. Капицын В. М. 2013. Социальные изменения: глобализация, модернизация, инновационное развитие. *Межевузовский сборник научных трудов МГУПИ, Москва: МГУПИ*, с. 6-17.
119. Капустин В. С. 2003. *Введение в теорию социальной самоорганизации : монография*. Москва : РАГС, 135с.
120. Квітка С. А. 2012. Роль диссипативних структур у соціальній самоорганізації. *Грані*. №8 (88). с.57-59.
121. Киященко, Л. П. 2006. Феномен трансдисциплинарности – опыт философского анализа. *Santalka. Filosofija*. Т. 14, с. 17-37.
122. Киященко, Л. П. 2009. Постнеклассическая философия – опыт трансдисциплинарности. *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография*. М.: изд. дом «Мирь», с. 137 – 169.
123. Князева Е. Н., Курдюмов, С. П. 1994. *Законы эволюции и самоорганизации сложных систем*. М.: Наука, 336с.

124. Князева, Е. Н. 2000. Синергетический вызов культуре. URL: <http://spkurdyumov.ru/art/sinergeticheskij-vyzov-kulture/>
125. Князева, Е. Н. 2000. И личность имеет свою динамическую структуру : URL: <http://spkurdyumov.ru/philosophy/i-lichnost-imeet-svoyu-dinamicheskuyu-strukturu/>
126. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. 2002. *Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры*. Спб.: Алетейя, 416с.
127. Князева Е. Н., Курдюмов С. П. 2005. Основания синергетики. Синергетическое мировидение. М.: КомКнига, 240с.
128. Князева Е. Н. 2013. Социальная сложность: самоорганизация, тренды, инновации. *Общество, философия, история, культура*. № 1. с.20-28.
129. Князева, Е. Н. 2011. Трансдисциплинарные стратегии исследования. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 10 (112), с.193-201.
130. Ковтунова Д. В., Попов В. В. 2011. Философия истории в синергетическом измерении. *Грамота*. №8 (14): в 4-х частях. ч.3.с. 101-104.
131. Ковтунова Д. В. 2013. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: автореферат на соискание учен. степени канд. филос. наук, Таганрог, 31с.
132. Козобродова Д. М. 2017. Историко-философский анализ представлений о явлении самоорганизации в XX в. (от естествознания к социогуманитарной сфере). Ст. 2-ая. *Вісник Міжнародного гуманітарного університету*, №14, с. 55-61.
133. Козобродова Д. М. 2018. Развитие парадигмы нестабильности в украинской социально-философской мысли. *Наукове пізнання: Методологія та технологія. Філософія*. Вип. 2 (41), 2018. С.39-47.
134. Козобродова Д. 2018. Концепция социальной самоорганизации в социальной философии. *Virtus. Scientific Journal*. September, 26, 2018, с.29-34

135. Козобродова Д. 2018. Эволюция представлений представлений о сложных самоорганизующихся средах/ системах в гуманитаристике на рубеже XX-XXI вв. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2018, (2), с.119-233.

136. *Колебания и бегущие волны в химических системах*. 1988. Под ред. Р. Фильда, М. Бургер. М.: Мир, 1988.

137. Колядко И. Н. 2016. Социальный кризис как предмет социосинергетической интерпретации. *Философия и социальные науки*, 2016, вып.4. С.82-86. Электронный ресурс: URL: <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/167171/1/82-86.pdf>

138. Королев С. В. 2016. Корректное применение синергетики в процессах совершенствования обучения. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. No 2., с.83-92.

139. Кочубей Н. 2013. *Синергетические концепты в нелинейных контекстах: сети, управление, образование*. Саарбрюккен : Palmarium Academic Publishing, 260 с.

140. Кривцова Н. В. Психологічні особливості потенціалу самореалізації особистості. Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. псих. наук, Одеса, 2018. - 23с.

141. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. 2003. *Україна: проблеми самоорганізації*. В 2-х т.К.: Промінь, 2003.1. Критика історичного досвіду. 384 с.

142. Кремень В. 2013. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний аналіз. *Теорія і практика управління соціальними системами*. №3, с.3-19.

143. Крохмаль Н. В. 2004. *Історичні форми саморегуляції соціального процесу*. Запоріжжя: Просвіта, 144 с.

144. Кузнецова М. А. 2004. *Социальные системы и процессы: методология исследования*. Волгоград: изд-во ВолГУ, 96с.

145. Курдюмов, С. П., Князева, Е.Н. 1993. Синергетика: начала нелинейного мышления. *Общественные науки и современность*. 2, с. 38-51.

146. Куценко О. Д. 2004. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма. *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание*. Харьков, с. 22–26.

147. Лебідь А. Є. 2005. Концепція самоорганізації макросоціальної структур та її методологічна роль в осмисленні феномена соціальної еволюції. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня док. філос.наук, спец. 09.00.09. - філософія науки. Київ, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди, 18с.

148. Литвинович В. М. 2008. Современная молодежь: проблема самоорганизации. *Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика. Сб. научных трудов* / Под ред. О. В. Пролесковского, Г. В. Осипова. Минск: ИАЦ, с.361-382.

149. Луман Н. 2007. *Социальные системы. Очерк общей теории* / Пер. с нем. И. Д. Газиева; Под ред. Н. А. Головина. СПб.: Наука, 334с.

150. Лутай В.С. 2004. *Основной вопрос современной философии. Синергетический подход*. К.: Парапан, 215с.

151. Майнцер К. 2009. *Сложносистемное мышление: материя, разум, человечество. Новый синтез*. М.: ЛИБРОКОМ, 464с.

152. Малинецкий Г.Г., Колесников А.В., Сиренко С.Н. 2018. Роботы, компьютеры, социальные сети как механизмы исследования человека // *Национальная философия в глобальном мире : материалы Первого белорусского философского конгресса* (Республика Беларусь, г. Минск, 18–20 октября 2017 г.). Доклады / НАН Беларуси. Минск: Право и экономика, с.607-612.

153. Мальцева Н.Н. 2009. *Синергетика в методологии гуманитарных наук*. Автореферат кан.диссер. на соискание ученой степени канд. филос. наук. Спец. 09.00.08. - философия науки и техники, Белгород, 15с.

154. Манн С. Теория хаоса и стратегическое мышление. Электронный ресурс: URL: <http://spkurdyumov.ru/what/mann/>

155. Маркс К. 1968. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. 2-е изд. Т. 46. Ч. 1. М.: Государственное издательство политической литературы, 533 с.
156. Матвеев, А. Н. 1985. *Оптика*. М.: Высшая школа, 363с.
157. Матвеев, А. Н. 2003. *Механика и теория относительности*. М.: ОНИКС 21, 432с.
158. Медников, Б. 1975. *Дарвинизм в XX веке*. М.: Советская Россия, 244с.
159. Мелков, Ю. 2012. Иерархия целей и ценностей: пределы самоорганизации. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*. №9/2. с.118-125.
160. Мертон Р. 1966. *Социальная структура и аномия*. Социология преступности: Современные буржуазные теории / Под ред. Б.С. Никифорова. М.: Прогресс, с.89-105.
161. Миллс Ч.Р. 2001. *Социологическое воображение* / Пер. с англ. О. А. Оберемко; Под общ. ред. и с предисл. Г.С. Батыгина. М: NOTA BENE, 264с.
162. Моисеев, Н.Н. 2000. Системная организация биосферы и концепция коэволюции *Общественные науки и современность*. 2, с. 123-130.
163. Мосионжик Л.А. 2016. *Синергетика в науках о человеке: прагматические аспекты*. Кишинев: Stratum, 381с.
164. Назаретян А.П. 2015. Нелинейное будущее: сингулярность XXI века как элемент Мегаистории. *Век глобализации*. №2, с.18-34.
165. Найдорф М.И. 1996. Структурирующие модели в самоорганизации общества (социально-философский анализ): автореферат на соискание ученой степени канд. филос. наук, 09.00.03. Одесса, 42с.
166. Найдьонов О.Г. 2014. Евристичний потенціал теорії соціальної ентропії для розвитку українського суспільства. *Матеріали*

всеукраїнської конференції “Актуальні питання соціально-філософської думки”, Одеса, с.68-69.

167. Наумкіна О.А. 2001. Роль теорії саморганізації в осмисленні феномена коеволюції суспільства та природи. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Київ, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди, 16с.

168. Нежива О.М. 2017. Феномен освітньої політики в контексті цивілізаційного процесу. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня док. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Київ, НПУ імені М.Драгоманова, 34с.

169. Нестренко Г.О. 2007. *Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення*. Монографія. К.: вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 360с.

URL:

http://npu.edu.ua/book/book/html/D/ispu_ksue_Nesterenko/10.html

170. Нестренко Г.О. 2009. Нестренко Г.О. Самовідтворення української політичної нації: принципи та механізми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук.: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г.О. Нестренко. – К.: [б. в.], 2009. – 32 с.

171. Николис Г., Пригожин И.Р. Самоорганизация в неравновесных системах. - М.: Мир, 1979. - 512с.

172. Николис Г., Пригожин И. 2017. Познание сложного. Введение. - М.: ЛКИ, 324с.

173. Овшинов, А.Н. 2017. Социальный порядок и хаос: динамическое равновесие (синергетический подход). *Научно-методический электронный журнал Концепт*. 4. URL: <http://e-concept/2017/170092html>.

174. Омельченко Н.О. 2006. Феномен соціального хаоса: філософський аналіз: автореферат на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук, 09.00.03. Запоріжжя, 20с.

175. Опарин, А.И. 1966. Пути начального формирования обмена веществ и искусственное моделирование этого формирования в коацерватных каплях. *Происхождение предбиологических систем*. Под ред. В. Фокс, рус. Ред.

176. Павлов А.П., Павлов П.А. 2015. Онтология социального хаоса. *Грамота. Исторические, политические, философские и юридические науки*. №8 (58). Ч.I. с. 136-139.

177. Палатников Д.Е. Роль социальной синергетики в познании социально-политических явлений. Дисс...кандидата философских наук, Ярославль: Ивановский университет, 2009. - 171с.

178. Парсонс Т. 1993. Понятие общества. *THESIS*, вып. 2. с. 94-122.

179. Парсонс Т. 2000. *О структуре социального действия*. М.: Академический проект, 880с.

180. Паскалова М.І. 2011. Самоорганізація системи "соціум-індивид" у світлі нового мислення. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Одеса, ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 24с.

181. Пальчинська М.В. 2016. Віртуальний простір в умовах соціокультурної трансформації. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня док. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Одеса, ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 36с.

182. Петина О.Б. 2018. Когнитивные элементы неоклассической модели экономического развития человека // *StudiaWarمیńskie*. Olsztyn, Poland. Т. 55. рр. 131 – 145.

183. Підвисоціька Є.О. 2016. Проблема самореалізації в соціально-філософських концепціях. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Одеса, ПНПУ імені К.Д. Ушинського, 22с.

184. Пирогов С.В. 2015. *Социальное проектирование и прогнозирование*. Томск: изд-во Томский гос. ун-т, 363с.

185. Поздняков М.В. 2013. Синергетичне осмислення українства як етнонаціональної спільноти. *Вісник Київського національного університету. Філософія, політологія*. №4 (414), с.42-44.
186. Поздняков М.В. 2013. Методологические перспективы этносинергетики. *Гуманітарні студії*. Вип. 19. с. 52-58.
187. Предборська І.М. 1995. *Мінливість, соціум, людина*. Монографія / Ірина Михайлівна Предборська. Суми: Вид-во Слобожанщина, 136 с.
188. Предборська І.М. 2015. Освіта для дорослих: релевантні стратегії в епоху глобалізації. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. No 1 (16), с. 251-257.
189. Пригожин, И.1960. *Введение в термодинамику необратимых процессов*. - М.: Наука, 128с..
190. Пригожин, И.Р., Стенгерс, И. 1986. *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*. Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю. Л.Климонтовича, Ю.В.Сачкова. М.: Прогресс, 432с.
191. Пригожин И. 1991. Философия неустойчивости. Вопросы философии. №6. с.46-52.
192. Пригожин, И.Р. 2002. Кость еще не брошена. *Наука и жизнь*. 11. с. 15-20.
193. Пригожин, И.Р. 2008. Сетевое общество. *СОЦИС*. 1, с. 24-27.
194. Пригожин, И., Кондепуди, К. 2009. *Современная термодинамика. От тепловых двигателей до диссипативных структур*. М.: Мир, 461с..
195. Пригожин, И.Р., Николис, Г. 2016. *От существующего к возникающему: время и сложность в физических науках*. М.: URSS, 328с.
196. Пунченко О.П. 2010. Образование в системе философских ценностей: монография. Одесса, 506с.
197. Режабек Е.Я. 2009. Синергетические представления и социальная реальность // Синергетическая парадигма: Социальная синергетика. Сб. ст. М.: Прогресс-Традиция, 2009. с.37-63.

198. Резник Ю.М. 1996. Социология жизни; новая парадигма или междисциплинарный синтез? // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология. No 4. с. 12-24.

199. Римский, В.Л. 2010. Синергетика как сфера социальной деятельности и моделирования реальности. *Методологические основы синергетики и ее социальные аппликации. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт. 80с. - с.51-61

200. Романов В.Л. 2003. Самоорганизация и государственность. М.: изд-во РАГС, 236с.

201. Рузавин Г.И. 1995. Самоорганизация и организация в развитии общества. Вопросы философии. №8. с. 63-72.

202. Руттен, М. 1973. Происхождение жизни (естественным путем). М.: Мир.

203. Самарский А.А., Галактионов В.А., Курдюмов С.П., Михайлов А.П. 1987. Режимы с обострением в задачах для казелинейных параболических уравнений. М.: Наука, 1987. - 480с.

204. Свідзинський А. 2008. Синергетична концепція культури. Луцьк, 696с.

205. Свирский Я.И. 2006. "Синергетика в образовании: возможности методологии" Круглый стол в редакции журнала "Філософія освіти". Філософія освіти. №3 (5), с.63-66.

206. Семенова А.В. 2009. Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх вчителів. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук, спец. 13.00.04. Тернопіль, 22с.

207. *Синергетическая философия истории*. 2009. Коллективная монография под ред. В.П.Бранского, С.Д. Пожарского. СПб: изд-во СПбГУ, 340с.

208. Спенсер Г. 1889. Основания социологии. Спенсер Г. Сочинения / Пер. с нем. Т. 4. СПб.: Типография А. Пороховщикова, 900с.

209. Спиця Н.В. 2008. Оптимізація процесів самоорганізації сучасного суспільства. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії. Запоріжжя, Запорізький національний університет, 23с.

210. Степико М.Т. 2005. *Філософія і методологія дослідження українського соціума. Український соціум*. Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С.Крисаченка. К.: Знання України, с. 26-52. 729с.

211. Степин В.С. 2007. Саморазвивающиеся системы и философия синергетики. *Материалы Международной конференции “Путь в будущее – наука, глобальные проблемы, мечты и надежды”*, Москва, 26–28 ноября 2007. Retrieved из <http://spkurdyumov.ru/what/samorazvivayushhiesya-sistemy/>

212. Степин В.И. 2009. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография*. М.: изд. дом «Миръ», с. 249 - 296

213. Сулакшин С. С. 2010. Гуманитарные и точные науки должны быть соединены. *Методологические основы синергетики и ее социальные приложения*. М.: Научный эксперт, 2010. - 80с. -с.38-43

214. Табачковський В. Г. 2005. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неевклідової рефлексивності». К. : Видавець ПАРАПАН, 432 с.

215. Фёрстер Г. 1964. О самоорганизационных системах и их окружении. *Самоорганизационные системы*. Пер. с англ. / под общ. ред. Т. Н. Соколова. М. : Мир, 1964. с. 113-139.

216. *Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія*. 2002. НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. К. : Абрис, 742 с.

217. Хакен, Г. 1985. *Синергетика: иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах*. Пер. с англ. В.И. Емельянов.М.: Мир, 424с.

218. Хакен, Г. 1991. *Информация и самоорганизация*. М.: Мир, 240 с.
219. Хакен, Г. 2009. Самоорганизующееся общество. Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. Пер. с нем. Е.Н. Князевой. М.: Прогресс-Традиция, с.350-369.
220. Хакен, Г. 2001. *Принципы работы головного мозга: синергетический подход к активности мозга, поведению и когнитивной деятельности*. М.: Per se. - 353с.
221. Халапсис А. В. 2016. Ultima ratio deorum / А. В. Халапсис // *Антропологічні виміри філософських досліджень*. Вип. 10. – с. 100–106. doi:10.15802/10.15802/ampr.v0i10.87313 (0,71 друк. арк.) ISSN 2227-7242 (Print), 2304-9685 (Online)
222. Чернавский, Д.С. 2001. *Синергетика и информация. Динамическая теория хаоса*. М.: Наука, 105с.
223. Чернавский, Д.С. 2010. Методологические основания синергетики и ее применение. *Методологические основы синергетики и ее социальные приложения. Материалы научного семинара*. Вып. № 1. М.: Научный эксперт, 2010. - с.6-30.
224. Черникова И.В., Черникова Д.В. 2009. Возможности социосинергетики в теоретических исследованиях социальности // *Синергетическая парадигма: Социальная синергетика*. Сб. ст. М.: Прогресс-Традиция, 2009. с.64-79.
225. Чуйкова О.В. 2008. Самоорганізація онтологічної самості в контексті соціального простору. Автореферат диссер. на здобуття наук. ступеня канд. філос.наук, спец. 09.00.03. - соціальна філософія і філософія історії, Київ, Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України, 24с.
226. Шкаратан О.И. 2011. Общество как социальная система. *Социологический журнал*, №4, с.117-143.
227. Штомпка П. 1996. *Социология социальных изменений* / Пер. с англ. и ред. В.Ядова, М.: Аспект Пресс, 416с.

228. Щепаньский Я. 1969. *Элементарные понятия социологии*. М.: Прогресс, 242с.
229. Щукина М. 2015. *Психология саморазвития личности: субъективный подход*. СПб., 355с.
230. Яскевич Я., Васюков В. 2018. *Философия и методология социальных наук. Проблемы социальной коммуникации*. Минск: Юрист, 246с.